

5

ГІСТОРЫКА - КРАЇЗНАЧЫ
І ДЛЯТАРУТУРНА - МАСТАЦА
ЧАСОПІС
ВІЛЕНСКАГА КРАЮ

№ 3 (5) 2001

КУФЭРАК

ВІЛЕНШЧИНЫ

У нумары:

Верш Пятра Бітала	3
ЕН СВЕТУ АДКРЫЙ ЗАМЛЮ СВАЮ	
П.Біталь. Праз церні завалы.....	4
АДУКАЦЫЯ	
Я.Бабер. «О, Літва! Айчына мая...»	20
РЭЦЭНЗІЯ	
У.Караткевіч і А.Лойка ў пазмах П.Бітала	28
СТАРЫЯ МІСТЭЧКІ	
А.Камінскі. Сляды зінкалі пад замлёй.....	31
А.Камінскі. Іх шляхі праляглі праз Крае.....	33
КРАІЗНАРУСТВА	
В.Міхасёнак. Нарсы.....	40
ЗЛІСТАЛІЯРЫ	
З думай пра Беларусь.....	48
ТРАДЫЦІЯ	
А.Німіворчык. «Сяяча бліскучая зіле...»	59
БОДЛУК	
П.Біталь. Роздумы.....	68
МЕМУАРЫ	
К.Харашэвіч. Успамны.....	71
НАШЫ СУСЕДЗІ	
В.Гарбачаўскі. Жыцце і пагібелъ яўрэйскай забічыны	91
ЛАМЯЦЬ	
Успамны.....	101
СПЛДЧЫНА	
П.Біталь. Развал.....	123
НА ХУТКОХ КРЫЛАХ ВОЛЬНАГА ЛЕГАСА	
П.Біталь	156
Ю.Сергіевіч	165
Н.Хоціна	168
У.Сцебурака	172
Л.Сільнова	174
МОЙ РОДНЫ КУТ	
Н.Мяцельская. Крае	178
РОЗДУМ НАД КНІГАЙ	
А.Карлюкевіч	184

*Галоўны рэдактар
Міхась Камлоўскі*

*Рэдактары:
Тайса Трофімава,
Алесь Калінікі,
Эдуард Зайкоўскі,
Янка Саламеевіч
Віктар Шніп
Мастацкая афармленне
і дызайн:
Генадзь Селізец Валентын
Герновіч*

Пры перадруку спасылацца
на часопіс «Куфэрак Вілен-
шчыны». Рукапісі разлік-
вые не вяртаюцца і не рэзвозяю.
Аўтары палкамі заклікнены
за падбор і дакладнасць
прыведенай інформацыі.

Часопіс «Куфэрак Вілен-
шчыны» ўважае мову за фік-
сировакі як бытавання нацыя-
нальным саўдзесцем і поміжкам
культуры беларускага народа.
Культурна-гісторычная
скіраванасць жышлага выдан-
ня абазначае як зберагаш-
графічныя, правапісныя і
лексіка-граматычныя засобы
мовы публікацыйных
матэрываў.

Рэдактуры.

Нумар прысвечаны
выдатнаму беларускаму
пісьменніку і перакладчыку
Пятру Іванавічу Бітэлю.

Рэдакцыя

*Люблю цябе, мой родны краю
І қалі мой апошні час праб'е
Скажу табе без пахвальбы, што паміраю,
Аддаўши ўсё, што меў найлепшага, табе*

Пятро Бітэль

Пяцьро Бітэль

ПРАЗ ЦЕРНІ І ЗАВАЛЫ...

Мае прадзеды, дзяды і бацькі – сяляне Ашмянскага павета Віленскай губерні. Маці родам з сяла Зноскі Гальшанскай воласці, бацька з вёскі Люташ Вішнеўскай воласці. Незайдросны быў іхні лёс. Прадзеды былі прыгоннымі графаў Сапегаў і Храптовічаў, дзяды жылі на бядняцкіх гаспадарках, бацькі на нейкі час адварваліся ад вёскі, аднак жыццё сваё закончылі ў ёй.

Маці, круглая сірата з 9-ці год, жыла пры старэйшых братах пастушкай, нянькай, а падросшы, служанкай у бацькоў вядомага мастака Фердынанда Рушчыца і нарэшце ў начальніка вішнеўскай пошты.

Бацька, сын прымака, наймалодшы ў вялікай сям'і, таксама рана пакінуў родную хату. Закончыўши народнае вучылішча, пасля блуканняў па розных часовых работах, уладкаваўся паштальёнам у вішнеўскім паштовым аддзеле. Тут і пазнаёміўся са сваёй будучай спадарожніцай. У пачатку 1911 года яго перавялі на тое ж становішча ў мястэчка Радунь Гродзенскай губерні (цяпер гэта Воранаўскі раён), там бацькі мае пабраліся, там праз год нарадзіўся я. Хрысцілі мяне ў Лідскім праваслаўным саборы і ў метрыцы запісалі дату нараджэння 6 чэрвеня (старога стылю) 1912 года.

Першыя мае прасвятленні памяці і цьмянныя ўспаміны – натоўпы незнайемых людзей, цянгікі, гудкі паравозаў, нейкія вялікія будынкі. Маці трymае мяне моцна за руку, каб не згубіць у мітуслівым людскім зборышчы. Мой небагаты, яшчэ каравы лексікон папоўніўся новымі, хоць не цалкам усвядомленымі словамі: вайна, бежанцы, эшалон, станцыя, багаж... Мы ўцякаем ад наступу немцаў у глыб Расіі. Запомнілася назва нашага даўжэйшага прыпынку – горад Калуга. Там знайшоў нас бацька, які эвакуіраваўся са сваёй поштай пазней за нас. Прыйдзе ягонаю форменную шапку з нейкім гербам і цёмны кітель з бліскучымі гузікамі. На той час, пасля здачи адпаведных экзаменаў, бацька быў у чыне паштова-тэлеграфнага чыноўnika.

А пазней чаргаваліся гарады выгнання: Москва, Чарапавец, Белазерск і нарэшце Бабаева (на паўночна-заходнія чыгунцы, дзе над уваходам у вакзальны будынак віднела вялікая шыльда «До Петраграда 329 вёрст»). Спыніліся тут у пачатку 1919 года, па накіраванню савецкіх улад, і бацька стаў працаўцаў намеснікам начальніка паштова-тэлеграфнай канторы. А да гэтага часу быў начальнікам паштовага аддзялення, тэлеграфістам... Прыйдзе ягонаеца, як у 1917 годзе ў паштовым аддзяленні Сухач Белазерскага ўезда, дзе мы часова жылі, знялі са сцяны партрэты цара і царыцы і ікону Хрыста і павесілі партрэты Леніна і Троцкага.

Вярнуліся на радзіму, якая аказалася ў межах новаўтворанай польскай дзяржавы, у канцы 1921 года. Спыніліся ў старой дзедаўскай хаце, дзе ўжо жыла сям'я аднаўяскоўцаў-пагарэльцаў з пяці чалавек. Прыйшлося жыць разам у невымойнай цеснаце і зносіць небывалую галечку. Польская ўлады бацьку на працу па яго спецыяльнасці не прынялі, спробы уладкавацца на якую-небудзь іншую дзяржаўную працу не далі выніку, так і засталіся мы на гаспадарцы (тры дзесяціны задзірванелай зямлі, без анікага

інвентара). З цяжкасцямі нажылі бацькі дрэнную карову і праз год – каня.

У Расіі закончыў я трэы класы народнай школы, тут пайшоў у польскую, так званую «паўшэхную». Адразу было вучыцца нялёгка – я не разумеў па-польску ні слова, але з часам асіліў мову і пачаў праяўляць поспехі. Школьны кіраўнік пераканаў майго бацьку, што мяне варта вучыць далей.

За дваццаць кіламетраў ад нас у сяле Баруны дзейнічала нядайна адчыненая (спярша беларуская, а ў мой час ужо польская) настаўніцкая семінарыя. На ёй спыніўся наш выбар. Аднак за вучобу там трэба было плаціць, дык немалыя гроши каштавала ўтрыманнё ў інтэрнаце. Рызыкнулі, разлічваючы на стыпендыю, якіх, як мы даведаліся, замацоўвалася 2-3 на клас. Прыёмныя экзамены здаў на падрыхтоўчы курс, і стыпендыю трэба было зарабіць на працыгу года добрымі поспехамі. Бацькі ўладкавалі мяне на кватэру да сваякоў на хутар за паўтара кіламетра ад мястэчка.

Жыў я там у жудасных умовах – маленькая ў два акенцы хаціна пасярод чыстага поля, без сяней і без падлогі; апроч мяне пяць чалавек сям'і (трое дарослых і дзве дзяцей 4 і 6 гадоў) пераносілі тут холад і нястачы. У хаце пад печчу зімавалі куры, за печчу на катуху з бульбай раскладваў я на ноч свой тонкі сяннічок; займацца заданымі ўрокамі было немагчыма – у гаспадароў не было лямпы, вечарам гарэў куравы начнічок або лучына. Тут, як ніколі дагэтуль, я пазнаў і сцюжу, і недаяданне і нарэшце апаршывеў струпамі каросты і быў адпраўлены дамоў на некалькі тыдняў на лячэнне. Вярнуўшыся, мусіў даганяць прапушчанае, дык з мізернымі адзнакамі закончыў той курс падрыхтоўчы, які па праграме прыраўноўваўся да сёмага класа звычайнай школы. З кандыдата перавялі мяне ў гурт паўнапраўных семінарыстаў, на першы курс. Трэба зазначыць, што ў першы год маў барунскай вучобы (1925/26 навучальны год) маймі настаўнікамі былі апроч іншых Тамаш і Марыя Багушэвічы – сын і нявестка класіка нашай літаратуры Францішка Багушэвіча. Ен вёў урокі ручной працы і мальвання, яна выкладала польскую мову і літаратуру. Дзякуючы ёй я прырахвоціўся да добрых кніжак і пачаў рабіць нясмелыя спробы ўласнага пяра, вядома, па-польску.

Беларуская мова выкладалася ў нас як прадмет, аднак адносіны да яе былі даволі абыякавыя. У Барунах выкладчыкам беларускай мовы і літаратуры быў настаўнік Дамарадзкі, а ў Вільні – Янчуковіч.

З пачаткам новага 1926/27 навучальнага года мяне прынялі ў інтэрнат, але плаціць па 40 злотых у месяц я не мог,

Пятро Бітэль з вучнямі Вішнеўскай школы. 1926 г.

дык атрымаў толькі кватэру, а харчавацца прыходзілася сухім пайком, як тады ў нас называлася, «з куфэрка» (прывезенай з дому скваркай і хлебам). Часам удавалася з'есці міску супу, пакінутага сябрамі ў інтэрнацкай столовай. Стыпендыю атрымаў толькі на другім курсе, і захавалася яна за мной і праз трэці курс.

Барунская семінарыя далей трэцяга курса не развілася, на апошнія два курсы накіроўвалі нас у Віленскую настаўніцкую семінарыю імя Тамаша Зана.

Чацвёрты курс у Вільні прыйшлося пражыць без стыпендыі. Жыў на прыватнай кватэры, займаўся пасля ўрокаў рэпетытарствам – рыхтаваў тугалобых мяшчанскіх нашчадкаў да паступлення ў гімназію. Пяты, апошні, курс закончыў пры дапамозе стыпендыі. На выдадзеным мне ў 1931 годзе дыпломе адзначана, што на маю адучыць польская дзяржава выдатковала 1209 злотых, за што я павінен адпрацаваць гады.

Год нашага выпуску (1931) быў годам еўрапейскага крызісу, і Польшча захлыналася ад унутраных клопатаў – банкротстваў, беспрацоўя, інфляцыі і да т. п. Дзяржава эканоміла на ўсім і ў першую чаргу скрачала штаты. Уладкавацца на працу не было магчымасці, прыйшлося заставацца дома на бядняцкай бацькавай гаспадарцы. За 19-31/32 і 1932/33 навучальныя гады ўдалося папрацаваць агулам толькі чатыры месяцы ў некалькіх школах Нясвіжскага павета на замяшчэнні захварэўшых настаўнікаў.

17 верасня 1933 года я быў пакліканы адбываць вайсковую павіннасць. Службы у так званай школе падхаронжых (школа малодшых афіцэраў запасу) у горадзе Замброве Беластоцкага ваяводства. Дэмабілізаваўся роўна праз год у званні плютановага (старшы сяржант) падхаронжага.

Вярнуўшыся дахаты, працягваў цягнуць лямку беспрацоўнага, і толькі ў лютым 1935 года падпісаў контракт на працу да канца вучэbnага года ў Юшэвіцкай школе Нясвіжскага павета. Летняя канікулы прайшлі без зарплаты. Накіраванне на штатную працу атрымаў 1 верасня 1935 года ў вёску Даўгінава Турэцкай гміны (цяпер гэта Карэліцкі раён). Стаяў загадчыкам пачатковай школы.

Умовы працы былі тут не з лёгкіх. Школьны будынак – старэнkая хаціна ў канцы сяля пры дарозе над ровам эразійнага паходжання. Унутры – класны пакой, маленькая каморка для настаўніка, ці так званая канцылярыя, і цеснія сенцы з вешалкамі для дзіцячай вопраткі. Працаўаў адзін, вёў чатыры класы, злучаныя па два. З рання вучыліся 3-ці і 4-ты класы, пасля кароткага перапынку – першы з другім. Усіх вучняў было 75-85. Кватэрвалі ў сялянскіх хатах.

Першую зіму пражылі мы ў невялікай хатцы разам з сям'ёй гаспадароў, дзе было троє дзяцей. (Гэта была сям'я сучаснага беларускага пісьменніка Алеся Бажко.) Тут жа нарадзілася ў нас 29 верасня 1935 года другая дачка, а потым вельмі цяжка хварэла мая жонка Ніна Пятроўна. І ўсё ж чатыры гады, пражытыя ў Даўгінаве, я магу запіць да лепшых у мaim жыцці. Была маладосць, запал да працы, жаданне здзейсніць нешта незвычайнае, было шчырае сяброўства. Настаўнікі суседніх школ, маладыя, усе амаль аднолькавага ўзросту, жылі вельмі дружна, наведвалі адны адных, часта збіраліся ў якой-небудзь гасціннай сям'і, а пераважна ў Ярэмічах у настаўнікаў Софіі і Карла Берначыкай. Летам купаліся ў Нёмане, загаралі, займаліся спартыўнымі гульнямі, плавалі на байдарках. Зімой наладжвалі вечары, ставілі сіламі вясковай моладзі спектаклі, прытым часта беларускія п'есы і вадэвілі.

Мая школа спачатку была беларуска-польская. У першым класе ўрокі праходзілі выключна на беларускай мове, пісалі лацінскім алфавітам, лемантар і першая книга для чытання былі надрукаваны лацінкай. У наступных класах трэба было пераходзіць на польскую мову, беларуская становілася толькі асобным прадметам. Але ў 1937/38

навучальным годзе загадам вышэйшай школьнай улады беларуская мова цалкам адмянялася, выкладанне трэба было весці выключна на польскай мове.

За час працы ў гэтай школе я здаў авбавязковы, так званы другі кваліфікацыйны экзамен, які даваў мне званне сталага (дагэтуль лічыўся тымчасовым) настаўніка. Гэта быў вельмі цяжкі і адказны экзамен, на які прыязджала ў школу спецыяльная дзяржавайная камісія і дэтальна правярала ўсю працу настаўніка. Правал гэтага экзамена азначаў непрыдатнасць педагога да даручанай яму працы і вынікам бывала звольненне з займаемай пасады. Пасля гэтага экзамена я паступіў завочна на Вышэйшую настаўніцкую трохгадовыя курсы ў Вільні на гістарычна-філалагічны аддзел. У гэты ж перыяд кожнае лета адбываў месячныя ваенна-вучэбныя зборы.

У канцы жніўня 1939 года я закончыў вучобу на Вышэйшых курсах, а 1 верасня мяне мабілізавалі на вайну. Апнуўся ў Баранавічах у 76-м пяхотным палку ў званні падпаручніка (малодшы лейтэнант). Эшalon, у якім мы ехалі ў бок фронту, быў збамбардзіраваны нямецкай авіяцыяй; астаткі разбітых ваенных часцей пачалі адступаць з баямі на ўсход. Недалёка ад Брэста мы аказаліся паміж дзвюма варожымі арміямі – з заходу нямецкай, з усходу савецкай, якая перайшла граніцу 17 верасня. У нашай зборнай «разнашэрскай» часці было каля 200 чалавек радавога саставу і каля паўсотні маладых афіцэраў запасу (гэта быўлі пераважна настаўнікі, інтэлігенцыя).

Камандзір гэтага зборнага палка маёр Раў аб'явіў уночы ў нейкай глухой, пакінутай жыхарамі вёсцы, што ён не пярэчыць тым, якія хочуць пакінуць злучэнне і дабраўца дамоў. Маладыя афіцэраў сабраў у адну з хат і загадаў пісаць для салдат дэмабілізацыйныя даведкі. Пасля таго загадаў мне сабраца адыходзячых і правесці іх да шашы. Дарогу паказаў мне па штабнай карце і загадаў вярнуцца на гэта самае месца. «Мы, – сказаў ён, – будзем прафіцца ў паўднёвым напрамку, а цябе будзе тут чакаць матацыкліст, і ты нас дагоніш». Я правёў жаўнерад, як мне было загадана, па дарозе, якая цыгнулася праз балота і хмызнякі кіламетраў 10, але калі вярнуўся, то не застаяў абяцанага матацыкліста, а толькі наблытаныя ў розных напрамках сляды. Пасля розных прыгод я дабраўся да Брэста і стаў ваеннапалонным савецкай арміі.

У Брэсце на вакзале і побач з ім сабралася мноства быльых польскіх ваеннаслужачых розных спецыяльнасцяў. Усім нам абяцалі, што адправяць чыгунак дамоў. Уночы прыбыло некалькі таварных эшалонаў, у якіх было нам загадана грузіцца. Набілі нас у неабсталяваныя вагоны па 80 чалавек, аб'явіўшы, што давяzuць да Баранавіч, там выдацуць адпаведныя дакументы і дазволяць «удаціся по домам». Аднак не высадзілі нас ні ў Баранавічах, ні ў Стоўбцах. У Негарэльм перагналі ў вагоны савецкай чыгункі і павезлі далей. Ехалі мы ў такой цеснаце, што легчы на падпозе было немагчыма, можна было толькі або сядзець, падкурчыўшы ногі, або стаяць. Так мінулі мы Мінск, Оршу, Смаленск, Маскву, Горкі і Арзамас.

Кармілі нас выключна салёнай траской і сухарамі. Рассунуць дзвёры вагона, крыкнуць: «Разойдись!» і ўкінуць на падлогу з вялікага таза кучу парэзанай на кавалкі рыбы і зачыніць зноў на завалу. Праз некаторы час з'яўляцца зноў, размахаюць салдацкую посцілку і праз расчыненыя дзвёры ўваляць адпаведную кучу сухароў. Як мы дзялілі і спажывалі гэты харч, нікога з іх не цікавіла. Нікога не кранала і тое, што мы смяртэльна пакутвалі ад смагі. На прыпынках, падлезшы да закратаванага акна і прасунуўшы 2-3 салдацкія кацялкі (больш у нашым вагоне не аказалася), мы вымольвалі ў заўважаных паблізу людзей падаць нам вады. Найчасцей людзі не адмаяўлялі нам у гэтай паслуже, але ж эшалон быў вельмі вялікі... І ўрэшце, што значыла тая невялікая колькасць ажыўляючай вадкасці на вагон засмяглага народу! Многія з нас пачалі хварэць на нястраўнасць, у вагоне зрабілася брудна і смуродна, з'явіліся небывалай

велічыні і ў незлічонай колькасці вошы...

Калі-нікалі на прыпынках загадвалі нам выходзіць з вагонаў і апраўляцца тут жа паблізу паміж рэльсаў пад строгім наглядам узброеных вінтоўкамі са штыкамі чырвонаармейцаў і перад вачыма ўсяго народу.

Дзесьці за Аразамасам на раз'ездзе ці паўстанку Шоніха зрабілі нам уночы допыт, а наступнага дня больш паловы везеных у эшалоне пастроілі ў даўжэйшую калону і пагналі пад канвоем у невядомым нам напрамку. І ў той жа дзень пад вечар дапоўнілі нашы вагоны прыгнанымі з нейкага, як нам казалі, манастыра, раней размешчанымі там польскімі ваеннапалоннымі і аўгустінцамі, што павязуць нас дамоў. Праўда, паехалі мы ў зваротным напрамку ў непазамыканых вагонах і без канвою. У вагонах стала значна свабадней... Дамоў дабраўся з вялікім цяжкасцямі ў пачатку лістапада брудным, аброслым, вашывым дзёдам, якога сям'я не адразу пазнала.

Чым кіраваліся нашы "тэлохранители" пры размеркаванні нас на дзве групы, з якіх адну вывелі з вагонаў і кудысьці пагналі, а другой дазволілі дабірацца дамоў, разгадаць цяжкасць.

Вярнуўшыся з гэтай прымусовай вандроўкі, я ў хуткім часе ўладкаваўся на настаўніцкую працу ў Вішнеўскую сямігодку, а пасля зімовай настаўніцкай канферэнцыі мяне перавялі ў горад Валожын на пасаду дырэктара школы № 2, створанай на базе дзвюх быльх сямігодак (польскай і яўрэйскай) і былой сярэдняй гандлёвой школы.

Працаваць тут было вельмі складана: не ўсе настаўнікі валодалі рускай і беларускай мовамі, не вельмі разумела гэтыя мовы і большасць вучняў, а ў сувязі з дэградацыяй старэйшых класаў на два гады назад (сёмы клас стаў пятым, такі быў загад наркома асветы), стварылася шмат паралельных класаў з вялікай колькасцю пераросткаў.

Апроч таго, з пачаткам лютага 1940 года пачаліся арышты настаўніцай нашай школы. Амаль штотыдзень знікаў бяследна нехта з прадметнікай, і прыходзілася мяняць, ламаць расклад заняткаў. Так за люты-красавік было арыштавана 6 настаўніцай з 29-ці, сярод якіх была і адна жанчына (Капыловіч).

Надзвычай прывольна адчувала сябе ў нашай школе прысланая з Магілёўшчыны піянерважаката, якая працавала кіраваць нават дырэктарам. Аднойчы прыбегшы ў школу раней за ўсіх, яна ўбачыла ў дзвеятым класе на падпозе вырваны з рамы з праколатымі пяром вачыма папяровы партрэт Сталі-

*Пятро Іванавіч і Ніна Пятроўна Бітэлі
з дзецьмі. 01.08.1939 г.*

на (пратэст вучняў на рэпрэсіі супраць настаўнікаў). Як і можна было спадзявацца, яна ўзняла небывалы вэрхал і, скапіўшы злашчасны партрэт, памчалася ў аддзел НКУС. У выніку былі арыштаваны ўсе вучні гэтага класа (6 дзяўчынкі і 5 хлопцаў), і да сягонняшняга дня ніхто не ведае, што з імі сталася. Пасля гэтага выпадку кожны дзень чакаў чаргі і дырэктар, але абышлося.

У канцы красавіка прыехаў новы дырэктар школы, выпускнік Магілёўскага пединстытута, а мянэ перавялі ў райана на пасаду інспектара-метадыста.

З прыходам немцаў цывільнную ўладу ў раёне захапілі палякі – рэшткі былог адміністрацыі панская Польшча – і пачалі выдаваць фашистам усіх, хто займаў якую-небудзь пасаду пры савецкай уладзе. Прыйшлося больш паўгода жыць у падполлі.

У пачатку 1942 года з'явіўся новы начальнік раёна, беларус Кастусь Касяк. Ён хутка суцішоў не ў меру руплівых польска-нямецкіх адміністратораў, перавёў справаўводства на беларускую мову, загадаў адкрываць беларускія школы, заступіўся за загнаных беларусаў. Мянэ з сям'ёй вярнулі ў Валожын, далі працу ў школе.

Каб засцерагчы моладзь ад вывазу ў Германію, стараннем Касяка і некаторых жыхароў райцэнтра была створана ў Валожыне з дазволу акупацыйных уладаў сярэдняя гандлёвая школа, у якую на першы і другі курс запісалася 120 чалавек з незакончанай сярэдняй адукацыяй. Мне было даручана выкладаць у гэтай школе беларускую мову і літаратуру і геаграфію.

У чэрвені 1944 года мянэ разам з сям'ёй вывезлі ў Германію па падазрэнні ў сувязях з партызанамі. Недалёка ад Варшавы на станцыі Пясччна мы трапілі ў чыгуначную аварыю – на наш эшталон, які стаяў, наляицеў таварны цягнік. Выкарыстаўшы створанае такім чынам заміашанне, мы пры дапамозе польскіх чыгуначнікаў ускочылі ў пасажырскі цягнік і дабраліся да Варшавы. У нас не было ніякіх рэчаў, ніякіх дакументаў і ні капейкі грошай. Я звярнуўся на вакзале ў польскі Чырвоны Крыж, які скіраваў нас у Беларускі нацыянальны камітэт, загадчыкам якога быў Шчорс. Землякі прынялі нас вельмі спачувальна, забяспечылі неабходнымі дакументамі, дапоўнілі наш гардзёроб, далі талоны ў сталовую на абеды і праз некаторы час (у Варшаве рыхтавалася пай-станненне) накіравалі ў горад Кіслін (Кошалін) у беларускую школу.

Там засталі мы 75 беларускіх дзяцей ад 7 да 14 гадоў, вывезеных з Парыцкага, Акцыбрскага і Калінкавіцкага раёнаў. Іх доўгі вазілі па Прусіі і Памераніі, трымалі пад голым небам і ў пустых стадолах, кармілі абы-як і абы-калі. Усе яны былі ў тых вопратках, у якіх фашисты вывезлі іх з дому, за доўгі час блукання ператвораных у жудасныя брудныя лахманы. Палова з іх была ў карослівых струлах, многія тэмпературылі, усе кашлялі. Пра нейкую там школу і вучобу не магло быць і гаворкі, дый кіраўнікі горада, закватараўшы нас у быльм памяшканні паліції, заяўлі, што дарма карміць нас не збіраюцца і таму ўсе павінны працаўаць.

У першую чаргу прыйшлося здабываць для абыядоленай дзетвары вонратку, абутик, медыкаменты, што ў перадапошні год вайны было справай нялёгkай. Выручала мая, хоць на той час і не вельмі бліскучая, нямецкая мова і вялікае жаданне дапамагчы дзэцям-сіротам. А калі дзетвара крыху акрыяла, прыйшлося ўладкоўваць яе на працу. Такім чынам амаль усе дзеци, за выключэннем некалькіх найменшых, пачалі зарабляць свой нявольніцкі хлеб (хатній прыслугай, у крамах, цырульнях, хлебапякарнях і розных дробных прадпрыемствах), а, адпрацаваўшы вызначаныя 8-10 гадзін, на ноч вярталіся ў лагер. Большасць прыходзіла на абед, які быў нам забяспечаны ў адной з гарадскіх сталовак. Нашым з жонкай абавязкам было сачыць за паводзінамі, здароўем і захаваннем рэжыму лагерных населнікаў. Наша старэйшая дачка таксама працаўала – была занята ў харчовай краме ўпакоўшчыцай. Ёй было тады 13 гадоў.

Пяцьро Бітэль (крайні справа) з лагернымі сябрамі. 15 верасня 1954 г.

Дзеци вельмі сумавалі па сваіх родных і часта плакалі, асабліва дзяўчаткі. Наша выхаваўчая праца была вельмі цяжкая і складаная. Трэба было сусяшаць дзяцей, зацікаўіць іх якім-небудзь заняткам ці апавяданнем, а ў нас не было ніякіх дапаможнікаў, ніводнай кнігі, ні нават газеты на сваёй мове.

На Каляды, калі немцы ладзілі сваім дзесяцам ёлкі, пастараліся ўсцешыць сваіх і мы. Трохі купілі, трохі раздабылі, а трохі змайстравалі цацак і так-сама наладзілі свята, на

якое з'явіліся і зацікаўленыя «наши апекуны» немцы. Дзяўчаткі праспявалі некалькі беларускіх народных песен, паходзілі ў карагодзе, прачы-талі некалькі вершай, між іншым, адзін з большых хлапчукоў прачытаў верш Я. Купалы «Я ад вас далё-ка...». Нашы выступленні немцам вельмі спадабаліся, хоць яны нашай мовы зусім не разумелі (збольшага тлумачыў ім сэнс).

Мы ведалі, што фронт набліжаецца, і жылі надзеяй, што хутка будзем вызвалены і вернемся дамоў. Калі пачаўся бой на подступах да горада, мне было загадана весці дзяцей на вакзал, грузіца ў цягнік і кіравацца на захад. Сярод агульнай панікі нам удалося ўсёй грамадой схавацца ў сутарэннях вялікага пакінутага жыхарамі дома і дачакацца прыходу савецкіх салдат.

Ружовыя надзеі, якія звязвалі дзеци з прыходам «сваіх», не вельмі спраўдзіліся. Свае сваіх, нават дзяцей, за сваіх не прызнавалі і не вельмі з імі цырымоніліся. Адну з нашых дзяўчынок, чатырнаццацігадовую Алену С. заманілі ў пусты пакой, наздзекаваліся з яе і забілі, акрыўшы лагер глыбокай жалобай.

Хлапчуکі, якім горад быў ужо добра знаёмы, раздабылі ручную каламажку і з паходавальнага магазіна (хоць у горадзе ішла яшчэ страляніна) прыцягнулі прыгожую труну. Паходавалі дзяўчынку ў скверыку насупраць шматпавярховага дома.

Можна было вяртацца дамоў, толькі пытанне стаяла: як? на чым? Нейкі высокага рангу ваенны начальнік (лагонаў пад маскалатам не было відаць), да якога я звярнуўся наконт дапамогі, ветліва выслушаў мяне і прыхільна аднёсся да маёй просьбы. Па яго загаду салдаты прыгналі нам чатыры параконныя падводы (адабраўшы ад бежанцаў-немцаў, якіх дагнаў фронт). На іх пагрузіліся меншыя дзеци ды той небагаты скарб і харч, якім змаглі мы забяспечыцца ў падвалах пакінутых дамоў. Большыя дзеци і мы, дарослыя, пайшлі побач пехатой. Пасоўваліся мы ва ўсходнім напрамку, насустроч ваеннаі сіле, што няспыннымі калонамі плыла з лозунгам «Даешь Берлин!».

Нельга ўтаяць, што сустэречныя салдаты-землякі не вельмі лічыліся з тым, што ў нашым абозе ехалі дамоў абыздоленых дзеци. У хуткім часе адабралі ў нас адну павозку, замянілі коней на такіх, што ледзь цягнулі ногі, а нарэшце на адной стаянцы ўночы залезлі ў вазы і зрабавалі няхітрыя дзіцячыя трафеі і прыхаваныя на дарогу

прадукты. Раніцай узняўся сярод дзяцей вялікі лямант, галоўнае таму, што пакрыўдзілі свае, якіх яны так доўга чакалі і так горача віталі.

Некалькі разоў за час гэтага падарожжа прыставалі да мяне не ў меру пільнага служакі то каб арыштаваць, як здрадніка, то мабілізаваць у армію, а то і наогул расстраляць, але дзецы за кожным разам акружалі мяне шчыльной грамадой і з вялікім лямантам адваёўвалі. Так праз некалькі сутак дабраліся мы да польскага горада Торуня (такі давалі нам напрамак), дзе знаходзіўся лагер так званых «перемещённых лиц». Памяцілі нас у былой казарме побач з вялікай колькасцю цывільных асоб, вызваленых з нямецкага палону.

Неўзабаве начальнік падарожжа да мяне дзецічага калектыву іншых бяздомных савецкіх дзяцей – шукальнікаў прыгод, вылаўленых па цягніках, што няспынным патокам ішлі на захад. Гэта былі падлеткі, пераважна хлопцы, якія ехалі «в Берлін за трофеями». Праз пару дзён колькасць маіх падапечных падвоілася. Новапрыбылыя не прызнавалі ніякай дысцыпліны і ніякага начальнства. Яны начальнікі тэрарызаваць і дэмаралязаваць маіх спакойных беларускіх дзяцей. Давялося перажыць надзвычай цяжкія хвіліны – цяжка было ўтаймаваць разбэзчаных падлеткаў, многія з якіх мелі зброю і нават прарабавалі пускаць яе ў ход. Я стараўся зацікавіць іх бяседамі, гульнямі, рознымі заняткамі, але з такой колькасцю адзічэлага юнацтва цяжка было нам справіцца. Лагернае начальнства патрабавала дысцыпліны, але ніхто не аказваў нам дапамогі, а нават прыдуркаваты старшына арыштаваў мяне і пасадзіў у падвал, але хутка (праз пайдня) павінен быў мяне адпусціць, бо дзетвара бунтавалася і ніхто не мог даць ёй рады. Такое жыццё працягвалася каля двух тыдняў, але нарэшце мяне мабілізавалі ў армію (2 мая 1945 года), а дзяцей пагрузілі ў эшалон і пад узмоцненым канвоем павезлі на ўсход. Мая сям'я самастойна з вялікім цяжкасцямі і перашкодамі дабралася дамоў.

Служкы ў 206-м запасным палку радавым спряша ў Шчэціне, а пасля ва Вроцлаве да 1 студзеня 1946 года. На гэты раз у баях не ўдзельнічаў, але нёс вартуючую службу пры розных аб'ектах, а пасля служкы ў так званым музузводзе – граў на скрыпцы.

Пасля дэмабілізацыі, вярнуўшыся дамоў, не адразу змог уладкавацца на працу. У раёне валадарылі цалкам новыя людзі, розныя выскачкі і прыстасаванцы, якія мяне не зналі або не хацелі заўважаць. Тых, з якімі я ў свой час трymаў контакты, не аказалася на месцы, а то і ў жывых, і новая адміністрацыя сустрэла мяне, мякка кажучы, з недаверам і засцярогай. Пасля доўгай валакіты далі мне працу не ў раённым цэнтры, дзе я жыў і працаваў да самай вайны і пры акупациі і дзе меў кватэру, а ў вёсцы Забрэззе; тут я выкладаў беларускую мову і літаратуру і нямецкую мову.

Пасляваеннае жыццё было вельмі нялёгкім, і асабліва невыносным аказалася яно для маёй сям'і. Цяніліся мы з другой сям'ёй у невялічкай вясковай хаціне, зарплата мая была 800 рублёў (цана 1 пуда жыта на

Святар а. Пятро з сям'ёй. 17.04.1948 г.

рынку), прадукты, якіх было заўсёды недахоп, прадаваліся па картках. У гэты час наша старэйшая дачка захварэла на туберкулёз каленнага сустава і некаторы час не магла зусім хадзіць, а затым пайшла ў школу на мыліцах. У такі неспрыяльны час нарадзіўся ў нас сын, якому не было малака (на карткі давалі толькі хлеб і ячныя крупы). І вось тады, вясной 1947 года, мяне выклікалі ў райана і аб'явілі, што звалення юць мяне з настаўніцкай працы як чалавека, якому савецкія ўлады не давяраюць, які не можа выхоўваць маладое пакаленне. І, здзекуючыся, загадалі напісаць заяву аб зваленні па ўласным жаданні. Так адным махам аказаўся я пазбаўленым зарплаты, харчовых картак і кватэры, а ў сям'і было ўжо нас 5 чалавек. Жонка з-за немаўляці працаўца не магла. Спрабаваў я кінуцца ў пошуках працы ў розныя бакі і ў розныя інстанцыі, але нідзе не хацелі мяне прыняць.

Убачыўши такое маё безвыходнае становішча, мясцовы свяшчэннік, які жыў па суседстве, параві мне пайсці ў святы. Гэта прапанова здалася мне спачатку такой недарэчнай, што я яе катэгарычна адкінуў. Аднак пазней, змушаны жыццёвымі абставінамі, пачаў задумвацца і нарэшце паехаў у Мінск да мітрапаліта Піцьрыма. Гэта, аказалася, быў чалавек вялікай души, ён зразумеў мяне, вельмі ветліва прыняў і накіраваў на падрыхтоўчыя курсы ў Жыровіцкі манастыр, дзе я прайшоў самыя неабходныя азы тэорыі і пры дапамозе манаҳаў найпрасцейшую практыку. Вучоба працягвалася два месяцы, пасля чаго я атрымаў пасаду.

Трэба адзначыць, што дагэтуль я амаль зусім не вывучаў рэлігію. У нашай настаўніцкай семінарыі багаслоўе выкладаў рымска-каталіцкі ксёндз. На нашым курсе толькі я і яшчэ два мае калегі былі права-слáйнай веры, на ксяндзоўскіх уроках мы не прысутнічалі, а праваслаўныя святар для нашай навучальнай установы не быў пра-дугледжаны. А пасля заканчэння семінарыі, калі прыйшлося афармляць дыпломы, наш класны кіраўнік аб'явіў нам, што не можа выпісаць нам дыпломаў, бо ў нас няма ацэнак па рэлігійных дысцыплінах. На пытанне, што нам рабіць, ён сказаў: «Звязрніцеся да святара, які мае права выкладаць гэты предмет у сярэдняй школе, ён вас праэкзаменуе за ўвесь курс, дасць вам даведкі, на падставе якіх і будуць аформлены ваши дыпломы».

Гэта была праблема, якая неспадзявалася для нас вырашылася вельмі проста. Сястра аднаго з нас (Міхаіла Гарбунова з вёскі Літва Маладзечанскага раёна) была замужам за свяшчэннікам, прэфектам Дзісенскай гімназіі. Мы скамунікаўшы з ім, і ён свайму швагру і нам, ягоным сябрам, выдаў даведкі без экзамену.

Такім чынам новая мяне прафесія патрабавала ад мяне шмат намаганняў. Жыццё прымусіла нагнаць тое, што не было зроблена ў адпаведны час.

Пасля заканчэння курса і рукапалажэння ў сан іерэя (свяшчэнніка) я атрымаў накіраванне на пасаду настаяцеля царквы ў вёсцы Міжэвічы Слонімскага раёна. Здараўлася гэта 30 верасня 1947 года. Царква там невялікая, драўляная, але ўтульная і старанна дагледжаная. Парафіяне прынялі мяне і маю сям'ю вельмі сардэчна, і хоць гэта быў цяжкі пасляваенны час, акружылі новага свяшчэнніка і яго сям'ю шчырай клапатлівай апекай. Хутка справілі наваселле мы ў новай хаце. Жыццё наладжвалася, я пачаў звыкацца са сваім новым становішчам і новымі абавязкамі, якія стараўся выконваць добрасумленна, паводле ўставу.

У студзені 1949 года пастановай мітрапаліта я быў пераведзены ў Докшыцы Віцебскай вобласці. Гэта было павышэнне – і адмайляцца ад яго было нельга.

На новай парафіі ўсё аказалася большага маштабу – і царква, і кватэра, і абсяг дзеяніасці. Але сюды я прыехаў ужо нядрэнна падрыхтаваным, і праца была мне цалкам па сіле. Толькі тут я аказаўся на вачах мясцовага начальства, якое амаль з

першых дзён пачало рабіць мне адразу дробныя непрыемнасці, а пасля канфіскавала царкоўны дом і выжыла мяне з нанятай кватэры. Прыйшлося перабрацца ў цесную хаціну на ўскрайку горада. Але і тут давялося пажыць не доўга. 24 лістапада 1950 года ўваліліся ў нашу хатку няпрошаныя госці, ператрэслі ўсе нашы шмуткі і паперкі і, хоць нічога крамольнага не знайшлі, вывелі мяне з хаты, загадалі ўзяць рукі назад, не азірацца і ісці, куды загадаюць.

Укінулі мяне ў цесны падвал раёnnай турмы, дзе пратрималі больш за суткі, а пасля ўначы, звязаўшы рукі сухім калючым скуратом-супонню, завезлі ў грузавіку на станцыю Парафіянаў, а адтуль цягніком у Полацк. Там трymалі мяне ў так званым «боксе» (шафа з акенцам пад столлю) трое сутак, пасля чаго, зноў жа ўначы, усклаўшы на рукі жалезку, завезлі цягніком у Мінск. З вакзала ў турму везлі ў закрытым фургоне («чорным воране»). У турме абмацалі з ног да галавы (каторы ўжо раз!), а пасля ту-рэмны «цэрбер» з сяржанткім пагонамі забраў у мяне папругу і вялікім нажом, лязо якога было не менш за паўметра, абрэзаў усе гузікі. Расхрыстаны, трymаючы ўжмені штаны, я апынуўся ў адзіночнай камеры.

У першую ж ноч пачаліся допыты. Ад следчага я даведаўся, што я шпіён, дыверсант, нацыяналіст, што скалочваў групу, мэтай якой было адараўца БССР ад Савецкага Саюза, што ў час акупацыі супрацоўнічаў з немцамі і добраахвотна разам з імі ўцякаў у Германію, што схаваўся ад адказнасці за ўсе праступкі пад святарскую расу і гэтак далей...

Праз месяц са змрочнай адзіночкі перавялі мяне ў круглу турму, так званую «камерыканку», якая знаходзіцца ў дварэ будынку Міністэрства ўнутраных спраў і КДБ. Тут у камерах сядзела па 2-4 чалавекі, між якімі, як я пасля даведаўся, часта знаходзіўся такі, што па-сяброўску выпытваў або выслушоўваў аднакамернікаў і, каб заваяваць спагаду ў свайго следчага або праста завербаваны, даносіў пачутае, куды яму загадвалі. З такімі стукачамі прыйшлося пазней сустрэцца не раз і на перасылках, і ў лагерах.

Следства вялося выключна ўначы (ад адбою да пад'ёму), а ўдзень нельга было – пад пільнім вокам наглядчыка – зажмурыць вачэй. І толькі калі зняволены, ушчэнт знясілены бяссоннем, валіўся з ног, тады давалі яму адну ноч адпачынку, а пасля зноў выбівалі рознымі способамі патрэбныя ім паказанні. А допыты ж вяліся заўсёды ў павышаным tone з пагрозамі, з бескаромнай лаянкай і частым рукапрыкладствам.

У такіх умовах давялося мне прабыць у мінскай следчай турме больш года, і толькі ў снежні 1951 года аб'явілі' (без суда), што раашэннем «особого совещания» я пакараны дзесяцігадовым зняволеннем у «исправительно-трудовых лагерях строгого режима». На наступны пасля гэтага дзень мяне перавялі ў гарадскую турму на вуліцы Валадарскага.

Адгэтуль, пасля тыднёвой адсідкі ў агульной перапоўненай камеры, мяне разам з вялікай групай такіх, як і я, зняволеных (вядома, ўначы) загнali на вакзале ў так званы «сталіпінскі» вагон, які звонку адрозніваетца ад звычайнага пасажырскага хіба толькі кратамі на вокнах, але з'яўляеца турмой на колах. Груба ашукаеца той, хто спадзяеца больш-менш па-людску падарожнічаць у такім вагоне. Язда ў «сталіпіне» – гэта кашмар, якога не прымяняюць, напэўна, і чэрці ў пекле. У купэ на 8 сядзячых месц канваіры набіваюць да 30-ці чалавек. Прыходзіцца стаяць так сціснутым, што нельга паварушыць ні рукой, ні ногой, духата адурманьвае, абяссільвае, людзі трацяць прытомнасць, і некаму ім аказаць дапамогу. Ні крыкі, ні стогны запёртых у гэты катух спачування не выклікаюць.

Так мы даехалі да Масквы, дзе зноў жа ўначы выгналі нас з вагонаў і, набіўшы, як

a. Пятро Бітэль

селядцоў, у фургон з надпісам «Хлеб», павезлі па горадзе. Так трапіў я ў велічэйшую турму, якая, паводле чуткі, знаходзілася (і існуе дагэтуль) у цэнтры горада на Краснай Прэспі. Заштурхнулі мяне ў вялікую камеру, у якой на двухпаярховых нарах, пад нарамі і побач на падлозе сядзела і ляжала не менш за сотню чалавек. У ноздры і глотку ўдарыў кісла-едкі смурод, які спыніў мяне пры самых дзвярах. Памалу вочы прыгледзеліся да паўэмроку.

Шукаючы вачыма месца прыпынку, я пачуў паблізу голас з-пад нар з выразным літоўскім акцэнтам: «Ідзі,

друг, сюда, тут ішчо адно места есць, а там фсё занята». Я паслухаў добрай рады і апынуўся на падлозе пад нарамі каля сцяны побач з пажылым сівым чалавекам. Як пасля аказалася, гэта быў ксёндз з нейкай парафіі з-пад Панявежыса. Прозвішча яго я не запомніў.

Неўзабаве я здагадаўся, чаму месца перад тым, як мне яго запрапанавалі, пуставала: побач стаяла веліч-ная бочка-параша.

А ксёндз, між тым, казаў: «Нічаво, можна прывыкнуць. Тут хоць ляжаш на падлозе, а там далей і стаць няма дзе». Прыйшлося змірыцца і прывыкаць... А назаўтра зрання блатны вырвалі ў мяне з-пад галавы клунчак – усё маё на той час багацце – распратарышлі яго і зніклі на верхніх нарах.

У гэтай сталічнай «образцовой» турме, дзе прыйшлося прабыць не менш двух тыдняў, асабліва даліся ў знакі клапы, якіх можна было згортваць жменяй... Раздушаныя брудзілі адзежу і выдзялялі едкі смурод. Скаргі начальнству на гэту пошасць не давалі выніку.

Праз дзень нашу вялікую камеру выганялі на прагулку. Прагулачная пляцоўка, абведзеная высокіми мурамі, знаходзіцца на плоскім даху турмы, куды вядуць доўгія крутые сходкі. Зняволеных, якія змушаны маршыраваць уздоўж сцен, ніхто не бачыць, і самі яны аглядаюць толькі мураваныя засценкі ды высокасе неба.

З Масквы, пасля цяжкога падарожжа ў халодным «цялятніку», я апынуўся разам з тысячамі іншых таварышаў па нядолі ў Кіраве. Была сярэдзіна зімы, і мы вельмі пакутавалі ў неапалъваемых бараках перасылкі ад невымоўнай сцюжы. Тут аднойчы зганялі нас у лазню пад ледзь-ледзь цёплы душ, надзяліўшы кожнага кавалачкам велічынёй са сіральную гумку чорнага смярдзючага мыла.

З Кірава вялікім спецыяльна абсталяваным эшалонам з таварных неабаграваемых вагонаў перавезлі нас у Кемераўскую вобласць у мясцовасць Ольжэрас за высокую агароджу з калючага дроту з высокімі драў-лянімі вышкімі для ахойнікаў. У гэтай зоне было больш дзесятка вялікіх аднапаярховых і некалькі двухпаярховых баракаў з закратаўянімі вокнамі.

У той жа дзень падзялілі нас на брыгады, замяніўшы наша адзенне на лагерныя бушлаты, цэлагрэйкі і ватнікі – усё паношанае, зацяганае і часцяком дзіравае з недахопам гузікаў. На ногі далі старыя падшытыя стапаніяя вайлакі. Пасля гэтага аб'яўлі кожнаму з нас асабісты нумар. Раздалі белыя латкі і загадалі панаўшываць іх на цэлагрэйцы і бушлаце на грудзях насупраць сэрца і на плячах, на ватнія шапцы над ілбом, а таксама на штанах на левай калашыне вышэй калена. Тут жа выбілі кожнаму чорнай фарбай адпаведныя літары і лічбы. Я атрымаў нумар Н-447.

У бараках былі двухпаярховыя нары, складзеныя з тонкіх сасновых жэрдак,

якія ляжалі няроўна і калолі бакі ляжачага нягладка абсечанымі сукамі.

На наступны дзень пасля міскі рэдкай баланды пагналі нас на працу. Паставілі пяцёркамі, пералічылі, аблітаючы ўсю калону некалькі разоў, загадалі ўзыцца пад рукі і пасля адчытання нязменнай формулы «шаг вправо, шаг влево считается побег, конвой стреляет без предупреждения», акружыўши аўтаматыкамі і сабакамі, пагналі па глыбокім снезе. Праз кіламетры 2-3 мы дабрылі да велічэзных шліхтаў бярвення, накрытага трохметровым слоем снегу. Заданне было – зняць снежнае покрыва, а пасля качаць бярвенне ламамі і грузіць на пад'ехаўшыя лесавозы. Бярвенне было грубае і доўгае, работа незнаёмая, дык не абышлося і без траўмаў, адмаражэнняў і мазалёў...

Вечарам накармілі той самай баландай з дабаўленнем лыжкі рэдкай поснай ячнай кашы. Спаць ляглі не распранаючыся (па прычыне холаду і каб не застасца без вопраткі ці абутку), адзежа сохла на нас, напаўняючы барак кіслым смуродам. На наступны дзень паўтарылася тое самае, і так працягвалася да самеяс. У брыгадзе было 38 чалавек, але брыгадзір і шасцёра прыбліжаных да яго зладзюг, так званых «законнікаў», не працевалі. Мы, рэшта брыгады, павінны былі выконваць нормы і за сябе, і за іх. А калі здаралася, што норму асілілі з надбаўкай, дык па дадатковай лыжцы кашы даставалася і тым бяздзельнікам.

Вясной пагналі нас выцягваць бярвенне, прыгнанае па рацэ да тартака. Складвалі яго ў вялікія шліхты або качалі да тартачнага транспарцёра. Апроч таго, пілавалі ўручную шпалы для чыгункі і вузнакалейкі, грузілі піламатэрэялы на аўтамашыны і г. д.

Ад непасільнай працы я стаў занепадаць, дык мае таварышы прыклапі старанні, каб перавесці мяне ў іншую брыгаду. Гамагла пасылка з дому...

Такім чынам я трапіў у брыгаду тынкоўшчыкаў і маляроў, у якой амаль выключна працевалі немцы Паволжа. Брыгадзірамі быў таксама немец, чалавек спакойны і ўраўнаважаны. Тут я сустрэў зусім нечакана двух сваіх «землякоў». Адзін з іх быў Шаль, паляк, колішні галоўны інжынер шклозавода «Нёман», а другі семнаццацігадовы хлопец з Дзятлава Лёня Мазура, з якім я зразу пасябраваў.

У гэтай брыгадзе працеваць было лягчэй (пераважна пад дахам), не было тут блатных і менш часу даводзі-лася быць пад нядрэмнымі вокамі руплівых наглядчыкаў. Будавалі мы так званы шахткамбінат для новаадкрытага радовішча каменнага вугалю. Я стаў падсобнікам тынкоўшчыкаў.

У гэтым Камышлагу давялося прабыць калія трох гадоў. У красавіку 1954 года нас перакінулі ў Омск на будаўніцтва нафтаперафоннага завода. Лагер тут быў яшчэ большы і ўмовы існавання адпаведна цяжэйшыя. Нам давялося

З сябрамі літаратурнага аб'яднання ў Валожыне.
20.04.1967

*Стаяць злева направа: П.Бітэль,
Л.Мірачыцкі, Я.Кукель*

крычаць: «Ложь! Пропаганда! Обман! Мы строили, а не комсомольцы!...»

Уміг было ўключана свято, у залу ўварваліся наглядчыкі і ўсіх разагналі. На гэтым культпрастыветная дзейнасць нашых апекуной закончылася.

У Джэзказгане прыйшлося папрацаваць і ў глыбінях шахты, і (пасля цяжкога прыступу, выкліканага за-паленнем нырак) на паверхні.

У чэрвені 1956 года прыбыла ў наш лагер камісія Вярхоўнага Савета ССР, якая пачала пераглядаць справы зняволеных. Быў выкліканы і я, і 5 ліпеня 1956 года атрымаў даведку, у якой значылася, што «освобожден со снятием судимости».

А праз увесы час майго зняволення сям'я мая гаравала і мусіла зношоў здзеек і абразы. Жонку на працу не прымалі, некалькі разоў выклікалі яе адпаведныя ўлады і змушалі аформіць са мной развод і перайсці на сваё дзяячоае прозвішча. Старэйшая дачка ўладавалася на працу ў калгас рахункаводам, але праз некаторы час была звольнена без ніякай матывіроўкі. Малодшая дачка выдатна здала экзамен у настаўніцкі інстытут, але правучылася там толькі адзін месец, пасля чаго была выключана. Жылі яны пры маіх старэнкіх бацьках у маленькай цеснай хаціне ў вёсцы Люташ Валожынскага раёна. Жонка зарабляла трохі шытвом, вязаннем, і сям'ёй працевалі на калгасных сотках.

У гэты час насцігла іх яшчэ адна бядка. Наш сын пайшоў першы раз у школу, але,

пачынаць амаль з нуля – і будаваць баракі пад уласнае жыллё, і капаць катлаваны пад падмуркі запраектаванага завода. Работы не спыняліся і ў самыя лютыя маразы.

Ад лагера да аб'екта працы быў выгараджаны доўгі калідор з высокім спулоў, абцягнутых калочым дротам. Па гэтым калідоры ганялі на работу калоны зняволеных, а за дратамі адначасова беглі аўтаматыкі і сабакаводы з грознымі аўчаркамі на павадках. Зона будоўлі была абнесена моцнай агароджай з вышкі.

У пачатку 1955 года значную частку омскіх лагернікаў перавезлі ў Джэзказган на медныя руднікі. У гэты транспорт трапіў і я. Тым часам, пасля смерці Сталіна, лагерны рэжым памялі мякчэй, і лагернае начальства, кла-поцячыся аб нашым перавыхаванні, рагыла паказаваць нам патрыятычныя кінафільмы. Аднойчы, калі на пачатку кінасеанса пачалі круціць кіначасопіс і паказалі Омскі нафтаперапрацоўчы завод, а каментатар сказаў, што аб'ект быў збудаваны ў вельмі кароткі тэрмін сіламі ленінскага камсамола, у зале падняўся небывалы вэрхал. Зняволеная пачалі тупаць нагамі, свістаць і

правучыўшыся некалькі тыдняў, вельмі моцна абварыўся кіпнем. Лячыць прыйшлося дома, выздараўленне цягнулася доўга – не хапала лекаў і сродкаў на іх. А ў старэйшай дачкі абвастрылася хвароба каленнага сустава, дайшло да та-го, што ўжо зусім не магла хадзіць...

Вярнуўшыся дадому, я павінен быў як найхутчэй знайсці працу, але пра маю даўнейшую прафесію (настаўніка) нельга было нават марыць – на перашкодзе стаяла сапсутая біяграфія.

Пасля двухмесячных бясплённых пошукаў і надзеяў, я зноў падаўся да мітрапаліта, які з уласнай ініцыятывы пад час майго зняволення падтрымоўваў матэрыяльна маю сям'ю. 29 верасня ён даў мне накіраванне ў вёску Галавачы Скідзельскага раёна, зазначыўшы, што накіроўвае мяне туды часова. І з каstryчніка

1957 года я быў пераведзены ў Петрыкаў.

Два першыя гады жыцця ў Петрыкаве прыйшли ціха і адносна спакойна. Дочки ўжо былі замужкам, мы заставаліся толькі з сынам, які хадзіў у гарадскую сярэднюю школу. Да сваёй працы я прывык, зжыўся з людзьмі і карыстаўся аўтарытэтам сярод насельніцтва горада і раёна, на добрым уліку быў і ў свайго

духўнага начальнства. Некаторы час быў благачынным Жыткавіцкай царкоўной адміністрацыйнай акругі (пазней гэта благачынне было загадам мітрапаліта скасавана). Атрымаў усе магчымыя, звязаныя са стажам, епархіяльныя ўзнагароды.

І вось зноў, зусім для нас нечакана, зацікавіліся мною органы КДБ. Пачаліся выклікі ў гарсавет і рапорты, спачатку зредку днём, а пасля штораз часцей і па начах. У адрозненне ад турэмных допытаў, дзе вёў следства адзін следчы, тут маёй апрацоўкай займаліся адначасова два, а то трои і больш чалавек. Спярша гутарка ішла пра час зняволення, пра лагерныя ўмовы і пра знаёмых і незнаёмых мне былых зняволеных і незняволеных. А калі я пачаў адмаўляцца ад паказанняў, мне сказали, што мая справа не закончана, што яна можа быць, калі я буду паводзіць сябе неадпаведна, узноўлена. Нарэшце яны адкрылі мне сваю мэту: я павінен быў адмовіцца ад сана і публічна, праз прэсу, ахаяць рэлігію. Прыйшлося выкручвацца і змагацца ўсякімі способамі. Mae апекуны гвалтоўна не налягали. Пасля кожнай «апрацоўкі», якая каштавала нямала здароўя, яны, адпускаючы мяне,райлі сур'ёзна задумца над іхняй прапановай, задумца над лёсам сям'і...

Праз некаторы час перайшлі ад запалохванняў да абязанак, казалі, што я могу атрымаць настаўніцкую працу ў Гомелі або ў Рэчыцы. Абязалі кватэрну і добрую зарплату. Гэта быў час, калі многія святары (вядома, не па ўласнай ініцыятыве) пакідалі сан і аўгустінізм пра гэта ў прэсе. Гэтага ж патрабавалі і ад

*Пятро Іванавіч і Ніна Пятроўна
з праўнукам Аляксеем*

мяне. Бралі зморам. Нарэшце ў гэту акцыю быў уключаны і упайнаважаны па справах культаў па Гомельскай вобласці, які сваю справу зрабіў. Прыдраўшыся да таго, што на свята Прэабражэння служба ў царкве не была закончана, як ён загадаў, да 11 гадзін, адabraў даведку – права выконваць абавязкі царкоўнаслужжыцеля ў данай вобласці.

Такім чынам з Петрыкавам прыйшлося развітацца, але, ад'язджаючы, я сказаў, што ніякага майго адрачэння ў прэсе не будзе. «Тады, – сказаў упайнаважаны Патапаў, – на атрыманне добраі працы не разлічвай».

У гэты ж час паступілі трывожныя весткі з дому і прыспешылі наш выезд. Цяжка хварэлі нашы маці – мая і цешча, якая памерла ў той жа дзень, калі мы прыехалі дамоў.

І вось мы зноў апынуліся ў старэнкай бацькавай хатцы. Сын пайшоў за 3 кілометры ў школу, жонка пачала клапаціца аб маіх знямоглых бацьках, а я пачаў стукаць у розныя інстанцыі ў пошуках працы. Тыя, што мне яе абяцалі, больш не з'яўляліся, яны сваё зрабілі, атрымалі прэмію за вынікі сваёй працы і засталіся сядзець у Гомелі ці Мінску, цяпер ужо я ім не быў патрэбен.

Ходзячы ў ролі прасіцеля, я сустрэўся і з бюракратызмам у самай махровай форме, і з абыякавасцю, і са зларадствам. Даўнейшыя знаёмыя не заўсёды мяне пазнавалі, вакол мяне склалася шмат плётак, домыслу і перасудаў.

Больш за паўгода прыйшлося паходзіць у беспрацоўных. І толькі вясной наступнага, 1963 год прынялі мяне на працу ў Вішнеўскую СШ настаўнікам нямецкай мовы і майвання. Жыллё далі ў старым мураваным будынку – сыры і халодны пакой.

І тут спачатку прафесія складваліся нядрэнна. Я ўліўся ў настаўніцкі калектуру і хутка заваяваў аўтарытэт як у дарослых, так і у моладзі. Аднак па меры таго як умацоўваліся ў школе мае пазіцыі, пачаліся супраць мяне інтрыгі з боку дырэктара. Гэты тупалобы сталінец з былых тарбахватаў, якія называлі сябе партызанамі, паводзіў сябе пыхліва і самаўпэунена і не мог зносіць побач з сабой таго, хто ведаў за яго больш і асмельваўся быць іншай думкі, чым ён. Апроч таго, у школьнія прафесіі нахабна ўмешвалася ягоная жонка-клікуша, якая не мела ніякага дачынення да школы. Пасля маёй крытычнай заўвагі на гэту тэму на мяне абринуўся іхні неабмежаваны гнеў. Пачаліся дробныя пакасці адносна мяне і маёй жонкі, а пазней наогул жыць стала немагчыма. Апроч таго, лайшлі даносы на мяне ўва ўсе магчымыя інстанцыі – у КДБ, райком, райвыканкам і нават у Саюз пісьменнікаў, калі выйшла з друку мяне першая кнішка «Замкі і людзі».

Вынікам гэтай пісаніны было тое, што, пасля шэрагу праверак, пастаўлены быў другі дырэктар школы. Аднак той самадур не супакоіўся і далей праводзіў свою брудную інтрыгу супраць мяне. Па яго ініцыятыве была ўведзена ў школе французская мова, каб пазбавіць мяне навучальных гадзін. Мая зарплата знізілася да 45 рублёў у месяц, бо пачалі мне запічваць мінімальны стаж (толькі ў савецкай школе) і толькі за сярэднюю педагогічную адукцыю, а не як спачатку – за няпоўную вышэйшую. Не прызнавалі ўрэшце за мной права выкладаць нямецкую мову і готак далей...

А тым часам у 1965 годзе я паступіў у Мінскі педінстытут імі М.Горкага на заочны факультэт беларускай мовы і літаратуры, а пазней на Маскоўскія курсы «Ін-Яз» на аддзяленне нямецкай мовы і ў 1970 годзе прад'явіў сваім паклённікам зараз два дыпломы. Гэта іх збянтэжыла, але ненадоўга, інтрыгі не спыняліся, дык змушаныя створанымі нам невыноснымі ўмовамі ў школынай кватэры, мы купілі ў Вішневе старую хату і перасяліліся ў яе.

У 1974 годзе мне прыйшлося пайсці на пенсію, якую налічылі ў суме 53 рублёў 15 капеек.

На заканчэнне – некалькі заўваг пра маю літаратурную дзейнасць. Пісаць пачаў яшчэ будучы студэнтам настаўніцкай семінарыі, працягваў, працуочы настаўнікам. Аднак усе тыя спробы пяра загінулі ў час вайны. У друк трапіла толькі тое-сёе ў 1939–1941 гадах.

У польскіх часопісах з'явілася некалькі маіх артыкулаў на педагогічныя тэмы («Sprawy nauczycielskie» і інш.), а пасля аб'яднання Беларусі ў Валожынскай раённай газеце «Іскра» друкаваліся мае вершы і нататкі на розныя тэмы.

У лагеры, выпадкова сутыкнуўшыся са зборнікам твораў А.Міцкевіча, я пераклаў на беларускую мову яго паэмы «Пан Тадэвуш», «Конрад Валенрод» і «Гражына». Пазнейшым часам пераклаў і шэраг іншых яго твораў. Апроч таго, перакладаў вершы рускіх, польскіх, нямецкіх, славацкіх, украінскіх, літоўскіх і іншых паэтаў. Пісаў і ўласныя творы. У 1968 годзе выйшла мая паэма «Замкі і людзі», у 1984-м – книга «Паэмы», у 1989-м – пераклад аповесці Ю.-І. Крашэўскага «Хата за вёскай». Публіковаліся мае вершы і пераклады ў альманаху «Далягляды» за розныя гады і ў розных газетах і часопісах Беларусі. У 1990 годзе выйшла книга «Дзве вайны». У планах выдавецтва «Мастацкая літаратура» значыцца некалькі маіх перакладных і ўласных кніг.

Членам Саюза пісьменнікаў БССР з'яўляюся з 1985 года.

АДУКАЦЫЯ

Янка Бабёр

О, ЛІТВА! АЙЧЫНА МАЯ...

*Светлай памяці Віктара Плітавіча
Казлоўскага працу сваю прысвячаю.*

З канца XVIII стагоддзя ў многіх павятовых гарадах Беларусі былі адчынены шляхецкія вучылішчы, прататыпы гімназіяў, якія падпарадкоўваліся Віленскаму ўніверсітэту. Адно з такіх вучылішчаў існавала і ў Бабруйску, якое было перароблене ў 1803 годзе з езуіцкай трохкласнай школы. Шматлікія войны, якія вяла Расія ў пачатку XIX стагоддзя, вымусілі царскі ўрад стварыць у Бабруйску спачатку вайсковы шпіталь, харчовыя склады, а пазней і крэпасць. Пачынаючы з 1805 года гмах былога езуіцкага кляштара, дзе размяшчалася шляхецкае вучылішча, паступова пачалі займаць розныя вайсковыя ведамствы, і гэта прывяло ўрэшце да таго, што не стала месца ні настаўнікам, ні іх вучням.

Кіраўніцтва Віленскага ўніверсітэта, бачачы такое становішча, пачало шукаць іншае памяшканне. Былі меркаванні перавесці вучылішча ў Паставы, Глуск або Свіслоч. У гэты не вельмі спрыяльны для школы час на дапамогу прыйшоў князь Міхаіл Клеафас Агінскі. Ён прапанаваў Віленскому ўніверсітэту перавезці вучылішча ў Маладэчна, абяцаючы размісціць яго ў будынку кляштара ордэна трэнітарыяў і дапамагчы ў закупцы школьнага інвентару і даць жыццё для выкладчыкаў.

26 жніўня 1811 года была пераведзена маёмасць Бабруйскага вучылішча ў Маладэчна, разам з ім прыехала 26 вучняў на чале з дырэктарам Вінцэнтам Шумскім. Неўзабаве быў абвешчаны запіс у школу і прызначаны іспыты на 15 верасня 1811 года. Кіраўніцтва вучылішча рыхтавалася да святочных урачыстасцяў у сувязі з адкрыццём гэтай навучальнай установы.

Але атрымалася неспадзёўка. Царскія ўлады занялі будынак кляштара пад пошту, кіраўніцтва над якой было перададзена дырэктору вучылішча, відаць, з мэтай, каб ускладніць выкладчыцкую дзейнасць. Хай чытач не здзіўляеца апошняму меркаванню. Усім вядома, якая жорсткая барацьба ішла ў той час паміж расійскімі і польскімі ўплемі за душу беларускага народа. Кожны з іх лічыў, што гэта частка толькі яго зямлі, яго культуры і мовы. Беларусы ў разлік не браліся.

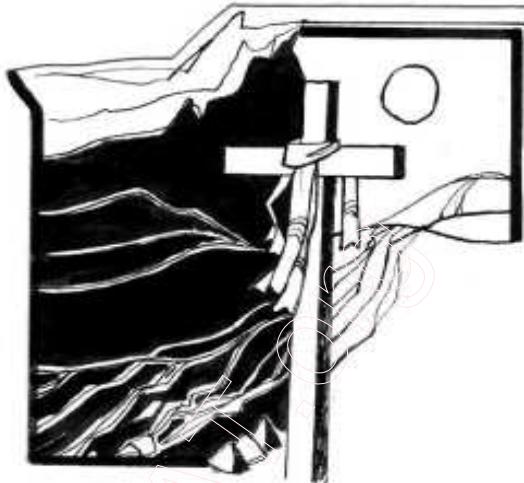
Прыйшлося класы размяшчаць у драўляных дамах, якія былі па раскіданы па ўсяму мястэчку і належылі князю Агінскаму. Там жа пачалі жыць і выкладчыкі. Шляхецкае павятовае вучылішча ў Маладэчне было чатырохкласнае з двухгадовым курсам навучання ў двух старэйших класах. Пра высокі ўзровень выкладання сведчыць і настаўніцкі калектыў. Матэматыку і фізіку вёў магістр філісофіі Адам Юркоўскі, літаратуру і права – магістр філасофіі Ігнат Доват, граматыку – Мацей Нарушэвіч, гісторыю і святое пісьмо – Вінцэнт Шумскі, французскую мову – Фердынанд Мілер, нямецкую мову – Ян Галаўня. Педагагічным тактам і любоўю да сваёй работы і навучэнцаў вы-

значаўся і доктар філософіі Ян Сухецкі. Яго любілі за добрыя і справядлівыя адносіны, душэ-ўную цеплыню. Пры вучылішчы пачала праца ваць бібліятэка, у фондах якой налічвалася каля 3000 кніг. Паступова наладжвалася работа, вяліся інтэнсіўныя пошуки сродкаў для нармальнага жыцця выкладчыкаў і навучэнцаў. Вучылішча падымалася з каленъ.

У функцыю вучылішча, акрамя асноўнага занятка – вучобы, уваходзіла і апека над парафіяльнымі школамі, якія знаходзіліся ў Маладэчне, Красным, Дуніловічах, Мядзелі, Будславе і ў якіх вучыліся пераважна дзеці беларускіх унітаяў. Аб матэрыяльным забеспечэнні вучылішча дбаў мясцовы маршалак шляхты, які быў адначасова і ганаровым візітарам школ павета. Праз нейкі час стараннем дырэकцыі вучылішча пры ім была арганізавана студыя жывапісу, якой кіраваў таленавіты мастак і педагог Аляксей Васільевіч Зорка. Пра гэтага цікавага чалавека трэба сказаць больш падрабязна хоць бы таму, што ён з'яўляецца як бы патрыярхам, пачынальнікам славутай дынастыі пазнейшых Маладэчанскіх мастакоў.

Аляксей Зорка паходзіць са Шклоўшчыны, быў прыгонным буйнога магната Зорыча. Музыцы навучаўся ў прыдворнага капельмайстра І.Л.Стэфані, жывапісу і малюнку – у Р.Х.Зомера. Праца ваў у Шклове ў аркестрах прыдворнага тэатра і кадэцкага корпуса. З 1799 – у Гродна, дзе праца ваў капельмайстрам аркестра і выкладчыкам малявання. У 1801 годзе атрымаў ад свайго пана Зорыча вольную. Праца ваў у Барбрускім павятовым шляхецкім вучылішчы, адкуль у 1811 годзе пераехаў у Маладэчна. Акрамя малявання і музыкі ў вучылішчы выкладаў расійскую мову. Апошняя звесткі пра яго адносяцца да 1815 года, калі М.К.Агінскі перадаў у дар вучылішчу бібліятэку і вялікую колькасць музычных інструментаў. Што з ім? Дзе падзеўся? Відаць, ніколі мы пра гэта не даведаемся, але памяць пра аднаго з першых нашых краёвых мастакоў павінны захаваць назаўсёды.

У 1812 годзе Маладэчна занялі войскі Напалеона. Выкладчыкі і навучэнцы вучылішча, а таксама і ўся навакольная шляхта, прынялі прысягу на вернасць французскаму імператару. З паходам Напалеона на Расію беларуская шляхта звязвала вялікія надзеі на адраджэнне былога Рэчы Паспалітай, складной часткай якой было Вялікае княства Літоўскае. Энтузіязм, які ахапіў беларускую шляхту і амаль усю студэнцкую моладзь пасля ўступлення французуў на беларускія землі, добра выказала "Газета тымчасова мінська" ад 8 ліпеня 1812 года: "Непераможныя атрады вялікага Напалеона, цара французуў і італьянскага караля, сёння ўвайшлі ў наш Мінск. Гэты гістарычны дзень вызваліў нашу правінцыю з ярма няволі і вярнуў нас Айчыне." Па ўсёй Беларусі пачалі арганізоўвацца атрады, каб дапамагчы Напалеону "у яго святой барацьбе".

Р.Мяжсуеў. Беларускі шлях.

Закранула гэта падзея і Маладзечанскае шляхецкае вучылішча. Вучні старэйшых класаў пачалі пісаць прашэнні на дазвол аб уступленні ў французска-беларускія палкі. Дырэктар вучылішча Вінцэнт Шумскі ўтрымаў жалаванне ў настаўнікаў, пачынаючы з ліпеня 1812 года, і накіраваў яго для набыцця амуніцы і правіянту для добраахвотнікаў, якія ішлі змагацца “за адноўленую Літву”. Тэма падзелу беларускага народа на два лагеры ўжо ў той далёкай вайне чакае свайго ўдумлівага і сур'ёзнага даследчыка, бо ўсё было не так проста і адназначна.

Пасля разгрому войск Напалеона ідэя вызвалення “любай Літвы” з-пад чужацкага прыгнёту не толькі не аслабла, але яшчэ больш узрасла ў асяроддзі навучэнцаў Маладзечанскага шляхецкага вучылішча. Асабліва наглядна гэта праявілася ў вучнёўскіх гульнях – школьнікі падзяліліся на дзве “армii”: расійскую – армію Марса, які ўвасабляў грубую сілу, і ліцьвінскую – армію Апалона, бoga любві. На чале арміі Марса быў Юзэф Сухоцкі, а арміі Апалона – Тамаш Зан, пра асобу якога мы больш грунтоўна пагаворым у далейшым. Нават па гэтых, здаецца, бяскрыўдных гульнях бачна, які настрой панаваў у тагачаснай вучнёўскай моладзі Маладзечна.

Адразу пасля заканчэння вайны 1812 года царскі ўрад асабліва пільную ўвагу пачаў звязтаць на шляхецкія вучылішчы. Стала ясна, якую вялікую пагрозу ўяўляюць для існавання расійскага самадзяржаўя гэтыя “рассадники смуты и польского вольнолюбія”. Упершыню ў Маладзечанскім вучылішчы пачалі з'яўляцца рускія кнігі, пачынаючы з 1814 года ў прымусовы парадку ў класах пачалі вывешвацца царскія партрэты.

Ішлі гады. На змену езуіцкай палітыцы паланізацыі ішла не менш нахабная русіфікацыя. У 1825 годзе міністэрства асветы зацвердзіла новыя штаты шляхецкіх вучылішчаў – з абавязковым настаўнікам расійскай мовы, настаўнікам Закона Божага праваслаўнага веравызнання і з абавязковымі справаводствамі на расійскай мове. Гэта пастанова вельмі не спадабалася многім настаўнікам Маладзечанскага вучылішча, і яны пачалі выязджаць на Валынь і ў Цэнтральную Польшчу. Трапіла калісці напісаў Якуб Колас:

Тут схадзіліся плямёны
Спрэчкі сілаю канчаць,
Каб багата адароны
Мілы край наш зваяваць.

Паўстанне 1831 года абудзіла надзею на аднаўленне незалежнасці вялікай Літвы. І таму не дзіўна, што менавіта навучэнцы Маладзечанскага павятовага шляхецкага вучылішча першыя ў мястэчку падтрымалі паўстанне і шмат хто з іх стаў у шэрагі ваяроў атрада Міхаіла Ходзькі, які ўвайшоў у Маладзечна 14 красавіка 1831 года.

У тым далёкім, але памятным годзе настаўніцкі калектыв складаўся з 9 асобаў. Кіраўніком, цi, паводле тагачаснай урадавай назвы, наглядчыкам быў Ян Дульскі – кандыдат філософii. Настаўнікам рэлігii і капеланам вучылішча – а. Аўгуст Кардашэўскі – кандыдат тэалогii з закону ордэна трэнітарыяў, рускай мовы і літаратуры і праваслаўнай рэлігii – а. Андрэй Барычэўскі, нямецкай мовы – Казімір Пацэвіч, французскую мову выкладаў Язэп Харэўскі, гісторыю і польскую мову – Язэп Віткоўскі – кандыдат філософii, матэматыку і геаметрию – Фларыян Атлубай – кандыдат філософii, лацінскую мову і польскую літаратуру – Францішак Дабкевіч – кандыдат філософii, прыродазнаўства – Ян Архімовіч. Той факт, што якраз префект (наглядчык) Маладзечанскага вучылішча Ян Дульскі першы падпісаў прысягу на вернасць новым уладам (паўстанцам) і выступіў ініцыяタрам збору грашовых сродкаў (ён выдаў 1159 срэбных

рублёў з дзяржаўных фондаў) на іх матэрыяльную падтрымку, шмат аб чым гаворыць!

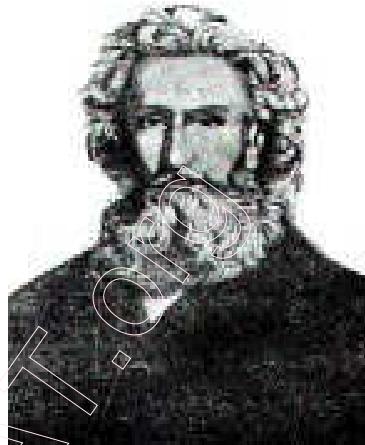
Адразу пасля паражэння паўстання былі зняволеныя ўсе выкладчыкі і некаторыя з найбольш актыўных навучэнцаў. Праўда, іх хутка адпусцлі, бо ў мястэчку панавала халера. У ліпені 1831 года Віленскі генерал-губернатар Далгарукаў загадаў ізноў арыштаваць усіх настаўнікаў. Толькі абодва духоўнікі – праваслаўны і каталіцкі – былі адпушчаны, бо яны не прымалі чыннага ўдзелу ў паўстанні. Адпусцлі і навучэнцаў – Ежакоўскага, Дубовіка, Шаняўскага. Вызвалілі і настаўніка Віткоўскага, прызначыўшы часовым кіраўніком школы. Заняткі, лічы, не адбываліся, бо што маглі зрабіць два настаўнікі і яшчэ два духоўнікі з усім вучылішчам. У будынку вучылішча, акрамя ўсяго іншага, размясцілася рота салдатаў. Вучоба была паралізавана. Дырэктар школ Віленскай губерні, які правяраў вучылішча ў лютым 1832 года, так пісаў у сваім рапарце: “У выніку дэкамплектацыі некаторых прадметаў не выкладаюцца – арыфметыка, матэматыка, логіка, фізіка, прыродазнаўства, рыторыка, лацінская мова”. У канцы лютага 1832 года прыбыў новы кіраўнік вучылішча – лісіф Славута, беларус праваслаўнага веравызнання. Пачалася змена настаўніцкага персаналу. На змену выкладчыкам у большасці католікам ці ўніятам прыходзілі праваслаўныя. Адбывалася паступова змяншэнне навучэнцаў. Калі перад пачаткам паўстання ў вучылішчы зaimалася звыш 150 чалавек, то ўжо ў 1831-32 навучальным годзе іх стала 84. У гэтых час у вучылішчы было 5 класаў. Пры вучылішчы працавала парафіяльная школа, дзе настаўнікам быў Юзаф Славінскі, які належыў да ордэна трэнтарыяў.

У канцы 1831 года быў зачынены і кляштар – частка манахau была пераведзена ў кляштары Польшчы, а частка выехала за мяжу. Перад самым паўстаннем у вучылішчы (у асноўным) вучыліся дзеці беларускай шляхты і ўніяцкіх святароў – Венслайскія, Віляноўскія, Клемантовічы, Казакевічы, Адынцы, Пашкевічы, Свентарэцкія, Сурынты, Свянціцкія, Іваноўскія, Акулічы, Траяны, Турсы, Турцэвічы, Беняшэвічы і іншыя. У чэрвені 1833 года вучылішча наведаў інспектар Беларускай школьнай акругі Каташэўскі, які загадаў, каб заўсёды ў канцы навучальнага года вучні разам з выкладчыкамі спявалі гімн “Боже, царя храни”.

У 1834 годзе школа перайшла на агульнадзяржаўную праграму гімназіяў Pacii. Але па сутнасці гэта нічога не мяньяла. За выняткам падрыхтоўчага класа, усе прадметы выкладання

Леонард Ходзька

Томаш Зан

засталіся ранейшымі: Закон Божы двух веравызнанняў, расійская, лацінская, польская, французская, нямецкая мовы, матэматыка, гісторыя, геаграфія, маляванне. Як і раней, усе ўрокі вяліся на польскай мове, як і раней, большасць хадзіла ў касцёл і уніяцкую царкву.

У гэтых самы час у Маладэчне быў адчынены “Пансіён для высакародных дзяўчат”, які даваў права здаваць навучэнкам (экстэрнам) на званне хатнія настаўніцы на базе павятовага вучылішча. Так склалася, што праіснаваў ён усяго 10 гадоў. Частыя пропускі заняткаў, п'янкі сярод выкладчыкаў ды і заляцанні да вучаніц прывялі да таго, што ў ім засталося 14 паненак. Таму пансіён закрылі.

Праўда, нягледзячы на розныя цяжкасці, якія выпадалі на долю Маладэчанскага павятовага шляхецкага вучылішча, узровень адукацыі на працягу яго існавання быў высокі, пра што сведчылі правяраючыя, якія наведвалі гэтую навучальную ўстанову.

Трэба сказаць, што не адзін дзесятак вучняў прыйшоў тут свае “універсітэты” і юнацкае сталенне. Праз усё жыццё пранеслі яны прынцыпы братэрства, любові і справядлівасці, закладзеныя ў іх душах лепшымі выкладчыкамі. Старыя сцэны вучылішча памятаюць тых, хто з цягам часу стаў гонарам і славай Беларусі. Сярод іх – Леанард Ходзька, Аляксандр Тышынскі, Антон Мухлінскі, лігендарны Тамаш Зан, а крыху пазней тут можна было пачуць галасы паплечніка К.Каліноўскага Пятра-Уладзіслава Бранта і слыннага мастака Мікадзіма Сільвановіча.

Тамаш Зан – беларускі паэт, даследчык прыроды, кіраунік тайных студзецкіх арганізацый на Беларусі. Нарадзіўся 21 снежня 1796 года ў вёсцы Мясата Маладэчанскага раёна Мінскай вобласці. Вучыўся ў Мінскай гімназіі, а затым у Маладэчанскім павятовыім шляхецкім вучылішчы. Па меркаванню некаторых даследчыкаў, менавіта ў Маладэчне ім напісаны “Марш для студэнтаў апалаонаўскага войска”, у якім быў прамы заклік рыхтавацца да баёў за вызваленне Беларусі з-пад царскай Расіі, а таксама

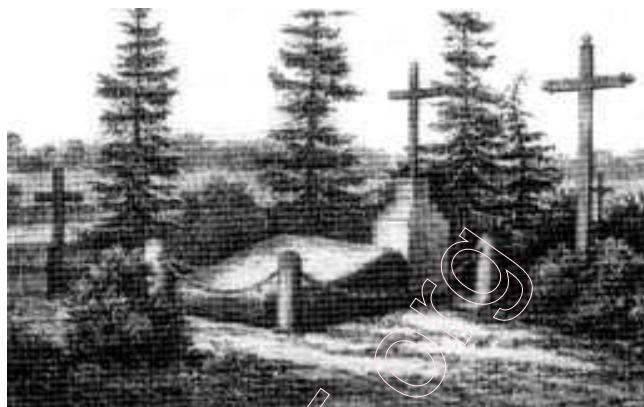
камедыі “Сталасць у сяброўстве” і “Грэцкія піражкі”. У гэтых творах аўтар прайвіў сябе як добры знаўца беларускага фальклору, перш за ўсё прыказак і прымавак, харарактэрных для нашага рэгіёна выслоўяў. Як сведчанне моцнай сувязі з роднай зямллёй, плённага ўплыву беларускага фальклору сталі вершаваныя творы “Маладэчна”, “Мёд”, “Бекіш”, “Цыган” і іншыя.

У 1815 годзе Тамаш Зан паступіў у Віленскі ўніверсітэт на фізіка-матэматычны факультэт і адначасова займаўся на літаратурным факультэце. Быў адным з арганізатораў Таварыства філарэтаў і філаматаў пры Віленскім ўніверсітэце, адначасова кіраваў больш шырокім і разгалінаваным згуртаваннем моладзі – Таварыствам “прамяністых”. У 1823 годзе быў арыштаваны і высланы ў Арэнбург, дзе прабыў 13 гадоў. У час высылкі аб'ездзіў уесь Урал, Прыуралле, займаўся даследваннем флюры і фаўны. Знайшоў каля Самары нафту, каля Троіцкай крэпасці – медную руду, у

Мікадзім Сільвановіч

Заўральскім стэпе – золата. Стварый першы ў Расіі мінералагічны музей. З 1837 года жыў у Пецярбурзе, дзе працаваў бібліятэкам у Горным інстытуце. У 1841 годзе вярнуўся на Беларусь, купіў сабе маёнтак на Віцебшчыне, але пры гэтым ніколі не забываў сваю зямлю, сваё Маладэчна. Памёр і пахаваны разам з жонкай у Смалянах недалёка ад Орши. На пліце,

Магіла Тамаша і Брыгіды Занаў у Смалянах.

пасярэдзіне іх дзвюх магіл, на польскай мове высечаны слова: “Мілы Богу і людзям Тамаш Зан, памяць якога ў блаславенстве... Жыў шэсцьдзесят гадоў. Памёр 7 ліпеня 1855 г. у Кахачыне.” А трохі ніжэй: “Брыгіда Зан з Свентажыцкіх пахавана побач са сваім мужам 23 жніўня 1900 г. ва ўзроце 81 г.” Так закончылася зямное жыццё гэтага выдатнага вучонага і вернага сына сваёй зямлі.

Нягледзячы на тое, што Тамаш Зан, як і амаль усе пісьменнікі Беларусі першай паловы XIX стагоддзя, пісаў на польскай мове (гэта была мова тагачаснай літаратуры і справаўства), ён з'яўляецца па праву адным з пачынальнікаў новай беларускай літаратуры. Паэт, як і некаторыя з яго сябров (Я.Чачот, А.Міцкевіч), асновай сваіх твораў рабіў багаты беларускі фальклор. Тамаш Зан праглядляў свой “краёвы патрэятызм”, апяваў у сваіх творах “любую Літву”, сілай мастацкага слова ўваскрашаў яе багатую гісторыю. Ён, можна сказаць, ушчыльную падышоў да разумення патрэбы стварэння ўласна беларускай літаратуры. Якраз такія, як Зан, падрыхтавалі для гэтага глебу і пачалі сеяць зерне нацыянальнага Адраджэння.

Беларусь ведае нямалі знакамітых землякоў з прозвішчамі Ходзька. Сярод іх паэт і фальклорыст Аляксандар Ходзька, літаратар і этнограф Дамінік Ходзька, пісьменнік Ігнат Ходзька, гісторык і публіцыст Леанард Ходзька. Як пісаў у той час мемуарыст С.Мараўскі, “...калі дзе і быў Ходзька, то здольны. Дурня з гэтым імем я не ведаў.”

Адным з выпускнікоў Маладэчанскага павятовага шляхецкага вучылішча быў і Леанард Ходзька. Ён нарадзіўся 6 лістапада 1800 года ў вёсцы Аборак Маладэчанскага раёна. У час вучобы ў Маладэчанскім шляхецкім вучылішчы наведваў студыю жывапісу А.Зоркі, што з цягам часу спатрэбілася ў жыцці: ён рабіў цудоўныя і дакладныя малюнкі старых пансіх сяліб (Залессе, Дубравы), якія маюць вялікую гістарычную каштоўнасць.

У 1816-17 гадах вучыўся ў Віленскім універсітэце. Уваходзіў у Таварыства філарэтаў і філаматаў. Быў у блізкіх сябровскіх адносінах з А.Міцкевічам, Т.Занам. Будучы з 1819 года сакратаром у князя Міхаіла Клеафаса Агінскага неаднойчы наведваў Маладэчна і яго ваколіцы. З 1822 года на эміграцыі, у 1826 годзе пераехаў у Парыж. Прыймаў актыўны ўдзел у палітычным жыцці эміграцыі з Рэчы Паспалітай. Пісаў на польскай і беларускай мовах. Вядомыя як выдавец: дзякуючы яму былі выдадзены творы А.Міцкевіча, І.Красінскага, мемуары М.Агінскага, працы па гісторыі, геаграфії.

З'яўляеца аўтарам біяграфіі Тадэвуша Касцюшкі і “Папулярнай гісторыі Польшчы”. Сабраў 125 тамоў дакументаў па гісторыі Польшчы, Беларусі, Украіны. Памёр 12 сакавіка 1871 года і пахаваны ў Парыжы.

Сярод славутых выпускнікоў шляхецкага вучылішча быў і Аляксандр Тышынскі – літаратуразнавец, крытык, празаік, прафесар Варшаўскага ўніверсітэта. Сябраўаў з класікам беларускай літаратуры В.І.Дуніным-Марцінкевічам. Нарадзіўся Аляксандр Тышынскі 21 траўня 1811 года ў вёсцы Мясата на Маладэчаншчыне. Вучыўся ў Віленскім універсітэце. З 1829 па 1838 год жыў у Мясаце і ў Мінску. З'яўляўся адным з заснавальнікаў часопіса “Варшаўская бібліятэка”, у якім часта выступаў з артыкуламі па пытаннях гісторыі, літаратуры, мастацтва. Працаўаў выкладчыкам Галоўнай школы(правобраз універсітэта) у Варшаве. Нейкі час жыў у Кракаве. Апошнія гады свайго жыцця правёў у Мясаце. Напісаў і выдаў кнігі: “Польскія вобразы”, “Даследванні і крытыка”, “Крытычныя працы” (у 2 татах), “Пра школы ў польскай пазіі”. У апошній развіваў тэорию рэгіянальных (у т.л. беларускай) школ у польскай літаратуры. З'яўляеца аўтарам “Гістарычнага нарыса асветы сялян” і “Дзённіка за 1829-1878 гады”, дзе падрабязна распавёў пра гады свайго жыцця на Беларусі. Памёр 5 лістапада 1880 года і пахаваны на старых могілках у Радашковічах.

Вядомыя вучоны, даследчык культуры беларускіх татараў Антон Мухлінскі таксама скончыў Маладэчанскае павятавое шляхецкае вучылішча. Нарадзіўся будучы вучоны-арыенталіст у 1808 годзе на Наваградчыне ў сям'і дробнага шляхціча. Пасля заканчэння вучобы ў шляхецкім вучылішчы паступіў у Віленскі ўніверсітэт, які скончыў у 1828 годзе. Жыў у Турцыі і Егіпце. Працаўаў прафесарам арабскай і турэцкай мовы і славеснасці ў Пецярбургскім універсітэце, выкладаў гісторыю і географію Турцыі. Шмат друкаваўся ў польскіх і пецярбургскіх часопісах і даведніках. Аўтар кніг “Даследванні пра паходжанне і стан літоўскіх татараў” (1857), з якой началося вывучэнне беларускіх тэкстаў, напісаных арабскім пісьмом, а таксама “Выбар турэцкіх артыкулаў для пачатковага перакладу з граматычным разглядам” (1858), “Асманская хрэстаматыя” і іншых. Памёр 13 кастрычніка 1877 года і пахаваны ў Варшаве.

Мае дачыненне да Маладэчанскага павятавага шляхецкага вучылішча і Іван Насовіч – беларускі мовазнавец, фалькларыст, этнограф. Калі ў 1832 годзе вучылішча зачынілі і на яго базе была ўтворана прагімназія – няпоўная сярэдняя навучальная ўстанова з 4-6 гадовым навучаннем, Іван Насовіч займаў там пасаду наглядчыка, альбо, па-расійску кажучы, “смотрителя”. Як піша Генадзь Каҳаноўскі ў сваёй кнізе “Маладэчна” (Мн., 1988), Іван Насовіч праводзіў тут “политику, угодную его императорскому величеству”. Але роля Насовіча ў гісторыі беларускай культуры настолькі вялікая, што не рассказаць пра яго было б недараўальнай роскашшы.

Іван Насовіч нарадзіўся 26 верасня 1788 года ў вёсцы Гразівец Быхаўскага павета Магілёўскай губерні ў сям'і псаломшчыка. Вучыўся ў Магілёўскай гімназіі, а потым у Магілёўскай духоўнай семінарыі. Працаўаў выкладчыкам рускай мовы і славеснасці ў Оршы, Мсціслаў, загадчыкам, а затым выкладчыкам Дынабургской гімназіі, Свянцянскага шляхецкага вучылішча.

Як мы пісалі раней, з 1832 года жыў у Маладэчне. Праўда, праўбы тут толькі некалькі гадоў, бо перасварыўся з мясцовымі настайнікамі і, па іхняму хадайніцтву перад вышэйшымі краініцтвамі, быў вымушаны пакінуць гэту пасаду і горад.

Частыя пераезды па службе, а таксама падарожжы па Магілёўшчыне, Міншчыне, Віленшчыне далі яму магчымасць глыбока пазнаёміцца з народнай творчасцю, сабраць багаты лексічны, фразеалагічны і фальклорны матэрыял з розных рэгіёнаў Беларусі. Трэба думаць, шмат чаго з гэтага матэрыялу было сабрана даследчыкам і на

нашай Маладэчанскай зямлі. Іван Насовіч – аўтар “Слоўніка беларускай мовы” (1870), а таксама зборнікаў “Беларускія прыказкі і прымаўкі” (1852), “Беларускія прымаўкі і загадкі” (1868), “Зборнік беларускіх прыказак” (1867) і іншых кніг.

Памёр Іван Насовіч 26 ліпеня 1877 года і пахаваны ў горадзе Мсціслаў.

У 1857 годзе на базе былога шляхецкага вучылішча было адчынена Маладзечанскае павятовае пяцікласнае вучылішча. На вялікі жаль, звестак пра гэтую навучальную ўстанову нам не ўдалося адшукаць, вядома толькі тое, што яе скончылі Пётр-Уладзіслаў Брант – адзін з кіраўнікоў паўстання 1863-64 гадоў, блізкі сябру і паплечнік Кастуся Каліноўскага – і выдатны беларускі мастак XIX стагоддзя Мікадзім Сільвановіч.

Уладзіслаў Брант нарадзіўся ў 1836 годзе ў вёсцы Рудакі на Віленшчыне. Пасля заканчэння Маладэчанскага вучылішча, з 17 гадоў у арміі, – дзе зблізіўся з патрыятычнай настроенымі афіцэрамі. Служыў у Беластоку. Штабс-капітан царскай арміі. У красавіку 1863 года з групай афіцэрэў Лібаўскага пяхотнага палка ўдзельнічаў у фарміраванні галоўнага паўстанскага атрада Гродзенскай губерні. З канца 1863 года ў эміграцыі (Францыя). Напісаў вельмі цікавую кнігу ўспамінаў пра свой час, якая выйшла ў 1903 годзе. Памёр Пётр-Уладзіслаў Брант у 1912 годзе і пахаваны на Украіне.

Адзін з самых цікавых і арыгінальных беларускіх (краёвых) мастакоў XIX стагоддзя – Мікадзім Сільвановіч. Нарадзіўся ў вёсцы Цынцавічы на Вілейшчыне. Паходзіў з сялян. У 1854 годзе скончыў вучылішча і паступіў у пецярбургскую Акадэмію мастацтваў. Працаўаў у жанры партрэта. У 1863 годзе вярнуўся на Беларусь. Афармляў храмы, пісаў абразы, партрэты святароў. У 1866 годзе атрымаў званне класнага мастака 3-й ступені. У гэтых самы час захапіўся мазаікай і, для больш грунтоўных ведаў, паступіў у мазаічны клас Акадэміі мастацтваў. У 1870 годзе пастяжова скончыў вучобу і быў запісаны выкладчыкам гэтага класа з наданнем звання мастака 2-й ступені. У пачатку 1870-х гадоў прымаў удзел у афармленні Ісакіеўскага сабора ў Пецярбургу, дзе выканаў у тэхніцы мазаікі (сумесна з Іванам Лавярэцкім) “Тайную вячэру” для галоўнага іканастаса. За гэту работу яму надалі званне акадэміка пецярбургскай Акадэміі мастацтваў.

Найбольш вядомыя работы мастака – “Стары пастух”, “Салдат і хлопчык”, “Аўтапартрэт”, “Партрэт жонкі”, “Пяўтовы стараста” і іншыя. Памёр у 1919 годзе і пахаваны ў Петраградзе.

Пасля паражэння паўстання пад кіраўніцтвам Кастуся Каліноўскага, каб умацаўца вячэна ў Беларусі “рускі дух”, у некаторых беларускіх гарадах былі адчынены настаўніцкія семінары (Полацк, Нясвіж, Свіслач). Адна з першых на тэрыторыі Расійскай імперыі такая семінарыя была адчынена ў Маладэчне.

Уладзімір Каракевіч

**“Сказанне пра Апанаса Берасцейскага”,
гісторычна паэма П.І. Бітэля (2 часткі, 134 старонкі)**

Прачытаў “Сказанне...” Пятра Бітэля, реч сваесаблівую і нестандартную, як і ўсё, што выходзіць з-пад пяра гэтага аўтара. І хатця ў поглядзе на некаторыя моманты гісторыі Беларусі першай паловы XVII стагоддзя я і не згодзен з аўтарам – гэта толькі мая асабістая нязгода, мая думка і не болей таго.

Гэтыя мае – дужа нешматлікія, дарэчы, і суб'ектыўныя – заўвагі я дасылаю яму ў асабістым лісце. Калі, па раздуме, згадзіцца з імі, то можа прыняць да ведама (работы там будзе не болей чым на нейкі тыдзень); калі палічыць, што мае права на сваю, адметную харектарыстыку тых ці іншых з'яў – таксама будзе мець рацыю, бо гэта не гісторычны трактат, які патрабуе сліпой адданасці факту, а літаратурная з'ява, якая заўсёды мела і будзе мець права на домыслы.

Мая думка такая, што “Сказанне пра Апанаса Берасцейскага” безумоўна варта друкаваць. Реч заслугоўвае ўвагі сённяшняга чытача натуральнай, непасрэднай і шчырай прастатай светаадчуўяння і пачуццяў. Ну і яшчэ тым, што паказвае нам ва ўсьве рост адну з самых магутных і нязломных у служэнні радзіме постацяў нашай беларускай гісторыі.

Многія асвечаныя рускія людзі ведаюць “Жыціе” пратапопа Авакума і ганараца ім. І не дужа многія асвечаныя беларускія людзі ведаюць “Дыярыюш” Афанасія Філіповіча, дзяякоўчы недаступнасці матар’ялу.

А гэта з'явы аднаго парадку.

І мы можам не згаджацца з некаторай абмежаванасцю поглядаў Авакума і Апанаса, абемоўленай іхнім часам, эпохай, але павінны заўёды, пакуль свет стаіць, вучыцца іхнія адданасці свайму светаадчуўянню, сваёй ідэі, сваёй зямлі, вучыцца ў іх як трэба жыць, а пры выглядку і як трэба паміраць.

І калі не ўсе маюцьмагчымасць прачытаць “Дыярыюш”, то няхай хатця б прачытаюць пералажэнне Пятром Бітэлем на сучасную мову паэзіі гэтага незвычайнага, пагрознага “Жыція”, якое выклікае ў кожнага, хто прачытае, зачараванне, зайдзрасць і захапленне.

Я толькі прыбраў бы падзагаловак “гісторычна паэма”. Таму што гэта і не паэма, і не хроніка. Не паэма таму, што П.І. Бітэль адмовіўся (мабыць, свядома) ад многіх дужа выйгрышных момантаў, якія так і просіцца ў паэму і якія ж, між іншым, і на самай справе былі, па сведчанні многіх відавочцаў (навальніца з маланкамі і перунамі з чыстага неба ў час забойства Філіповіча і, скажам, тое, што, баючыся гэтых маланак, Апанаса засыпалі ў яме яшчэ жывога).

І гэта не хроніка, таму, што аўтар не палічыў за патрэбнае, як гэта робяць храністы, скрупулёзна трymацца фактамі (скажам, паходжанне кандыдата ў самазванцы Лубы нам вядома, яно шляхецкае, а не сялянскае).

Мне здаецца, жанр гэтай рэчы акрэслены ўжо ў самой назве: “Сказанне пра Апанаса Берасцейскага”. Сказанне. І іншага азначэння, па-моіму, не трэба.

“Сказанне...” апраўдае і нясхільнасць аўтара да эффектных паэтычных карцін, і

тое, што ён не хоча па-рабску прытрымлівача мёртвай літары гістарычнага дакумента, які часам з пункту гледжання праўды душы чалавечай – хлусіць.

Я, вядома, зрабіў бы становішча Філіповіча яшчэ больш безнадзейным, як яно было ў жыцці. Сказаў бы, што не толькі каралю Уладзіславу, але і царам Міхаілу і Аляксею было пляваць на народ і веру, што яны лямантавалі пра іх толькі тады, калі можна было зрабіць іх козырамі ў палітычнай гульні, што аднаму было не напляваць на народ і веру, Філіповічу, – за што і забілі. Але гэта ўжо не тэма для “сказання”, а хутчэй для сацыяльна-гістарычнага рамана. Чаго няма, таго няма.

Таму ёсьць патрэба ў выданні “Сказання”. Прыведзены ў ім прыклад ніколі не зробіцца непатрэбны для нас. Жыціе вялікага чалавека, гісторыя вялікага служэння народу, такога ўпартага, трагічнага і асуджанага, не можа пакінуць нас абыякавымі і сёння.

13 сакавіка 1982 г.

Алег Лойка

Рэцэнзія на зборнік паэм Пятра Бітэля

(“Замкі і людзі”, “Сказанне пра Апанаса Берасцейскага”, “Баруны”,
“Памятны верасень”, “Урыўкі з салдацкага дзённіка”)

Пачну з агульных разваг. Мы ўвогуле гаворым, што талент – гэта рэдкасць. І ўсё ж на лірычныя, так сказаць, таленты наша сучасная паэзія вельмі багатая. Нямала і паэм напісалі нашы паэты-лірыкі, але найчасцей іх паэмы – лірычныя ці ліра-эпас, а таго, што ёсьць чыстым адчуваннем эпічнага тону, спакою, велічы, непаспешлівасці, часу, прасторы, усё ж у нікога мне сёння не бачыцца. Ні ў кога, апрача ў аўтара паэм, якія мне выпадае рэцэнзіраваць. Рэдкае ў сучасным свеце – пры нашым светаразуменні, светаадчуванні, тэмпе жыцця, тэмпераменце – з’ява! Таму яна не можа не выклікаць цікаласці, таму яе нельга не падтрымаць, тым больш, што аўтар паэм на гістарычныя тэмы выяўляе сваю салідную дасведчанасць у абсягах айчыннай гісторыі, не парушае не тое што пачуцця гістарызму, але і навуковага гістарызму.

Паэма “Людзі і замкі” ўжо друкавалася, і я аб ёй ужо гаварыў у друку, як была яна і ўвогуле заўважана нашай крытыкай. Яе перадрук – дзеля яшчэ больш шырэй-шага азнямлення з ёю, дзеля яе сапраўды відавочных арыгінальнасці і мастацкай вартасці – трэба толькі ўхваліць.

Зацікаўлі мяне і іншыя тры паэмы, якія змешчаны ў рукапісе, – праўда, у рознай ступені і па розных прычынах. І найперш – “Сказанне пра Апанаса Берасцейскага” і “Памятны верасень”.

“Сказанне...” зноў жа ўздымае цалінны наст айчыннай гісторыі, бярэ героем гістарычную асобу, сапраўды вартую паэмы, рамана, трагедыі. Паэма несумненна павінна ўвайсці ў новую книгу П.Бітэля, хоць некаторыя заўвагі па ёй – прыме іх аўтар ці не прыме, але ў мяне маюцца. Перш за ўсё – па кампазіцыі. Лішнім мне здаецца пралог да паэмы, – хопіць – як запеўнай часткі – уступа. А тады – дзеля менавіта хранікальной паслядоўнасці, чаго патрабуе форма сказання, я б параўнаваў аўтару раздзельчыкі 1 – 18 “Раздзела першага” перанесці ў канец паэмы. Там яны, пры адпаведным скарачэнні і нарашчэнні асобных радкоў, сталі б сапраўды выбуховымі – былі б фінальным выхадам з сюжета, які – трэба сказаць – разгортаўца, на мой погляд, удала. Такім чынам, паэма пачалася

б інтыроўна – з радкоў цяперашняга “Раздзела другога” (“У Вільні ў канцлера Сапегі”), перыпетты дзеяння ў ёй нарочваліся б і ў цэлым гісторыя жыцця барацьбіта Апанаса не была б тлумачэннем першага раздзелу, нейкай ілюстрацыяй да яго.

Магчыма, згодзіца са мной аўтар і наконт іншага – упушчаных ім мажлівасцей драматызацыі сюжэта, паэтызацыі станоўчых герояў. Наколькі мне помніца, Яна Лубу як будучага самазванца Сапегі не трymалі ў чорным целе ці будзённа, як сцвярдждае аўтар, а стварылі яму сапраўды царскія ўмовы (гэта было патрэбна, каб юнак сам паверыў, што ён ні хто іншы, як цар). Пра гэтыя выключна важныя ўмовы, напэўна, гаварыў цару Mixailu і сам Апанас Філіповіч. Але для драматызацыі сюжэта тут вынікае вельмі спрыяльны фактар – Лубе ж раптам перастаюць пакланяцца, як цару; Луба прывык ужо быць царом; ён не можа не перажываць, знячэйку скінуты ў стан ніжэйшы; чалавечы ж лёс яго зламаны; ён – ахвяра жорсткай палітыкі. Каравец, у дадзеным выпадку мажлівасцей дамысліць было сапраўды шмат, і шкада, што яны упушчаны. Тут гісторыя Філіповіча, а не Лубы. І, відаць, не так вялікая бяда, што ў прыватным моманце дапушчана гістарычная недакладнасць, як у тым, што вобраз Яна Лубы мог быць куды больш паўнакроўны.

Не зусім мне таксама зразумела, чаму ў паэме пункцірна, бегла пададзен суд каптурных, сам расстрэл Філіповіча гайдукамі, які адбываўся рабінавай ноччу, – тое, што Філіповіч быў засыпаны ў яме жывым, бо гайдукі пусцілі свае кулі міма распазнанага імі ў святле маланак герайчнага манаха. Мне здаецца, што з пераносам першага раздзела ў фінал аўтару ў цэлым трэба яшчэ больш драматызаваць гэты фінал (Навошта? Ці ж сказана не ёсё?), тым больш, што гістарычна фактура дae тут вунь якія мажлівасці...

У тэксце мной адзначаны некаторыя не да часу павесційна ўжытыя паняцці і слоўы (палігон – с. 21; дэталі – с. 25; мас (народу) – с. 60, 61; пракансультуюем, інсцэніроўка – с. 63; дзяячы (відаць – жаночы, ба асаба замужняя ўжо тут) – с. 99; хлапечы (сілуэт – у жанчыны?) – с. 101; дэманстравалі (?) вераб'і – с. 102; тутка – бел. дыялектнае чужароднае гучыцца у вуснах рускага пасла баярина Львова, – с. 109; граміла, – тым больш, што ім аб'яўляецца цар Аляксей Міхайлавіч; тут жа нязгода з тым, што Аляксею Mіхайлавічу “было... і на веру напляваць”, – с. 121; путч, – с. 130; грамадзянская вайна – с. 131; “ліквідацыя (нібы СС) манаха”, – с. 134; с. 135 – 136 – эпілог абсалютна непатрэбны (“Голая” публіцыстыка).

Паэмы “Баруны” і “Памятны верасень” – аўтабіографічныя. З іх я б парайтую і выдавецтву пакінуць у новай кнізе паэта толькі адну – другую – аб лёсе беларускага юнака ў вірах польска-нямецкай вайны. І не таму, што ў “Барунах” няма цікавых дэталей, але яны ўсё ж прыватнага характару, яны ніяк не ўздымаюцца да сур'ёзнага мастацтва абагульненні, не зліваюцца з эпічнай тэмай нарада, як, хатця і фрагментарная, зліваецца з гэтай тэмай паэма П. Бітэля аб вайне. У паэме “Памятны верасень” можна зрабіць некаторыя скарачэнні (відавочна непатрэбныя ў ёй агульнапублицыстычныя рыторыка 14 радкоў (2-гі – 16-ты) на стар. 3). А ўвогуле ваенная паэма пашырыць нашы ўяўленні пра творчае ablіtcha вельмі цікавага паэта-эпіка Пятра Бітэля.

Такім чынам, рукапіс П. Бітэля ўвогуле вельмі цікавы. Думаю, што адобразныя мною тры паэмы паэта – “Замкі і людзі”, “Сказанне пра Апанаса Берасцейскага”, “Памятны верасень” – будуць адобразны і выдавецтвам, і чытачом.

2 лютага 1983 г.

Аляксандар Камінскі

СЛЯДЫ ЗНІКАЛІ ПАД ЗЯМЛЁЙ...

Таямнічы падземны свет заўсёды цікавіў чалавека. Прастора, запоўненая вечнай цемрай і невядомасцю, пужала і вабіла адначасова. Людская фантазія насяляла той свет самымі неверагоднымі істотамі: ад сквальных да золата гномаў да душаў няшчасных грэшнікаў, якім не знайшлося месца на небе. “Ах, каб ты праваліўся!” – гэты праклён можа быць і лагодна-жартуючым, і злавесным, калі чалавек, які яго вымаўляе, поўны гневу і супраўды жадаў бы бачыць свайго праціўніка на tym свеце.

З другога боку, і ў пажаданнях, і ў рэчайнасці чалавек часта звяртаецца да падземнага свету за паратункам. Калі яму сорамна, ён “гатовы скроў зямлю праваліцца”, каб там перачакаць хвалю кпінаў альбо папрокай. У зямлю, як у самы надзеіны банк, хавалі людзі свае скарбы падчас варожых набегаў і сацыяльных хваляванняў. А калі і жыццю пагражала небяспека – у такіх выпадках часта ратавалі патаэмныя падземныя хады і сковішчы.

І праклятыя Богам души, і глухія начныя стогны, і неверагодна шырокія лёхі – усё гэта прысутнічае ў легендах і паданнях, якімі аброс за стагоддзі стary Крэўскі замак. І калі існаванне розных фантастычных істот і надзвычайных з'яваў можна спісаць на раахунак багатага ўяўлення мясцовых люду, то пра наяўнасць нейкіх падземных збудаванняў ці камунікацыяў выказываюцца людзі, у сур'ёзнасці і аўтарытэтэ якіх няма нікага сумнення.

Першым, хто звярнуў увагу на паданне пра падземны ход ад Крэўскага гарадзішча да замка, быў беларускі этнограф і археолаг XIX стагоддзя Рамуальд Зянькевіч. Ён жа пачаў збіраць факты, якія сведчылі пра магчымасць існавання такога лёха насамрэч.

Пазней да гэтага пытання звярталіся іншыя даследчыкі: Міхал Палінскі, Адам Кіркор, Фёдар Пакроўскі.

Кіркор, праўда, сумняваўся, што тунель, аб якім ішла гаворка ў паданні, злучаў гарадзішча менавіта з замкам. Ён

Крэўскія ваколіцы

лічыў, што гэтыя аб'екты функцыянувалі ў розныя часы і сувязі паміж імі быць не магло. Аднак, ён зусім не адмаўляў існавання якіх-небудзь падземных збудаванняў пад гарадзішчам.

На карысць гэтага меркавання нейкім чынам гавораць і легенда пра царкву, якая стаяла на вяршыні гарадзішча, а потым правалілася пад зямлю, і звесткі пра глыбокую адтуліну, якую можна было бачыць там жа яшчэ ў XIX стагоддзі. Сапраўды, скляпенні лёхаў пад гарадзішчам маглі рухнуць пад цяжарами царквы ці якой іншай пабудовы, узведзенай на яго вяршыні. Адтуліна з правалу з гадамі засыпалася і звужалася, па-куль зусім не пераўтварылася ў туу невялікую, але глыбокую дзіру, якую можна было назіраць тут гадоў сто назад.

Аднак скептыкі запярэчуюць, што паданні ў пра зніклыя пад зямлём пабудовы ўдосталь па ўсёй Беларусі, і нельга выключаць, што жыхары Крэва прости запазычылі гэтую гісторыю ад іншых. Ды і адтуліне той многія адводзяць ролю закінутага калодзежа, якім карысталіся на гарадзішчы ў старажытныя часы. Магчыма, так яно і было насамреч. Але людзям не хочацца развітвацца з верай у праўдзівасць старога падання, і размовы аб таямнічым падземным ходзе вядуцца да нашага часу. А багатая людская фантазія прыгісвея яму самыя неверагодныя магчымасці і памеры.

Яшчэ Зянькевічу расказвалі аб tym, што шырыня тунеля дазваляла адначасова ісці па ім шасцёркі коней. Калі ж размова ідзе пра яго працягласць, то адлегласць ад замка да гарадзішча – гэта саме мінімальнае, што можа прапанаваць вам апавядальнік. Бо яшчэ можна пачуць, што тая падземная дарога вядзе ад Крэва аж да Вільні! Больш развлікі расказык скароціць гэтыя шляхі да Медніка альбо Гальшанаў.

У існаванні таких грандыёзных падземных камунікацый сумніваўся А.Карэва, які даследаваў замак і гарадзішча ў другой палове XIX стагоддзя. Па-першое, ён не верыў у магчымасць правядзення гэткіх складаных будаўнічых работ ва ўмовах тых далёкіх часоў. Па-другое, пры аглядзе ... замка мясцовыя жыхары казалі яму пра ... хады, але ніхто з іх ніколі не мог паказаць месца, дзе яны знаходзіліся. На думку А.Карэвы, гэтыя звесткі нараджаліся ва ўяўленні народа, які ахвотна верыць ва ўсё таямнічае.

І ўсё ж даследчык не выключаў, што паданні, якія пераходзілі ад пакалення да пакалення, маглі мець пад сабой нейкую падставу. Сапраўды, падземныя хады існавалі ў некаторых замках, але памеры іх былі нязначнымі і служылі яны для ажыццяўлення ў часе небяспекі скрытага выхаду толькі некалькім асобам. Магчыма яшчэ, як лічыць А.Карэва, за падземныя хады прымалі патаемныя праходы ў сценах замка да месцаў зняволення. Іх ведалі толькі давераныя асобы, а ўсе непасведчаныя ў прыдворныя таямніцы толькі падазравалі, што там нешта ёсьць, і свае меркаванні ўясаблялі ў розныя небыліцы пра сакрэтныя скарбніцы і падземныя хады.

Паведамленні некаторых старажылаў аб tym, што ў раннім дзяцінстве яны блукалі па нейкіх лёхах пад замкам, таксама маглі заслугоўваць увагі. Толькі ці не блытаюць пажылыя людзі яскравыя мроі дзяцінства з рэчаіснасцю?

Аднаго з таких людзей выслуχаў археолаг Irap Чарняўскі. Надта ж праўдападобным быў яго распovяд. Чарняўскі распытаў аб усім падрабязней і высыветліў, што чалавек гэты падарожнічаў усяго толькі па бліндажы, які немцы прымайстравалі ў адным з куточкоў замка пад час першай сусветнай вайны.

Прызнаюся, мяне агарнула пачуццё шкадавання, калі я прачытаў пра "выкryцце" археолагам чарговага факта на карысць магчымага існавання лёхаў пад Крэўскім замкам. Здавалася, ўсё згублена, і трэба ставіць кропку ў гэтым пытанні.

І якую палёгку адчуў я, калі ў мае руکі трапілі артыкулы Рамуальда Зянькевіча і Фёдара Пакроўскага (да гэтага я быў знаёмы з іх працамі толькі завочна). У іх я

знийшоў новыя пацверджанні магчымага існавання сакрэтных камунікацый у нетрах крэўскай зямлі.

Акаваеца, нейкае падзямелле пад замкам наведвала mestachkovaia дзетвара і ў 20-30-ыя гады XIX ст., задоўга да першай сусветнай вайны. Пра гэта сведчаць звесткі, сабраныя Рамуальдам Зянькевічам. Ён паведамляе, што ісці далёка па падземным калідоры дзеець не адважваліся, бо баяліся цемры і холада, які нёсся адтуль.

Яшчэ некалькі звестак дадаў у скарбонку фактаў на карысць існавання падземнага хода вядомы археолаг канца 19 ст. Фёдар Пакроўскі. Па адной з іх, жыхар Крэва Абрам Рубінштэйн капаў у паўста метрах ад замка піўны склег і прарабіў у нейкім цагляным скляпенні адтуліну, з якой на працягу некалькіх гадзін з шумам вырывалася ўдушлівае паветра. У другім выпадку на падобнае цаглянае скляпенне натыкнуліся пры капанні падвалі пад домам Нахмана Эпштэйна ўжо ў ста метрах у тым жа напрамку ад замка. Схільныя да забабонаў, гэтыя ненаўмысныя археолагі, відаць, не адважыліся на далейшыя даследаванні, палічыўшы, што будзе лепшым, калі яны забудуць аб сваім адкрыцці.

На жаль, нам пакуль невядома, дзе знаходзіліся дамы Рубінштэйна і Эпштэйна. Валодаючы гэты інфармацыяй, можна было б, калі не распачаць раскопкі, то ва ўсякім разе, вызначыць, куды вёў тунель: ці ў бок гарадзішча, ці ў якім іншым напрамку. Пошук жа месцаізнаходжання тых дамоў – справа не такая ўжо безнадзейная. У краязнаўчым музеі Крэўскай школы ёсьць план Крэва, зроблены ў 1869 годзе. На ім пранумараўаны ўсе mestachkovыя гаспадаркі. Не хапае толькі другой часткі плана, у якой дaeцца расшыфруўка тых нумароў. Магчыма, ляжыць без патрэбы ў якім-небудзь асабістым альбо дзяржаўным архіве і чакае, каб хто далучыў яе да справы.

А можа адбудзеца цуд, і нейкі сучасны землякоп ізноў патрапіць на засакречаны падземны збудаванні. І тады сама жыццё дакажа, што ў паданнях, якія бытуюць сярод жыхароў Крэва, ёсьць доля праўды, і некаторыя таямніцы крэўскай мінуўшчыны стануть для нас больш зразумелымі.

ІХ ШЛЯХІ ПРАЛЯГЛІ ПРАЗ КРЭВА, *альбо сёе-тое пра нашу неназойлівую гасціннасць.*

Асаблівай гасціннасцю крэўская зямля ніколі не вызначалася. Што ўжо казаць, калі па словах пісьменніка Юрый Татарынава, нават “дарогі, якія вядуць да Крэва, так і цягне назваць злымі”.

“Непрырабным, дробным і мёртвым” падалося нашае мястэчка ў канцы XIX стагоддзя краязнаўцу Чэславу Янкоўскаму.

Хмура і непрыыветліва сустрэла Крэва ўжо праз паўстагоддзя будучага польскага пісьменніка Збігнева Жакевіча. Маленькім ён прыязджаў сюды са сваім хворым бацькам да лекара. Так і не дабіўшыся ад таго дапамогі, вярталіся яны па сакавіцкім бездарожжу ў родны засценак, праклінаючы і хваробу, і Крэва, і складанае жыццё.

Ды ці мала было яшчэ такіх, хто пакідаў нашае мястэчка з упэўненасцю, што і

людзі, насяляючыя гэтыя непрыветлівія мясціны, таксама перапоўнены непрыяззю, скрытнасцю і недаверам.

Дык адкуль жа такая недружка любнасць? Няўжо, гэта праява той адметнай ганарыстасці, уласцівай жыхарству былых слáўных местаў, якія з часам страцілі сваю веліч, здрабнелі і ператварыліся ў несамавітую мястэчкі?

Магчыма, што і так. Бо яшчэ ў XIX ст. Дэмітры Плаўскі прыкмеціў у тутэйшых мястачкоўцаў такую асаблівасць: Знешне нічым не адрозніваючыся ад сялян з на-вакольных вёсак, тыя з пагардай ставіліся да апошніх і патрабавалі ад іх да сябе ветлівага абыходжання. І сапраўды, сяляне падпарадкоўваліся гэтаму няпісаному правілу, звярталіся да мястачкоўцаў на “вы” і здымалі перад імі шапкі.

Наогул жа, па словах Плаўскага, у Крэве “народ жывавы, але скрытны і хітры. Любіць выпіць. Для пасылак прыгодны, але ніяк не для цяжкай работы”.

Мінула больш за стагоддзе, але зменаў у характары крэўчан амаль не адбылося. Іх жаданне ва ўсім пераўзыходзіць вяскоўцаў наклада адбітак і на знешнім выглядзе самога мястэчка. І гэта не засталося па-за ўвагай тых, хто калі-небудзь наведваў нашыя мясціны. Вось як, напрыклад, параўноўвае Іван Новікаў у дакументальнай аповесці “Дарогі скрыжаваліся ў Мінску” Крэва з суседнім вёсачкам Бавукаі, адкуль паходзіў адзін з персанажаў кнігі, які пад час вайны жыў у Мінску: “Калі Саша, бывала, хадзіў тут на службу і са службы, то часта ўспамінаў мястэчка Крэва, за Смаргонню, дзе вучыўся. Там былі якраз такія дамы з густымі вішнёвымі і слівовыми садамі. Яны прыкметні адрозніваліся ад хат яго роднай вёскі Бавукаі. Стыдліва хавалася яна ў рове, кіламетрах у трох ад Крэва, прытуліўшыся агароджамі да самага лесу. Хаты ў Бавуках нагадвалі сваіх гаспадароў: касматыя саламянныя дахі – як зашмыльцаваныя шапкі, маленькая вонкы – як вечна спущчаныя ўніз вочы беднага селяніна. Другая рэч – у Крэве. Местачковыя бағатыры адзін перад другім падкрэслівалі сваё бағацце, сваю сілу. Аздобленыя ліштвы на вялікіх светлых вонкнах, бліскучыя дахі – усё сведчыла аб tym, што тут жывуць гаспадары, моцныя і заможныя”.

Гэтака непрыкрытая фанабэрэйстасць крэўчан псуе ім кроў да нашага часу. Ёй заражаюцца нават тыя, хто зусім нядайўна пераехаў сюды на сталае жыхарства

Аднак, не трэба спісваць недахоп гасціннасці ў нашых мястачкоўцаў толькі на іх праславутую ганарыстасць. Магчыма, халоднасць да пастаронніх заключаецца зусім у іншым.

Столькі варожых ботаў таптала нашу зямлю, столькі няпрошаных гасцей імкнуўся пачуваць тут сябе гаспадарамі, што насяцярожанасць і недавер увайшлі ў кроў жахароў Крэва. І таму часта ўражанне аб іх псуеца нават у тых, хто прыходзіць сюды з добрымі намерамі. Сапраўды, не ўсе імкнуцца ў наш край, каб толькі заваёваць ды падпарадкоўваць. Мясціны нашы валодаюць нейкай незразумелай прыцягальнасцю, якая з дайніх часоў штурхает мноства людзей творчых і дапытлівых зрабіць сюды паломніцтва. Нягледзячы ні на што, ідуць гэтыя людзі да Крэва, і праз нейкі час сляды іх праяўляюцца ў выглядзе вершаў, раманаў, карцін і навуковых даследаванняў.

А ў першых шэрагах гэтых паломнікаў заўжды былі гісторыкі, археолагі і краязнаўцы.

Яшчэ ў сярэдзіне XIX ст. пабываў у нашых мясцінах вядомы гісторык і публіцыст Міхал Балінскі. Ён быў адным з першых, хто звярнуў увагу на Крэва, як на важны гісторычны і археалагічны аб'ект. Даследаваўшы замак, Балінскі накіраваўся з Крэва ў Смаргонь. Па дарозе, за дзве вярсты ад цэнтра мястэчка, ён зауважыў гарадзішча, а крыху далей – группу курганоў. З гэтага часу даследчыкі цікавіць не толькі замак, але і больш раннія археалагічныя помнікі Крэва. Магчыма, іх зацікаўленню да крэўскіх

M.Купава. Крэўскі замак.

славутасцяў паспрыялі напісаныя Балінскім кніга “Крэва, старажытны замак у Літве” і вялікі артыкул пра нашае мястечка ў даведніку “Старожытная Польшча”.

У гэты час пабываў у Крэве і Рамуальд Зянькевіч, беларускі этнограф і археолаг. Пра свае назіранні ён напісаў у артыкуле “Аб курганах і гарадзішчах Ашмянскага павета”. Даследуючы замак, Зянькевіч звярнуў увагу на наяднасць у Княскай вежы насценных роспісаў. Як фалькларыст, не пакінүў ён па-за ўвагай мясцовыя легенды. Адну з іх, пра падземны ход паміж замкам і гарадзішчам, згадвае ў сваёй працы “Старожытная Польшча” Міхал Балінскі. Тут жа выкарыстоўвае ён звестку Зянькевіча пра тое, што гарадскім гербам Крэва была “Ляліва”.

Не абмінулі нашае слайнае мястечка такія даследчыкі мінуўшчыны, як Адам Кіркор, Яўстафі Тышкевіч, Фёдар Пакроўскі, Уладзіслаў Загорскі ды іншыя. І кожны з іх прыкметуі на Крэве нешта адметнае.

Тышкевіч, напрыклад, першым звярнуў увагу на тое, што ў будаўніцтве Крэўскага замка прымалі ўдзел заходнегуральскія майстры. Такія высновы ён зрабіў, вывучыўшы муроўку замковых сценаў.

Археолаг Фёдар Пакроўскі, апроч усяго іншага, падае ў сваёй справаўазадачы аб даследаванні крэўскіх славутасцяў звесткі пра манетныя скарбы, знайдзеныя тут мясцовымі жыхарамі Грынкевічам і Камінскім. Высветлілася, што гэта былі соліды Швеці і Рэчу Паспалітай часоу Хрысціана I Жыгімонта III.

Асобны артыкул прысвяціў Крэву капітан генеральнага штаба Расійскай арміі А.Карэва. артыкул мае назыву “Разваліны замка ў мястечку Крэва” і надрукаваны ў 1861 годзе ў зборніку “Матэрыялы для геаграфіі і статыстыкі Расіі”. Нягледзячы на некаторая гістарычныя недакладнасці, аўтар, спецыяліст у вайсковай справе, дае добрую характарыстыку Крэўскаму замку як ваеннаму аб’екту.

Аднак, найбольш грунтоўнай працай па гісторыі нашага паселішча з’яўляецца артыкул “Крэва” Чэслава Янкоўскага да яго кнігі “Ашмянскі павет”. Без спасылак на гэтую кнігу не абыходзіцца ні адзін даследчык мінуўшчыны нашага краю. Артыкул напісаны ў канцы XIX стагоддзя. Тут ёсць апісанне мястечка, якім яго бачыў аўтар, і расповядзяе пра падзеі часоў мінульых. Апроч іншага, Чэслав Янкоўскі падае ў сваёй працы каштоўныя звесткі пра Крэўскі касцёл, прыводзіц вытрымкі са старажытных інвентароў аб яго маёмы. Таксама тут можна знайсці інфармацыю пра крэўскіх старостаў, пра змаганне мяшчан Крэва за свае права. Менавіта пра гэта ідзе размова

ў дадатку да артыкула, які змяшчае граматы каралёў Рэчы Паспалітай пачатку XVII ст. з адказамі на скаргі крэўскіх мяшчанай.

Відаць, не адзін дзень давялося праседзець Янкоўскуму у архівах і бібліятэках Вільні і Варшавы, каб сабраць такі багаты матэрыял. Але найбольш жывым ён стаў толькі тады, калі краязнаўца наведаў вывучаемыя мясціны, непасрэдна дакрануўся да дыхаючых гісторый помнікаў.

У такім плане найбольш шанцуе археолагам, якім пастаянна даводзіцца мець справу з аб'ектамі, што ўвабралі ў сябе энергію мінульых стагоддзяў.

Польскі вучоны Станіслаў Лорэнц, беларускія археолагі Міхась Ткачоў, Алег Трусаў, Ігар Чарняўскі, Георгі Штыхай ды многія іншыя падхаплі эстафету ад даследчыкаў мінуўшчыны XIX ст., якія разумелі значэнне археалагічных помнікаў Крэва і рабілі ўсё магчымае, каб пашырыць кола ведаў пра іх.

Удалае спалучэнне даследаванняў краязнаўцы і археолагаў назіраецца ў выдадзенай у 1993 г. кнізе “Лёс Крэва”. У першай кнізе гэтай невялікай, але змястоўнай брошуры Алег Дзяніровіч асвяляе гісторыю мястэчка ад часоў напаўгендарных Нальшчанаў да II сусветнай вайны. Другая частка кнігі змяшчае своеасаблівую справа-ваздушчу археолагаў Алега Трусава і Ігара Чарняўскага аб праведзеных у Крэўскім замку раскопках.

У той час, як краязнаўцаў і гісторыкаў Крэва вабіць у першую чаргу, як аб'ект для вывучэння гісторыі і для доказаў сваіх навуковых здагадак, паэты і мастакі шукаюць тут нешта іншае.

Дзе, як не ў Крэве, можна адчуць подых гісторыі, атрыманыя натхненне ад малаяўнічых руін замка, ад пагоркай, падобных на застылыя штормавыя хвалі, ад здзіўляючых сваёй эклектычнасцю лясоў!

Глядзіш на карціны смаргонскага мастака Варанішчы, прысвечаныя Крэву, і адчуваеш, як пераплютаецца ў іх дзень сённяшні з часамі мінульымі, як спалучаецца рэальнасць з блукачай па прасторы і часе фантазіі.

Самадзейную мастачку са Смаргоні Лілію Трохалеву больш краналі прыгожыя куточки роднай прыроды. І сядр яе пейзажай можна знайсці цудоўныя краявіды, знёмыя жыхарам Крэва і навакольных вёсак у рэчаіснасці.

Аблюбаваў нашыя мясціны і маладэчанскі мастер Рыгор Мяжуеў. Неаднойчы прыезджаў ён сюды, каб адлюстраваць на сваіх карцінах мясціны, што радуюць вока і сэрца. Відаць, любоў гэтая да нашага мястэчка шчырая, бо менавіта адна з тых карцін стала запіковай пры далучэнні Рыгора Мяжуева да Саюза мастакоў Беларусі. А яго малюнак “Краявіды Крэва” упрыгожыў вокладку аднаго з нумароў часопіса “Куфэрак Віленшчыны”. Магчыма, любоў мастака да нашага мястэчка пачалася з вобразаў Крэва, убачаных ім на карцінах іншых майстроў алоўка і пэндзля.

Найбольш вядомай выявай Крэўскага замка з'яўляецца акварэль знакамітага мастака і кампазітара XIX ст. Напалеона Орды. Яе лёгка знайсці ў якасці ілюстрацыі да многіх прац па гісторыі Крэва. Аўтар дасканала перадае выгляд замка, падкрэсліваючы пры гэтым праз кантраст са спакойным вясковым пейзажам вельч гэтага некалі грэзного збудавання.

У самым канцы XIX ст. у Крэве пабываў вядомы мастак Фердынанд Рушчыц. Жывучы ў Багданаве, недалёка ад Крэва, было б грахом не наведаць гэтае слыннае мястэчка. Відаць, мастак не пашкадаваў, што здзейсніў сюды сваю вандроўку, бо плёнам яе стала выдатная карціна, якая так і называецца “Крэва”. У сваім дзённіку за 30 снежня 1898 г. Рушчыц занатаваў: “Можа, тое і добра, што толькі цяпер я пабываў у Крэве, пабачыў замак у найлепшым выглядзе: у зімовы дзень, пад снежным покривам.

Якія канстрасты муру і снегу, які спакой, які вялікі стыль!"

Рамантычна ўзноўспасць прысутнічае і ў замалёўках Крэўскага замка, выкананых беларускім мастаком Язэпам Драздовічам. Яго шлях таксама пралёг праз Крэва, калі ён здзяйсняў у 1929 годзе пешую вандроўку па знакамітых мясцінах Беларусі. Драздовіч, як і Орда, у сваіх творах уздымае адлюстраваныя помнікі над будзённасцю. І гэта ўжо не проста замкі, касцёлы, палацы, а паэтычныя вобразы-сімвалы. Да прыкладу, возьмем работу Драздовіча "Руіны Крэўскага замка". Тут ужо не княская вежа, а нейкая міфічная істота, якая, узніўшы галаву над сялянскімі хатамі, разважае над пражытым. Колькі гонару і годнасці ў гэтым адухоўленым вобразе!

А вось праца мастака Баляслава Тамашевіча, прысвеченая Крэву, ужо менш рамантычна і паэтычна. Гэта дакладнае, амаль фатаграфічнае адлюстраванне фрагментаў Княскай вежы, муроў замка з розных бакоў. Тут дэталёва выпісаны кожны камень, кожная цагліна. Магчыма, гэтая дакладнасць тлумачыцца тым, што малюнкі выконваліся як ілюстрацыі да даследавання Чэслава Янкоўскага "Ашмянскі павет". Трэба было як мага дакладней данесці да сучаснікаў і нашчадкаў адлюстраванне слыннага помніка дойлідства. Малюнак з панарамай самога мястэчка таксама досыць выразны. І калі абапірацца на тэкст Янкоўскага, то няцяжка знайсці на гэтай ілюстрацыі "чырвоны пас замковых муроў", і "гмах новай царквы, узнесенай на месцы неіснуючага цяпер касцёла", і "шэрэу уніяцкую цэркву на магільнікавай пляцоўцы", і "доўгую, нясконную лінію сініх бароў".

Нам невядома, ці быў калі-небудзь у Крэве мастак і ўдзельнік паўстання 1863 года Міхал Эльвіра Андрывіёлі, але ў сваёй творчасці ён не абмінуў темы крэўскай мініўшчыны. З шэрагу яго гістарычных малюнкаў выплучаецца кампазіцыя "Смерць Кейстута". Тут адлюстраваны момант, калі ў падзямелле Крэўскага замка, дзе сядзеў Кейстут, уварваліся найміты Ягайлы, каб забіць старога князя. Фізічная сіла на баку забойцаў, аднак постаць і твар Кейстута, поўныя годнасці і непахіснасці, паказваюць маральную моц героя.

Можна здагадацца, што малюнак не проста адлюстроўвае адзін з эпізодаў крэўскай гісторыі. Магчыма, такім чынам мастак выказаўся супраць насілля і вераломства, што чыніліся ў той час расійскім урадам у адносінах да падуладных народаў Беларусі, Літвы і Польшчы. Вось так мастаціці творы валодаюць магчымасцю не наўпрост, а нейкімі сакрэтнымі сцежкамі выводзіць да гледача альбо да чытача патаемнія думкі аўтара.

Акрамя мастакоў, таямнічая прыцягальная сіла вяла ў Крэва пісьменнікаў і паэтаў. Уладзімір Някляеў тут нарадзіўся. І хоць шматлікі даведнік называюць радзіміяй паэта горад Смаргонь, на самой справе, як пацвярдждае гэта сам Някляеў, упершыню ён убачыў свет у Крэве. Тут праішло яго дзяцінства, тут пайшоў ён у школу, на крэўскіх могілках пахаваны яго бацькі. І хоць большая частка жыцця праходзіць у іншых мясцінах, імя роднага мястэчка нярэдка з'яўляецца на старонках яго твораў. Але, каб палюбіць Крэва, неабязвязкова тут нарадзіцца. Пра свою неабыякавасць да мястэчка не раз выказваўся пісьменнік Юры Татарынаў. Прайду, ізноў жа, ён піша, што тут "цябе сустрэнуть з недаверам – у людзей яшчэ жыве старадаўнія пачуццё асцярожнасці да чужакоў". Аднак, як можна адносіцца без любові да месца, дзе, па словах пісьменніка, пачынаецца гісторыя Беларусі. Крэва згадваецца ў многіх творах Татарына, яму прысвячаны асобныя артыкулы і аповесць "Юрава гара". У апошній пісьменнік звяртаецца да падзеі пачатку XVI стагоддзя, калі Крэва зведала адзін з набегаў крымскіх татараў. Пакутніцкая смерць Юрэя, сына крэўскага старосты, стала сімвалам любові да роднай зямлі і заклікам да змагання з захопнікамі.

Падзеям, сведкам якіх быў наш зямляк у канцы XIV ст., прысвечана паэма Міколы Арочкі “Крэва”. Перад чытачом паўстаюць па-мастацку апрацаўаныя старонкі стара-жытных беларуска-літоўскіх летапісаў, якія распавядаюць пра барацьбу за ўладу паміж Ягайлам з аднаго боку, ды Кейстутам і Вітаўтам з другога. Чырвонай ніткай праходзіць праз твор ідэя аб адзінстве народаў Літвы і Польшчы супраць агрэсіі Тэўтонскага Ордэна. І Крэўская унія, пра якую таксама ідзе гаворка ў паэме, з’яўляеца першым крокам да перамогі аўтэнтычных сіл гэтых народаў пад Грунвальдам.

У тых ж самыя часы адбываецца дзеянне і ў п’есе Аляксея Дудараўа “Князь Вітаўт”. Вучням Крэўскай школы, якія перамаглі ў краязнаўчай віктарыне “Спадчына”, пашчасціла. У якасці ўзнагароды яны атрымалі запрашэнне наведаць спектакль, паставлены па гэтай п’есе Нацыянальным акадэмічным тэатрам імя Янкі Купалы. З захапленнем назіралі вучні за падзеямі, якія разгорталіся перад іх вачымі, любаваліся цудоўнай ігрой актораў, незвычайнym аздабленнем сцэны і ўдалым музычным афармленнем.

Крыху пазней ужо артысты, а менавіта выканануцы галоўных роляў у спектаклі – Генадзь Давыдзька і Мікалай Кірычэнка, – наведалі Крэва, каб прадстаўіць яго жы-харам урыўкі са спектакля. Прадстаўленне ішло ў сценах замка, якраз там, дзе многа вякоў назад усё адбывалася на самой справе. Цудоўная акустыка, а таксама таямнічая аўра, якая панавала на гэтай незвычайнай тэатральнай пляцоўцы, дапамаглі выканану-кам перадаць атмасферу сівой даўніны, а гледачам адчуць сілу вялікага мастацтва.

Пра больш ранні перыяд гісторыі Крэва, калі яно было сталіцай Нальшчанскаў зямлі, можна прачытаць у аповесці Каўстуся Тарасава “Апошнія Каханне князя Міндоўга”. У ёй гаворка ідзе пра складаныя стасункі паміж уладаром Літвы Міндоўгам і нальшчанскім князем Даўмонтам. Тут перададзены каларыт эпохі, прысутнічаюць усе атрыбыту сярэднявечнай палітычнай барацьбы: змовы, інтрыгі, забойствы і помста. Цікава назіраць, як асабістыя сваркі і перапалкі паміж феадаламі аказваюць уплыў на хаду гісторыі цэлых народаў.

Зусім у іншы час пераносіць нас раман Аляксандра Лебядзенкі “Цяжкі дывізіён”. Эта ўжо пачатак XX стагоддзя, суроўыя гады I сусветнай вайны. Франтавыя дарогі прыводзяць галоўнага героя рамана ў нашыя мясціны. Разам з ім чытач наведвае пазіцыі рускіх войскаў, што праляглі па крэўскіх лясах і пагорках, прыме ўздел у жорсткіх баях, сустракаецца з удзельнікамі жаночага батальёна смерці, які таксама змагаўся тут. Са старонак рамана паўстаета панарама самога Крэва, намаляванае скупымі фарбамі суроўай рэчаінсці: “Баявая лінія разрэзала мястэчка папалам. На вялікай вуліцы з аднаго боку былі занесеныя плятні, платы і хаціны – на іх месцы вырасла іржавая паву-цина драўляных радоў; а на другой, усходній, ішоў ланцуг акопаў, вынесеных фарту і кальцавых умацаванняў. Сельская царква на ўзгорку стала ключом пазіцыі. Яе званіца была разбіта, званы зваліліся, сцены ў шэрых дзюрах і выбоінах, з шчылінамі, якія разляталіся ва ўсе бакі, як ад удара па шклю...”

Аляксандр Лебядзенка быў непасрэдным удзельнікам апісваемых у рамане падзеяў, сам ваяваў у нашых краях. І таму карціны вайны, што сустракаюцца ў яго книзе, – гэта зусім не фантазіі аўтара, а рэальныя эпізоды, якія захавала памяць пісьменніка.

А вось ці быў калі-небудзь у Крэве пісьменнік Аляксей Карпюк - гэта пытанне. Ва ўсялякім разе, да таго, як напісаў раман-быль “Вершалінскірай”. Бо ёсьць у кнізе дробная, але прыкметная для чалавека дасведчанага памылка, калі аўтар сцвярджае, што Крэўскі замак – “асіметрычны трохвугольнік замшэлых шчарбатых сценаў. Насамарэч, замак мае не трох, а чатырохвугольную форму. Аднак гэта памылка не

выключает того, что аутару ўсё ж такі даводзілася мець справу з прадстаўнікамі гэтага слайнага мястечка. Бо адзін з персанажаў рамана – Архіпатрыцый, каменачос з Крэва – надзелены аутарамі усімі харктарыстыкамі, якія часта прыпісваюцца стопрацэнтнаму крэўскаму абываталю. Чаго варты толькі знешні выгляд гэтага чалавека! “Побач з Альшам ці то з цынічнай, ці то з бесклапотнай ухмылкай на скучастым твары з тварам ускормленага малатабойцы, у штанах клёш, увабранымі ў боты з высокімі халявамі, заламаўшы кепку набакі, спружыністай паходкай крочыў Архіпатрыцый. Былы крэўскі каменачос на хаду перакочаваў у роце цыгарку”.

Ну што яшчэ сказаць пасля такога апісання? Здаецца, ўсё зразумела. А каб паважаны чытальня ўсё ж ведаў, куды накіроўваўся гэты дзяцюк, – а пра ягоную місію чытайце самі – то абурэнню не было б межаў.

Аднак, не спяшайцеся рабіць высновы. Лепш звярніце ўвагу, як адразу гававалі на з'яўленне нашага героя іншыя персанажы рамана. Усе, асабліва жанчыны, глядзелі на яго з замілаваннем і выказваліся аб ім толькі найлепшым чынам.

Магчыма, тут сваю ролю адыграла і ягоная “місія”, пра якую мы далікатна змоўчылі. Як бы там ні было, аднак, варта пагадзіцца: ўсё залежыць ад сітуацыі, ад таго, якім вокам паглядзеце на таго ці іншага чалавека, тую ці іншую з'яву.

Так што не варта рабіць паспешлівых высноваў аб недастатковай гасціннасці Крэва і яго жыхароў. І калі вы, прыехаўшы сюды, не заўважыце ў паводзінах гаспадара прыкметаў гасціннасці – не спяшайцеся адразу ж кідацца прэч. Лепш патрываіце яшчэ крышачку, паспрабуйце ўвайсці ў давер – і праз нейкі час, калі знікне ў гаспадара насцярожанасць, пачнё ён адчыняць перад вамі не толькі кладоўкі, каб лепш пачаставаць, але і сваю душу. І хутка пытаннё аб адсутнасці крэўскай гасціннасці знікне сама па сабе.

Вячаслаў Mixасёнак

ВОЎКАЎШЧЫНА

На шашы, што ўеца між зялёных пералескаў і ўзгоркаў з Радашковіч на Ракаў, ёсць невялічкая вёска Воўкаўшчына. Вёскаю гэтае багатае на дзічыну ўрочышча стала пазней. А перш тут, сярод лесу на скіле гары, быў толькі фальварак, збудаваны яшчэ ў мінулым стагоддзі Ціхановічам. Шумяць цяпер тут векавыя ліпі з клёнамі, атуляючы сваімі галінамі старадаўнє жыллё, завабліваючы вясною на кляновік, а пазней на гародніну, якой тут шмат дзякуючы рупнасці старажыла-агародніка Яўхіма Сямёновіча Супрановіча.

Пражый ён большую частку жыцця менавіта тут.

Коліс з'явіўся ён сюды за парабка з роднай вёскі Радамічы, што бліз Ракава, да фальваркаўца Ціхановіча Казіміра. Тут неўзабаве стаў агароднікам ды пчаляром.

Здаўна Воўкаўшчына славілася на ўсю Ракаўскую воласць гатункамі расады і памідораў, якія вырошчваў у свайго пана малады руплівы «агароднік» Яўхім.

У пана была вялікая бібліятэка, не меней за гадавальнік-агарод. Заязджалі сюды, едучы з ракаўскіх кірмашоў, фальваркаўцы, сябры з суседніх фальваркаў, што былі на пагранічы савецка-польскай мяжы: Эйсмунты, Макоўскія, Грабкі, Плявакі. Апошняя - радня Ціхановічу. Пан Ціхановіч больш за ўсё шанаваў свой лес ды звярыну ў ім. Бывалі тут па тыдні паляўнічыя-сябрзы з ганчакамі, гэтак як і ён у іх. У 1942 г. 86-гадовы Ціхановіч быў забіты, калі правозіў набраных у самаахову маладых хлопцаў з Ракава да ст.Аляхновічы. Пахаваны ў брацкай магіле разам з 34 забітымі ля в.Пнявічы.

Маўклівыя сведкі мінулага

Вярнуўшыся з вайны, Яўхім Сямёновіч зноў заняўся агародніцтвам, але ўжо як гаспадар, ажаніўся з сярэдніяй дачкой пана.

А ў 1949 г. гаспадарка стала калгаснай. Добрым словам адгукваючца людзі пра калгаснага агародніка. Калі купляюць у яго флянсы, дык яшчэ і надбаўку дасць

да іх немалую. Пачастуе кляновікам ці маладой радыскай.

А Ціхановіч Казімір... Хто ён? Вядома, што каліс вучыўся на якіхсьці курсах у Вільні па агародніцтве ды пчаліярстве. Каталік. Пісаў крыху вершы.

Чытаў і вылісваў як польская, так і беларуская выданні, газеты і часопісы. Шмат было і рускіх. Сам рабіў да падшивак гадавікі-пераплёті. «Беларус», «Огонёк», «Всемирная панорама», «Зорка Менска», «Беларуская крыніца», беларуская і польская календары – вось няпоўны пералік выданняў, што дайшлі да нас. Некаторыя з іх захоўваюцца ў прыватных бібліятэках, а некаторыя трапілі і ў музей краіны. Напрыклад, «Гусляр» Я. Купалы першага выдання – ў музей Я.Купалы, «Снапок» А.Паўловіча - у музей абласны, што ў Маладзечне, «Смык і дудка беларуская» – на радзіму Ф.Багушэвіча, календары – у рэспубліканскім ТБМ імя Ф.Скарыны, гадавікі «Беларуса» – у Слуцкі гарадскі музей (гэтыя выданні аддаў аўтар гэтага нарыса). А колькі пайшло, як кажуць, па руках?

Бадай самае галоўнае, аб чым паведаміў Супрановіч, тое, што ў час вайны 1939-1945 гг., а менавіта ў 1942 г., былі загружаны дзве фурманкі кніг з бібліятэкі і перавезены ў в.Ляскоўку, што паблізу Ракава, ля в.Пярэжары. Там жыла радня Ціхановіча – Плявакі, прозвішча другой радні Супрановіч не прыпомніў. Сярод тых кніг была даволі тойстая «пісаная» біблія. Магчыма, гэта была біблія Скарыны. Частка радні Плявакаў выехала ў Польшчу, частку вывезлі ў Сібір.

На развітанне, абавіраючыся на кіёк, гледзячы падслепавата з-пад кепкі, даўнавата не голены, праводзячы мяне з саду, просіць перадаць прывітанне, зведаўшы мой далейшы шлях на Ракаў, Вячаславу Рагойшу, Калецкаму, іншым знаёмым. Спускаючыся з высокай гары крута ўніз нешырокай вулкай да дарогі, заўважаю некаторыя выпаленныя дуплы ў старажытных ліпах.

– Хто іх гэтак знявечыў? – пытаюся.

– Ды гэта я сам, – з усмешкай кажа дзядзька Яўхім. – Завяліся ў дуплах восы і восенню не даюць спакою чполам, крадуць у іх мёд. Вось я і выкурыў благіх суседзяў, каб не загрызлі чпол.

– Але ж дрэў шкада. Каб іх выбавіць чым так.

– Раней нявестка даставала, а цяпер і ёй дабрацца па атруту ў горад цяжка. Сёлетнія вясной за нач з машыны ўсе копы ўкралі.

Яшчэ па дарозе, праводзячы да шашы, згадвае дз.Яўхім, што сярэдняя дачка Ціхановіча яшчэ пакуль жыве ў Новавільні. Можа, з бібліятэкі бацькі спытаць што і ў яе.

НА БЕЛАРУСКІМ ХУТАРЫ

Беларускіх хутараў кожнага году робіцца меней. Знікаюць іхнія гаспадары.

Адметнасць таго хутара, пра які хачу распавесці, у тым, што гаспадары яго – незвычайнія людзі. Хутар месціцца на бытлым узмежжы БССР і Заходніяй Беларусі. За метраў трыста ад яго туپіцца паміж пагоркаў невялічкая вёсачка Шапавалы. Таму і пра хутар кажуць у наваколлі – Шапавалаўскі. А яшчэ называюць яго інакш – хата Камаеда. Часцяком тут бываюць і вучні з навакольных школак, і настаўнікі, і краязнаўцы. Акрамя гасціннасці гаспадароў, вабіць на хутар аматараў беларушчыны багатая на заходнебеларускія выданні бібліятэка. У ёй часопісы, календары, газеты, кнігі. А яшчэ

фанатэка з кружэлак, галоўным чынам міжваеннага перыяду. З іх чуваць голас Забэйды-Суміцкага, Козіна, Палонскага, Казлоўскага і іншых спевакоў.

Зойдзеш, бывала, прытамішыся ў грыбах ці на паляванні, да дзядзькі Юзіка і адчуваеш, што ты тут не за лішняга.

– Хадзі-хадзі сюды, толькі вазьмі сіта, яно вісіць у сенцах, – нягучна і павольна гаворыць дзядзька Юзік. І адчуваеш, што ў борцях робіцца.

Ахутваю твар сітам і прастую да старой ліпы, што поўніца водарам мёду і зумканнем чполаў. Гаспадар нетаропка варушыць мяхі куродыма. Працуем моўчкі. Затое потым, за сталом, дзядзька Юзік любіць паразважаць шмат пра што, гладзячы свае шляхецкія вусы, наліваючы мядовую чарку.

Помніў Восіп Ігнатавіч з мінулага жыцця, як палітычнага, так і гаспадарчага, шмат.

Сам быў колісъ сябрам Беларускай Сялянскай Работніцкай Грамады і Таварыства Беларускай Школы, выпісваў шмат газетаў і часопісаў, купляў за міэрныя сялянскія гроши беларускія календары і кніжкі. У тых часопісах і календарах знойдзеш шмат карыснага і для гаспадаркі, і пра цэны на хлеб ды мяса даведаешся, і пра тое, як лячыць коні, як разводзіць і даглядаець пчолы і садок, і пра шмат што іншае. Разгорнеш такую вось газету ці кніжку і нібы трапляеш у беларускую старасвetchыну. Гэтак і не зауважыш, што зачытаўся да сярэдначы. Час ісці дадому, а дзядзька Юзік знікае на хвіліну, адно чуеш, як ён караскаеца па лесвіцы на гарышча. Неўзабавё прыносіць стос гадавікоў «Беларускай Крыніцы» ці «Нашай думкі». Гэтак раніцу прычакаю, яшчэ і з сабою дасць чціва.

– Не баяліся тримаць такую літаратуру ў гады рэпрэсіяў? – запытаўся неяк у Восіпа Ігнатавіча. – Тут жа шмат дзе палітыка Сталіна крытыкуеца.

– Ды даводзілася прыхоўваць, а знішчаць усё гэта было шкада. Хацелася, каб пра наша жыццё даведаліся ўнукі. Таму даводзілася рызыкаваць, – растлумачыў Восіп Ігнатавіч і паказаў на жонку: – Шмат яна зберагла.

Ганна Сымонаўча - бытая навучэнка Радашкавіцкай беларускай гімназіі (той самай, дзе вучыліся ейны брат Мікола Абрамчык з Сычавіча і Максім Танк). З тых гадоў яна захавала любоў да беларушчыны. Добрым словам кожа пра настаўнікаў, якія навучылі яе любіць сваё роднае, пра заснавальніка і фундатара гімназіі Аляксандра Уласава.

Калі выйшла замуж за Камаеда, дык купілі сабе вось гэты хутар. Каб давесці гаспадарку да ладу, давялося папрацаваць. Цяпер на хутар на гасціны прыязджаюць унукі ды ўнучкі – дочкі і сын Камаедаў працуяць у Мінску. Улетку шмат работы, дык трэба дапамагчы па гаспадарцы. Іншая справа зімою, калі ёсьць вольны час. Тады дзядзька Юзік праторыць сцежку да суседзяў у Шапавалы, каб згуляць там у карты ці шашкі. А бывае, адшукае любімую кружэлку і заслухаеца дарагой мелодыяй...

Нядайна дзядзька Юзік памёр. На хутары ўзнікла праблема з вадою. Прыгінаюць гады Ганну Сымонаўну, але менавіта праз яе дбанне хата Камаеда яшчэ жыве. Шмат хто пабываў у ёйза гады існавання хутара. Часта прыязджаў Ф.М.Янкоўскі. Былі тут і

Язэп Камаед.

Максім Лужанін, і Барыс Сачанка, і Генадзь Каханоўскі, і настаўнікі Дуброўскай школы. Вярталіся адсюль людзі не з пустымі рукамі, а з цікавай літаратураю, адмысловымі экспанатамі для школьных музеяў.

ЛЯ ВЫТОКУ БЯРЭЗІНКІ ВЁСКА МАЯ

У кожнай вёскі, любога паселішча ёсць свая гісторыя. У віхуры жыцця яна бясконцай стужкай гадоў, значных і малых падзеяў, радасцяў і бедаў въсцілае сваю радаслоп'янную, свой летапіс. Я люблю нашу Дуброву, што раскінулася абапал Бярэзіны, якая нясе свае крынічныя воды да бацькі Нёмана. Люблю людзей – маіх аднавяскоўцаў.

Ля вытоку Бярэзінкі, некалі паўнаводнай і блакітнай, з цяністымі ад кронай дубоў берагамі, гадоў 500 таму, не менш, падарожны мог прыветна сустрэць на той час даволі немалое паселішча з назвай, што адпавядала наваколлю – Дуброва. Атачанае з усіх бакоў вячыстым лесам, што рос па схілах пагоркаў, яно амаль ніколі не адчуvalа ніякіх вятроў, нібы ў велізарным таку. А па суседству з Дубровам, сярод паселішчаў яўна славянскіх – Крывічы, Бортнікі, Агароднікі – былі і балцкага паходжання (яны існуюць і сёння): Гярдуцішкі, Вазгелы, Гярвелі – як вынік мірнага сужыхарства славянаў і балтаў.

Летапісная Дуброва пачынаецца з XV стагоддзя. Вось даведка з кнігі П.П.Сяменінава-Цян-Шанскага “Верхнє Поднепровье и Белоруссия” за 1905 год. «Дуброва, ці Дуброўна – радзіма знатнага роду Глябовічаў. Сяло размешчана пры рацэ Бярозе (Захоўнік Бярэзіне В.М.). У 1453 годзе тут ужо існавала праваслаўная царква, ператвораная ў 1625 годзе ў кляштар бернардынаў. Пазней сяло дасталося Сапегам, а ад іх перайшло да Хмары, мінскага ваяводы».

У 1776 годзе Хмару будзе новы касцёл з цэглы і «булыжнага камяня», які сапраўды па-каралеўску ўзвысіўся, стоячы на ўзорку, над маленъкімі курнымі сялянскімі хатамі. Касцёл, які памятае вайну 1812 года, Б.І.Дыбоўскага, паўстаннне 1863 года – самая старажытная будыніна Дубровы.

У мінулым стагоддзі, менавіта ў 1897 годзе, адпаведна з першым расійскім перапісам насельніцтва ў Дуброве жыло каля 500 жыхароў. Жылі тут ўжо тады людзі розных нацыянальнасцяў. Сярод беларусаў значную частку дубраўчан складалі татары, што займаліся вырабам скур і аўчын, былі армяне, габрэі, палякі, летувісы, рускія. У той час у розных крыніцах Дуброва лічыцца то мястэчкам, то сялом Ракаўскай воласці Мінскага павета і губерні. Было тут некалькі невялікіх крамаў, а ў цэнтры – карчма са склепамі і шырокімі драўлянымі лавамі ўнутры. Бровар, які збудавалі ў фальварку Дуброва паны Сулістроўскія ў 1836 годзе, меў мізэрную колькасць рабочых, нават і ў 1895 годзе, калі ўжо новым памешчыкам Ваньковічам быў устаноўлены паравік.

Круціла Бярэзінка ў той час і млыны. Адзін з іх быў за кіламетр па цячэнні Дубровы.

Бадай, самым значным у эты перыяд для Дубровы было тое, што ў ім існавалі дзве навучальныя ўстановы: народнае вучылішча, адкрытае ў 1865 годзе, і царкоўна-прыходская школа. Пасля другога падзелу Рэчы Паспалітай (1793 год) Дуброва – у

складзе Расіі. У 1868 годзе касцёл ператвораны ў царкву, на ім стала «пяць глухіх званіц з пяццю званамі, ад 5 да 2-х пудоў вагою».

Мала вядома нам пакуль што аб земляках, пра якіх слава ішла за межы нашай Дубровы. Гэта і настаўнікі-рэвалюцыянеры, і народныя таленты. Самай значнай асобай сярод іх з'яўляецца Бенедыкт Іванавіч Дыбоўскі – буйны вучоны, рэвалюцыянер, даследчык Сібіры. Яго імя носіць карабель, што плавае па Байкале. Нарадзіўся ён у 1833 годзе ў фальварку Адымарына побач з Дубровай. Вядомы мастак XIX стагоддзя Ваньковіч таксама мае дачыненне да Дубровы, як і Сулістровскі – удзельнік паўстання 1863 года. А апошнім часам стала вядома, што ў Дуброве ў 80-х гадах жыў Ежы Ляскарыс – вядомы польскі паэт (1828-1888 гг.).

Вайна 1812 года не прыйшла бокам ад гэтага ахутанага лясамі мястэчка. Ёсьць у Дуброве ўзгоркі, што называюць французскімі могілкамі, хоць назва гэтая, як вядома, спрэчная наконт паходжання. Затое багата сабрана вучнямі школы матэрыялаў аў падзеях тых часоў. Цікавая легенда бытую пра Дзявочую гару, што ўзышаеца на паўднёвым ускраі вёскі, парослай арэншнікам, ліпай і ландышамі.

Наша стагоддзе з самага пачатку было вірлівым, багатым на гістарычныя падзеі, у якіх апынулася ціхае мястэчка Дуброва. Па-першае, чыгунка, якая ўжо з 1873 года пачала далучаць і дубраўчан да такіх славутых гарадоў, як Вільня і Пецярбург, Мінск і Варшава, не магла не аказаць уплыў і на свядомасць жыхароў Дубровы. Вечэр рэвалюцыі 1905 года даляцеў да Дубровы, хутчэй за ўсё, праз членай групы РСДРП мястэчка Смаргоні, дзе больш як трохтысячна армія смаргонскага пралетарыяту ў 1906 годзе была вылучаная ў асобную группу і мела уплыў, як сцвярджай даследчык Г.А. Каханоўскі, на мястэчкі Маркава, Радашкавічы, Валожын.

Імперыялістичная вайна прынесла людскія страты, голад і разрушу. Адразу ж пасля рэвалюцыі ў Дуброве арганізаваўся камітэт дапамогі галадаючым, актыўным арганізаторам якога і ўдзельнікам быў мясцовы настаўнік Фёдар Францавіч Мацыральнік. Камітэтчыкі не дапі вывезці з бровара арандатару Міхалоўскуму. 30 нагружаных жытам фирмамак, што накіраваў Міхалоўскі ў бок Мінска, былі павернутыя ў Дуброву, а збожжа раздадзена галадаючым. Аб гэтым пісала газета «Сцяг Ілы́ча» 25 чэрвеня 1958, года.

Амань увесь 1918 год, з лютага па снежань, Дуброва, як і ўся Беларусь, акупавана кайзераўцамі. Абвешчаная 25 сакавіка 1918 года ў вельмі складаных для краіны ўмовах Беларуская Народная Рэспубліка доўга не пратрымалася, і з адыходам немцаў урад яе частковая эміграваў у Каўнас, тады сталіцу Летувы, а частковая ў Вільню, шмат што пакінуўшы ў памяці дубраўчан.

Пад панскаі Польшчай Дуброва апынулася ў канцы ліпеня 1919 года. Было адступленне палякаў, і Дуброва, як і Маладэчна, была занята Чырвонай арміяй, але ненадоўга. Паводле Рыжскай дамовы ад 18 сакавіка 1921 года Дуброва стала прыгранічным мястэчкам. Вярнуўся ў арандаваны Ваньковічай фальварак арандатар Міхалоўскі, які адчӯ за сабой сілу ўлады. А былы камітэтчык Мацыральнік, што распарадзіўся маёмасцю бровара дзеля беднаты, вымушаны быў пакінуць вёску, дзе ён нарадзіўся і працаваў, і ратавацца на Заслаўшчыне.

Пачалася парцэпція і камісацыя прыгранічных зямель. Дуброва ў гэты час значна парадзела. У мястэчку засталося некалькі дробных крамаў, невялікая алейня, ветраны млын, цагельня ды некалькі дробных рамеснікаў па вырабе скураў, аўчынаў, футраў, ды шаўцы з краўцамі, два фельчары, два кавалі – вось, бадай, і ўсё. Са спыненнем бровара быў спынены і адкорм валоў, што знаходзіліся на адходным рацыёне бровара; дзве валоўні апусцелі. Бесправоў змушала сялян пакідаць родныя мясціны

і ехаць парабакаваць за межы Польшчы, шукаючы заробку ў Прыбалтыцы.

Змагацца за свае правы дубраўчане сталі больш актыўна дзяякуючы Беларускай Сялянска-Работніцкай Грамадзе і Таварыству Беларускай школы, старшынямі якіх у Дуброве былі Канстанцін Паўлавіч Грышэль і Сымон Сцяпанавіч Лёля. Што датычыць гуртка ТБШ, то ён быў арганізаваны камсамольцам-падпольшчыкам, гімназістам Радашкавіцкай беларускай гімназіі імя Ф. Скарыны, а пасля Віленскай беларускай гімназіі Уладзімірам Таўпекам, нашым дубраўчанінам.

Можна шмат прывесці прыкладаў і ўспамінаў жыхароў Дубровы, Навасёлак і Агароднікаў, якія былі сведкамі тых, ужо далёкіх падзеяў, калі малапаяя хлопцы-падпольшчыкі былі на пярэднім краі барацьбы за свае сацыяльныя і нацыянальныя права, вялі за сабой легальныя арганізацыі ТБШ і БСРГ, не даючы спакою каланістам з этнічнай Польшчы.

Польская сямігодка, якую ўрачыста адкрылі ў 1937 годзе, наслала імя Пілсудскага і не імкнулася весці выкладанне на роднай для беларусаў мове. Таму і паўстала Грамада і ТБШ, шэраг іншых арганізацыяў. І іх справа не прапала дарэмна, хоць членам названых гурткоў і не ўдалося дабіцца адкрыцця школы на роднай мове, але і песня родная, спетая на вечарынцы ці на фэсце, і спектакль, і прададзены суседу каляндар беларускі мелі значэнне.

Вось успамін аб адным спектаклі, які быў пастаўлены ў 1934 годзе ў дуброўскай карчме, расказаны яго ўдзельнікам А.С.Лёлем:

— Рыхтаваліся да спектакля мы з вялікім азартам і паспешліва. Хацелі перад дубраўчанамі і суседзямі паставіць «Паўлінку» Я.Купалы. Месца для прадстаўлення выбрали зручнае — карчму. Яна стаяла на скрыжаванні дарог Ракай-Радашкавічы, Гарадок-Туркаўшчына, у цэнтры Дубровы, там, дзе цяпер сквер. Месца гэтае вабіла ўсіх. Адны прыходзілі сюды купіць запалак, іншыя — каб за кухлем піва пагаварыць і паразважыць аб tym-сім. 15 красавіка ставілі «Паўлінку». Народу сабралося з навакольных вёсак і хутараў, як на кірмаш. А ў канцы прадстаўлення выходзіць на сцену Валодзя Таўпек і кажа: «Наша слова волі ўзыходзіць адтуль», — і паказаў на Усход. Пасля таго ён зінік, бо быў даўно на падазрэнні як камуніст. 17 верасня 1939 года, калі на досвітку вуліцы Дубровы запоўнілі конныя і пешыя з будзёнаўкамі на галаве чырвонаармейцы, то для большасці гэта была вялікая радасць, для некаторых — горкая роспач. Шмат хто з былых асаднікаў не ведаў, куды ўцякаць: сама Польшча ўжо была захоплена фашистамі. Пачалі надзяляць беднякоў зямлём. 31 студзеня 1940 г. Дуброва стала цэнтрам сельскага Савета. Былы ўдзельнікі вызваленчага руху Заходній Беларусі сталі на чале новых спраў. Так, былы старшыня БСРГ К.П.Грышэль узначаліў сельскі савет. Адкрылася хата-чытальня, беларуская школа, магазін.

Другая сусветная вайна надоўга спыніла новыя павевы жыцця дубраўчан. Многім з іх так і не ўдалося дажыць да светлых радасных дзён Перамогі. Загінулі на палях Польшчы, вызвапляючы Варшаву і Кракаў, пад сценамі Кёнігсбергскай крэпасці, у Чэхаславакіі, у Празе і Берліне. У першы дзень захопу фашистамі былі расстрэляныя 5 актыўістуі савецкай улады на чале з сакратаром Дуброўскага сельсавета Васілём Антонавічам Бяляўскім. У скверы цяпер помнік у памяць аб загінуўшых земляках.

“Талакой зваюем гора!» — сказаў першы старшыня калгаса «Чырвоная Дуброва» Аляксандр Купрыянавіч Войніч, які вярнуўся з вайны. Малады калгас — невялікі запас. Але аб'ядналіся ў кааператыв восенню 1949 года. І ураджай быў 7-12 цэнтнераў з гектара. Пра аграномаў думаць яшчэ не прыходзілася. Ні аўтапарку, ні трактароў, ні ўгнаенняў. Але верылі ў лепшы дзень.

Сёння Дуброва — гэта паселішча, якое не зусім падобна на вёску, хоць і лічыцца

вёскай. Ёсьць тут калія дзесятка вуліц, хоць не ўсе яшчэ маюць «афіцыйныя назвы» і завуцца дубраўчанамі па напрамках: Гарадоцкая, Туркайшчынская, Заводская, Касцельная і г. д. Некаторыя з іх выраслі так, што зліліся ў адну суцэльнью, далучыўшы былыя асобныя вёскі Бортнікі, Навасёлкі, Агароднікі, фальварак Дуброву. З'явілася і новая, забудаваная двух- і трохпавярховымя дамамі, у якіх усе выгоды, з паравым цэнтральным ацяпленнем, гарачай і халоднай вадою і каналізацыяй (нашто той горад!). Побач – новыя дзіцячы сад, сярэдняя трохпавярховая з сучасным абсталяваннем школа, медпункт, клуб і бібліятэка, дарэчы, адна з багацейшых і лепшых ў раёне. Працуе аддзяленне сувязі.

Прыгожая Дуброва вясною, калі ў скверы, што ў цэнтры вёскі, пачынае распускацца чаромха, ясень, клён і ліпа, калі ля брацкай магілы раскрыюць чырвоныя галоўкі цюльпаны, якія пасадзілі вучні школы, калі на Дзяючай гары зацвітуць ландышы...

1993 г.

Аляксей Яроменка.

КРЫЖ З РУЖОВАГА ВАЛУНА

Паўднёвы заход Маладзечанскага раёна. Старажытныя мястэчкі – Аборак, Палаchanы, Лебедзева, Хоўхлава.

Каталіцкая вера прыйшла ў гэтыя мясціны ўжо на пачатку XV стагоддзя. У 1437 годзе быў заснаваны касцёл у Хоўхлаве, у 1443 – касцёлы ў Аборку і Гарадзілаве, у 1475 – у Грудзаве, у 1476 – у Лебедзеве, трошкі пазней – у Хажове. З часам з'явіліся і кляштары: бернардзінцаў у Беніцы – у 1701 г., трынітарыяў у Маладзечне – у 1762 г.; пры філіяльным касцёле ў Палаchanах зрабілі сваю рэзідэнцыю дамініканцы.

Яшчэ нядайна ніводная з названих святыняў не дзейнічала. У храме найстарэйшай з парафій – касцёле Дзевы Марыі ў Хоўхлаве – знаходзіўся склад калгаснай тэхнікі. Касцёлы ў Аборку, Грудзаве і Беніцы, хоць і былі авшччаны помнікамі архітэктуры, ператварыліся ў руіны. Касцёлы ў Гарадзілаве, Лебедзеве, Хажове, Маладзечне ўвогуле зніклі з твару зямлі.

Камень-валун, які знаходзіцца недалёка ад в. Палаchanы.

Адзінай дзейнай святыній у хрысціян заставаўся старажытны каменны крыж, устаноўлены за пайтары кіламетры на поўнач ад вёскі Палачаны, справа ад дарогі на Лебедзева, амаль пасярод дарогі ад развілкі на Яхімоўшчыну да вёскі Зоранька. Здаўна гэты крыж шанаваўся ў мясцовага насельніцтва як цудадзейны, і, як напісана ў архіўных матэрыялах, “не было ў наваколлі чалавека, які б прыйшоў міма крыжа, не ўкленчышы каля яго ці не паклаўши ахвяраванне”. Рабілі гэтак не толькі католікі і праваслаўныя, але і тыя, хто лічыў сябе атэістамі.

Крыж, высечаны з валуна ружовага колеру, мае вышыню каля 1,2 м. На плоскасці верхняга прамяння выбітыя літары: уверсе “Р”, а пад ёю “С”; на папярочнай перакладзіне, амаль мятровай, і ніжэй – нераразборлівыя надпісы. У старчаку верхняга прамяння – заглыбленненне, якое, відаць, засталося ад металічнага крыжыка.

Крыж не заўсёды знаходзіўся на гэтым месцы. Яго перанеслі сюды ў 1870-я гады з урочышча Калінаў Роў, дзе ён стаяў у атачэнні двух дубоў (падобна, што ў старажытнасці тут было язычніцкае капішча, і крыж з'явіўся пасля хрысціянізацыі kraju; магчыма, нават быў высечаны з паганскаага божышча). Сёння можна толькі здагадвацца пра тое, чаму святыню перанеслі ў новае месца, куды не перапыняеца паломніцтва. Нягледзячы на відавочную “лаціннасць” надпісаў на крыжы, яго шануе і праваслаўнае насельніцтва. Асабліва шмат людзей прыходзіць сюды ў дзень святога Пятра. Яны прыносяць да крыжа яйкі, мёд, яблыкі, гроши, палатно (потым гэтыя ахвяры падбіраюць убогія і жабракі) і моляцца.

У бязбожныя часы вернікі, застаўшыся без храмаў і святыняў, прыходзячы да крыжа, прасілі Бога наставіць на разум тых, хто не ведаў, што тварыў... І вось ужо адроджаная старажытная парадфія ў саміх Палачанах і адбудаваная праваслаўная царква; рэстаўраваная капліца на каталіцкіх могілках у Лебедзеве; зноў адчыніла свае дзвёры адноўленая царква ў Беніцы, дзе рэстаўруеца і старажытны бернардзінскі касцёл; адрэстаўраваны цудоўны барочны касцёл у Хоўхлаве; пабудаваны новы велічны касцёл у Маладзечне.

А крыж з ружовага валуна па-ранейшаму стаіць на развілцы дарог. Па-ранейшаму каля яго ляжаць яблыкі, цукеркі – сведкі людскіх малітваў. Па-ранейшаму ён упрыгожаны і каталіцкімі комажамі, і вышыванымі праваслаўнымі ручнікамі.

З ДУМАЙ ПРА БЕЛАРУСЬ

(ліставанне п.Бітэля
з дзеячамі беларускай культуры)

Глыбокапаважаны дзядзька Пятро!

Горача віншую Вас з Новым Годам, ад шчырага сэрца жадаю моцнага здароўя, шчасця, поспехаў. Мне прыкра, што раблю гэтага са спазненнем, але гэтыя месяцы быў у адпачынку ў Баранавічах і не меў пад рукою Вашага адрасу. Таму, вярнуўшыся, зараз жа пішу.

У снежні я здаў у "Мастацкую літаратуру" рэцэнзію на Вашага "Пана Тадэвуша". Чытаў пераклад з вялікім захапленнем, часта нават забываючы, што трэба зверваць з арыгіналам...

Даведаўшыся, што пакуль яшчэ ідуць перамовы і мая рэцэнзія Вам не паслана, вырашыў выслучаць свой апошні экземпляр.

Неафіцыйна хачу Вас абрадаваць: у выдавецтве думаюць выдаць асобна "Выбранныя творы" Міцкевіча ў Вашым перакладзе, куды ўвайшоў бы і "Пан Тадэвуш". Для Вас гэта было б проста цудоўна!

Не віншую з гэтым толькі таму, што не хачу спалохаць радасць. Хай Вам, нарэшце, пашанцуе!

Ніzkі паклон Вам!

Ан. Клышка¹

15 студзеня 1982 г.

13 сакавіка 1982 г.

г.Мінск

Паважаны Пятро Іванавіч!

"Сказанне..." прачытаў і напісаў пра яго для выдавецтва нешта накшталт рэкаменданцыі. Рэцэнзіі не пісаў, перадрукуюных заўваг не рабіў, таму што не хачу, каб нехта (М.Ф. Дубянецкага² гэта не датыўніца, ён ставіцца да Вашай работы вельмі станоўча, але можа з'яўліцца яшчэ хтосьці), прычапіўшыся да нязначных гістарычных недакладнасцяў, аблаяў увеся твор. Лепей няхай гэта застанеца між нас. Ваша воля прыслухацца да маіх заўваг і Ваша права не прыслухоўвацца, калі Вы палічыце, скажам, што нейкі факт парушыць Вашу канцепцыю, сапсue тканіну твора, будзе выглядаць у ім занадта прыземленым або занадта ўзвышаным. Будзе, што праўда, дзве – трыв заўвагі, не прыслухацца да якіх Вы проста не маеце права (я іх падкрэслю чырвоным). Проста таму, што гэта месцы, прыступныя для нападкаў. А ёсьць такая парода людзей, якім толькі гэта месца ў пакажы, толькі дай магчымасць пагарлаць з гэтай прычыны, толькі дай падставу і зачэпку, каб наваліцца, заўважыўшы нейкую недакладнасць, на ўвеся твор і збурыць яго. Таму што яны толькі дробязі і ведаюць, таму што яны напаўзнайкі, не звяртаюць увагі на галоўнае і вызначаюцца самай страшнай пасля прагнасці чалавечай заганай – нецярпімасцю. Так што давайце ім гэтай радасці не дамо.

Ну, пачатак. Не па дварах разганялі, а загадалі ўсім сабрацца на плошчы і чакаць, бо агульны жах: маланкі і пяруны пры ясным небе начным. Але гэта Ваша справа, як і тое, што пакінулі труп “грудзымі прынікшы да зямлі”. (Філіповіча катавалі, а пасля, недастэрэленага, кінулі ў яму, і ён, лежачы на спіне, склаў руکі і дыхаць перастаў, пад зямлёю ўжо задохся. Яна яму пры жыцці дыхаць не давала, яна яму ў тут не дазволіла). І бунту не было (ст. 2), бо не ведалі з верасня і аж да мая, дзе забіты і пахаваны, пакуль нейкае дзіця не паказала. Бунтам, увасабленнем у дзею ідэй “Дыярыюша”, была Хмяльнічына. Казакі былі, палілі, пасля ў студзені Радзівіл прыйшоў, дапаліў рэшту горада, а хавалі Філіповіча ўжо ў маі, пры ўціхаміраным народзе, і дазвол на пахаванне даваў палкоўнік Феліцыян Цішкевіч. Ну, гэта глядзіце, паказваіце як зручней, і бог з імі, з анахранізмамі. У В. Скота іх яшчэ болей.

А вось на ст. 12 выправіць абаеязкове. Інстытут абацтваў быў малаўласцівым для Рэчы Паспалітай. І абатаў у ёй мелі толькі чатыры ордэны: бенедыктынцы, цыстэрцыянцы, нарбертане і канонікаў рэгулярных. А ў езуітаў былі касцёлы, рэзідэнцыі, місіі, школы, семінары і г.д. Маглі быць ksikia, klerycy, bracia. Вось трэба нешта такое. Або проста сказаць: “Вось хоць бы... таго... езуіта”. Або як там яшчэ.

Ян Фаўстын Луба (ст. 28) быў усё ж сынам Дэмітра, шляхціца з Падляшша (пра маці мы нічога не ведаем, так што можна і простую), а ніяк не “кухаркі ў жана-вала”. Мы ведаем, якога ён кораню па бацьку, а маткую можна і простую, таму што прыход жабрачкі і прамова яе пра сумлненне (добрая прамова, на вышыні і маралі, і паэтыкі), і смерць – усё гэта дадае ў твор драматызму.

І яшчэ: двор канцлерыя Льва Сапегі не быў у Гальшанах, а ў Вільні. Я, праўда, не ведаю, дзе трывалі Лубу (замак зручней для пазмы, але яго будаваў Павел Сапега), але думаецца не там, бо Філіповіч казаў, што яго пытала так: “шляхецкія дзеткі пры педагогах сваіх школьнія (падкр. маё – У.К.) пытаюцца, у каго бы быў у апекы”. Наўрад ці ў Гальшанах была школа, ды яшчэ са шляхетнымі дзеткамі пры педагогах. Мабыць, гэта Вільня.

Вы не лічыце, што я ператварыўся ў блыголова, што забываюся на права паэта распараджацца сваім манар'ялам, камбінаваць, выдумляць, завасстраць увагу на чымсьці, выгадваць найбольш зручнае месца дзяяня – усё тое, што называецца творчасцю. Вы проста майдце гэта на ўзвaze, каб у выпадку чаго помніць і сказаць: “Я гэта ведаю, але мне так было трэба”. Ды яшчэ ѹ пасадзіць такога “карэктара” нейкімі фактамі, пра якія ён не мае і зялёнага паняцця і якімі Вы, аднак, не палічылі за патрэбнае скарыстацца.

Толькі без “езуіцкіх абатаў”, бо, скажам, сёмае неба – рэч магчымая, і яблыні на ім з запатымі яблыкамі – рэч магчымая, рэч реальная, а “абат” – гэта грушы на вярбе.

А вось і яшчэ. Карэта – вынаходніцтва больш позніе (ст. 54). Пры Сігізмундзе III і Уладзіславе карысталіся “вазком”, “возам”, “простымі калёсамі” (нават паны), “возам котчым”, багатыя магнаты і нават каралі карысталіся экіпажам званым “kolebka” (іх ляйу ў казанях Пётр Скарба). Карэты і кароцы з’яўляюцца пазней, у канцы XVII ст. Патоцкі, сучаснік ягоны Каходзкі (1630–1700), таксама пісаў пра карэты як пра подлучную навінку, прыдуманую бабамі. І яшчэ стагоддзем пазней з’яўлялася ўласная карэта, на рэсорах (раней кузай падвесівалася на рамнях), якую лае Красіцкі. І гэта ў Krakawie і Варшаве. Што ўжо казаць пра беларускія дарогі і тутэйшыя экіпажы.

Яшчэ. Проста пра “дом езуітаў” у Пінску казаць, па-моіму, не зусім верна. Там быў не дом “profesów” (profesorów – гэта не памылка, а тагачаснае напісанне) з начальнікам, прэпазітам. Там быў “калегіюм”, г.зн. дом законны, які вядзе школу

публічную або выхоўвае кліркаў, на чале рэктар. Калегіюм (не памятаю, ці быў ужо пры ім касцёл у імя святога Станіслава) быў заснаваны ў 1632 годзе, і я сумняваюся, каб ён мог з яшчэ нераспралаганавымі шкалярамі так вось адразу раскачачца, каб напасці на манастыр у Дубле. Хаця... штурхнуць малады натоўп на дазволенае хуліганства (ухваленае дзяржавай) – гэта раз плюнуць. А вось слова “хуліган” давядзенца замяніць нейкім іншым (агіднік? брыда? мярзота? падонак? – не ведаю якое – буюн? збуй? скандаліст? дэбашыр? бузачёр? той, хто бузачё рые?), бо ся-мейка О’Хулігэн, прозвішча якіх стала агульным імем, жыла ці не ў канцы XVIII ст. (не памятаю ўжо ў якім з гарадоў Англіі ці Ірландыі).

Ну і потым. Прапаведнікам Уладзіслава IV быў паэт Мацей Сарбеўскі, езуіт (як у Жыгімонта III – Скарга). Ці нёс ён функцыі спаведніка – не ведаю. І не ведаю, ці мог быць абат спаведнікам караля, тым больш што абацтваў на той час (у гэтым не паручуся дакладна) было ў Рэчы Паспалітай толькі 20. І не везці ж было для споведзі абата, скажам з Тынца, Плоцка, Вонхока, Сулеюва, Енджеюва і г.д.? І – не памятаю, ці было тады абацтва ў Варшаве? Пазней – не было.

Ст. 163. Мо трэба няўажнаму сучаснаму чытчуку крыху прайсніць, што кан-шлер Леў, пры двары якога быў Луба, і Мікалай Сапега, Наваградскі ваявода і патрон Сімёноўскага манастыра, – розныя Сапегі. Першы быў асобы (усё ж), другі проста цынічны і вульгарны матар’яліст: “Адстаньце, адкасніцеся вы ад мяне, ідзіце ў вуню і перастаньце вякаць, абы спакой”.

Ст. 118–119. Адзінае, па-моіму, месца, дзе рымм выбраны не той. Хутчэй для казкі, чым для журботнага апавядання аб тым, што такое наклён і хлусня. “Хоть Ивана вы умнее, да Иван-то нас честніё. Он у вас коней не крап”.

Ст. 121. Ну гэта пра тое, што і ў рэкамендацыі. Г... вары яны былі, і Mixail, і Аляксей: адвеёу ты ад нас пагрозу самазванства, Філіповіч, а там хоць зямля пад твой гары. А выпускі Аляксей Лубу проста таму, што новая мята спачатку па-новаму мяце, што кожнае новае цараванне спачатку крыху ліберальнічае. Выпусці, а лёсам заложніка не пацікавіўся. Прадалі сільныя. Адзін не прадаў. За што і забілі.

Ст. 130. “Путч” – гэта не дlya XVIII ст. Наўрад цi гэты ғерманізм ужо існаваў тады ў беларускай мове ў сэнсе “мяцеж”, “падбuxторванне” (Der Putsch), існавала сваё “мяцеж”, “бунт”, “закалат”, “хвяляванне”, “заваруха”, “нараканні”, “рабарбара” (гукапераймальнае).

Ну вось і ўсё. Канец бы я яшчэ пасіліў, як куляю ў лоб некаторым сучасным, якім: “праеаліся ты ѹ бог, і касцёл, і літтання – жыў бы я ды трошкі, жонка Малання”. А можа ѹ гэтага – на ўсякі выпадак – не скажуць, але ўжо за шэлэг у божым храме неадменна перчуньць.

Ну, гэтага, відаць, не атрымаваецца.

Жадаю Вам усяго добра. Постспеху жадаю. І не злуйцеся за магчымую рэз-касць.

Ваш Уладзімір Караткевіч³

Глыбокапаважаны Пятро Іванавіч!

Дзякую за ліст. Мне прыемна Вам адпісваць, бо ўсё, як мне сказали ў выдавецтве “Мастацкая літаратура”, ідзе добра. Кніга Вашых паэм стаіць у плане 1984 года – 13 аркушаў. Адам Міцкевіч (двуахтомнік) выйдзе ў 1985 годзе; там, казаў В.Рабкевіч⁴, у другім томе будуть Вашы “Пан Тадэвуш”, “Конрад Валенград”, “Гражына”, “Дзяды”. “Гражыну” надрукуюць яшчэ ў “Даляглядах” за 1983 год – яе цяпер чытаюць Сёмуха⁵

і Рабкевіч і хутка прышлюць экземпляр з заўвагамі Вам.

Вось і ўсё, што маю паведаміць.

“Панам Тадэвушам” я абавязкова пацікаўлюся, але пазней, бо ўсё роўна гэта няспесна. Самае галоўнае, што планы ўчора разглядалі на калегіі Камітэта Дзяржквыда і ўсё гэта набыло цяпер рэальны грунт: і Ваш зборнік, і Ваш Міцкевіч.

Шчырае прывітанне ўсёй сям’і. Як там гадуецца ўнучка? Пяцёрак ёй у вучобе! Усім зічу здароўя, добрага настрою.

З павагой

Ан. Клышка

24 лістапада 1982 г.

Паважаны Пятро Іванавіч!

Мы прачыталі “Гражыну”. У “Даляглядах” яна будзе добра глядзецца.

Зрабілі шмат правак. Прагледзьце, калі ласка, іх уважліва; якія ў Вас будуць прэтэнзіі – напішыце. У некаторых мясцінах трэба паправіць, але мы не змаглі зрабіць гэтага. Падумайце, як паправіць памечаныя мясціны.

І прысылыце нам тыдні праз два.

Сардэчнае Вас прывітанне ад Валянціна Іванавіча Рабкевіча.

З павагай Васіль Сёмуха.

Атрымаў 18.12.1982 г.

13 красавіка 83 г.

Паважаны Пятро Іванавіч!

Я зусім забываўся спытаць у Вас наконт уступнага артыкула. Для кнігі ён патрэбен, пра што ўжо гаворка паміж намі была. Добра было б, каб гэту работу зрабіў А. Мальдзіс⁶. Ці звярталіся Вы да Мальдзіса асабістай? У вольную хвіліну дайце нам пра гэта вестку. Са свайго боку я буду таксама турбаваць Адама Восіпавіча. Справа тэрміновая. Учора рукапіс Ваш прынялі мастакі на афармленне, а праз які тыдзень ён будзе чытацца ў галоўной рэдакцыі.

Аб’ём артыкула 3 – 4 стронкі. Характар яго – лёс, жыццё і творчасць аўтара. Выкананне – сцісле, ёмістое.

Чакаю Вашага адказу, а яшчэ лепей – званка.

Л. Дранько-Майсюк

19 ліпеня 83 г.

Паважаны Пятро Іванавіч!

Доўгі час з Вамі мы не мелі аніякіх гаворак і вінаваты ў гэтым я. Выдавецкая справа – рэч вельмі складаная. Толькі сёння Ваш рукапіс я атрымаў з галоўной рэдакцыі. Заўваг няма, ёсьць толькі драбніцы. Таму адразу пра іх.

У спасылцы да Мялеція Сматрыцкага⁸ Вы даяце гады яго жыцця такімі: 1577 – 1633. У БелСЭ іншыя звесткі – 1572 – 1630.

Ёсць у мяне, як рэдактара, прамова да Вас: эпіграф М.Багдановіча ўзяць з прыжыццёвага выдання – “Вянка”. Паглядзіце самі, і Вы пераканаецся, што ён лепшы:

Што тут чынілася ў даўнія гады,

Што думалі, чаго бажалі мы тады,

За што змагаліся, як баранілі веру –

Хай зведаюць усе патомкі праз паперу.

Будзем прасіць у М. Ароцкі⁹, каб ён напісаў уступны артыкул. Папярэднюю згоду Арочка ўжо даваў.

Пра астатніяе больш падрабязна дакажа Вам Віктар Шніп¹⁰. Дарэчы, гэты ліст мой ён згадзіўся давезеці ў Вішнева.

Поспехаў Вам і здароўя, як і Вашай сям'і.

Чакаю адказу.

Л. Дранько-Майсюк

Паважаны Пётр Іванавіч!

Дасылаю свой зборнік "Жыву ў бацькоўскім краі". Хай ён будзе памяткай аб сустрэчы і знаёмстве на IX з'ездзе пісьменнікаў Беларусі.

А сустрэча, хоць кароткая, была вельмі прыjemная.

З павагай Анатоль Іверс¹¹.

12.05.86

Добры дзень, Пятро Іванавіч!

Вось ужо трэй тыдні, як я хаджу на лекцыі. Крыху ўжо і абрыйда. Вечарамі сяджу дапазна, а затым рана ўстаю, і на занятках цягне на сон. Здаецца, што ў мінулы год было цікавей, але ўсё мінулае мы хвалім.

Атрымаў ліст ад Шчарбінскага. Цяпер ён служыць у Чэхаславакіі. Атрымаў там і кватэрну. Хутка прыедзе жонка. Яна ўжо ў дэкрэце. Лёня пастараўся! Сям'я – гэта добрая рэч. Вось аб чым і я стаў часцей думачы. Час падлірае, бо аднаму абрыйдала. Майго брата могучы пасля вучэбкі паслаць у Аўгданістан. Мама перажывае. Не дай Бог, гэты Аўгданістан! Дваюрадны брат там служыць. Две разы быў паранены.

22.IX. едзем у Растроў на экспкурсію, а пазней павязуць у Канстынцінаў і Уладзімір. Добра. Будзе хоць нейкая аддушына ад гэтай тлумнай Масквы. Дамоў у вёску асабліва не хочацца – не люблю цеганіны. Паеду дамоў, а там зноў цягніся ў свой інтэрнат. Сумнавата тут, хоць асабліва часу на сум і няма, але ўсё роўна на душы неяк змрочна, неспакойна. Вечарамі чытаю, пішу. Недзе ў кастрычніку будзе карэктura зборніка, а там, глядзіш, і кніжка. Як ўсё будзе добра, пасля Новага года, здам рукапіс новай, але хто яго ведае, як там атрымаеца, бо выходзіць ўсё так, як не думаеш. Хутка, праз нейкіх там дзесяць месяцаў, трэба будзе дзе і працаўца, калі хто возьмë, а то дзе там падзеца. Пакуль над гэтым не вельмі думаю, каб не забіваць непрыемнымі думкамі галаву. Будуць мае вершы ў №10 "Беларусі" і №12 "Маладосці". Гэта крыху весяліць, бо будзе нейкая капейка, а то гроши, як вецер, не ўтрымаць у руках. Тое-сё купіш, глядзіш – і няма. З ядой не асабліва, але жыць можна. Такія вось у мяне справы, думкі.

А як там вы? Як здароўе, творчасць? Як там Ніна Пятроўна¹²? Жадаю Вам усяго самага найлепшага. Пішыце. Чакаю.

Віця

20.IX.86

1912-1987

= 75 =

6 чэрвеня

З юбілеем!

Шаноўны Пятро Іванавіч!

На высокім жыццёвым вітку

Усё абвостраней нашы трывогі.

Па сяброўску Вам цісну руку
І жадаю шчэ доўгай дарогі.

Мы пра смутак размоў не вядзём,
Бо і так яго штосьці багата
...Добрых вестак і сонечных дзён,
усяго табе добрага ў хату.
Шчыра Ваш Віктар Хаўратовіч¹³
м.Бялынічы
6.6.87 г.

Дараґі Пятро Іванавіч!

Сардэчна віншую Вас з юбілеем. Шчыра зычу Вам далейшага плённага творчага
жыцця, добрага здароўя і бадзёрага настрою!

Ваш М.Ермаловіч¹⁴.
6.VI.1987
г.Маладзечна

Дараґі Пятро Іванавіч

Хоць і са спазненнем сардэчна Вас віншую з юбілеем і моцна абдымаю сабра-
та “по музам, по судьбам”. Жадаю Вам наступных юбілеяў, творчых здабыткаў і
ішчасця. За добрае слова пра маю балючую паму шчырае дзякую. Мы ж так рэдка
“Сорадуемся”, часцей маўчым засяцьта або бэсцім па завугоўллю. Вы сапраўдны інтэ-
лігент з нашага пакалення.

Добра Вам і поспехаў!
9.VI.87
Сяргей Грахоўскі¹⁵.

Паважаныя Пятро Іванавіч і Ніна Пятроўна!

Прыміце нашыя шчырыя прывітанні і пажаданні: Вясёлых Свят і Шчаслівага
Новага Года! Няхай эты год прынясе Вам здароўе, поспехі, шчасце!

Мы – як заўсёды, тупаем памаленьку, разрастаемца наш клуб “Сябрына”¹⁶, у
недалёкай будучыні дасягнём сотні сяброў. Спадзяемся, што атрымаем памяшканне
у Базыльянскіх мурах. Дадуць нам і касцёл, і царкву, але патрэбен святар. Справа
адкрытая.

Учора была Бічэль-Загнётава¹⁷ з Гродна. Таксама гості з Маладэчна, Мінска.
Літоўскія ўлады прыхільна адносяцца да нас, зразумелі, відаць, хто іхнія сябры, а
хто ворагі. Прывяджайце ў адвеўдзіны!

Шчыра вітаем.
Алена і Аляксей Анішчыкі¹⁸.
Вільня, 18.XII.88 г.

Паважаны Пятро Іванавіч!

Хоць Вы і рэзервіравалі за сабою бальніцу яшчэ на 2 – 3 тыдні, вельмі спадзя-
юся на скарачэнне гэтага дужа непрыемнага тэрміну, на тое, што Вы ўжо дома і
пачуваецеся добра. У любым разе я Вам зычу добрага здароўя і спакойната.

Я ўсё адкладваў адказ на Ваша пісьмо, як што не мог напісаць нічога суця-
шальнага. Усё ўпіраецца ў тое, што не маю поўнай свабоды ў працы над перакладам

Бібліі. Заказ зроблены праз пасрэдніцтва АН БССР мітрапалітам Філарэтам, і я не маю волі нешта мяніць.

Іншая справа, калі б Вы звярнуліся з прапановай да Філарэта.

Да гэтага заказу далучыліся евангелісты і адмовіліся ад перакладу Гайдука¹⁹ з Белаостока, каб не ўступаць з праваслаўнай царквою ў супярэчнасць, хоць я і прасіў іх не рабіць гэтага дзеля таго, хаця былі розныя пераклады. Яны не згадзіліся – ім відней. Такія вось справы. Таму, канечне, я не могу нічога рашаць пра саўтарства. І не ведаю, чым тут парадзіць. Але ўсё-такі думаю, што епархія магла б зацікавіцца Вашымі перакладамі Евангелляў.

Шлю Вам янич раз мае шчырае пажаданне добрага здароўя.

З павагаю Васіль Сёмуха.

17.01.89 г.

Шаноўны Пятро Іванавіч!

Вельмі Вы мяне і маю жонку засмуцілі сваім станам здароўя. Як-небудзь трывмаецца! Трэба трывмацца! Як-небудзь ешце, трэба есці. Бярыце вітаміны ў таблетках, каб сілы былі. Зараз хутка і вясна, Вы і паправіцесь.

Учора бачыў Я.Янушкевіча²⁰. Язэп гаварыў пра Вас, а я да яго думаў, што Вы ўжо вызыдаравелі. Пятро Іванавіч, наш дарагі Пазе, папраўляйцесь. На двар ясна!

Сёння быў у выдавецтве. Пагаварыў са Спрынчанам Вадзімам²¹ пра Вашы паэмы. Яны запланаваны на 1990 г. Ужо ёсьць афармленне, шкада, што не змаглі даведацца, хто зрабіў – не было людзеў. Вадзім прачытаў кніжку Вашу, і кнішка ўжо рухаеца па калідорах выдавецкіх – да чытача. Так што кнішка будзе – 8 аркушаў. Назва – “Дзве вайны”. Там будзе аднаіменная паэма і “Баруны”. Хаця, што я Вам пераказваю тое, што Вы ведаеце. Галоўнае сёння для Вас – здароўе.

Неяк вырываўся з дому ў Доры ў школу – запрасілі. Вырываўся месяцы два – дома хапае розных спраў, сямейных спраў. Вельмі было прыемна ў школе бачыць карту Валожынскага раёна з адзначанымі мясцінамі слайных землякоў: Дуніна-Марцінкеўчы, Старога Уласа²², Цёці Уладзі²³ і Вас, і ўсіх – не буду пералічваць. Дзеци чыталі і Вашы вершы, і пераклады. Ну і я гаварыў пра Вас дзесяцам, чытаў свае вершы. Вечар цягнуўся больш за дзве гадзіні.

Недзе летам думаем з жонкай зазірнуць да Вас – цяпер не можам. А Вы папраўляйцесь і чакайце гасцей. Галоўнае – верце, што ўсё будзе добра. Вы ж перажылі і не такое. Не дай бог перажыць нам. Вялікае прывітанне ад маёй Люды Вам і Ніне Пятроўні, а таксама ўсім блізкім.

Жадаю Вам здароўя, доўгі гадоў жыцця і ўсяго самага найлепшага!

Мы янич паходзім па Вішневе і пагамонім!

З найлепшымі пажаданнямі.

Віктар Шніп

14.II.89

Дарагі Алесь Мікалаеўч!²⁴

Я паабяцаў прысласць у Ваш музей кнігу (моі пераклад з польскай мовы), але выхад яе чамусыць запыняеца, і я не могу хутка выпаўніць сваё абязцяньне. Тым часам я пачуў, што вы спраўляце ўрачыстасць Купалле, і рашыў высласць Вам сваю казку “Папараць-кветка”. У выдавецтве “Юнацтва” яна ляжыць гадоў з дзесяць (з іншымі дзвюма), і там ніяк не могуць сабрацца яе выдаць. Можа, і наогул, не надрукуюць, дылк няхай яна будзе ў Вашым Музеі. Буду рады, калі хто з Вашых вучняў гэтую казку

захоча прачытаць і падзеліца са мной сваім уражаннем.

З глабокай паshanай П.Бітэль.

8.VII.1989 г.

21.07.90 г.

Шаноўны Пяцро Іванавіч!

З цікаласю прачытаў Вашу кнігу “Дзве вайны”. Раней, у дзяцінстве, знаёміўся з Вашай паэмай “Замкі і людзі”. І тады, і зараз з аднолькавым разуменнем сцвярджаю, што Вы – Паэт ад Бога. І дзіўлюся той няўазе, што відавочна да Вашай творчасці.

Напісаў рэцэнзію (праўда, не вялікі майстра ээтай спраўы) на Вашу новую кнігу. Адправіў у Валожынскую райгазету.

Хацелася б больш падрабязна ведаць пра Ваш лёс, пра тое, што засталося па-за радком Г.А.Каханоўскага²⁵ ў ЭЛІМБеле. Напішыце, буду вельмі ўдзячны.

З павагай Алесь Мікалаевіч Карлюковіч²⁶.

Паважаны АЛЕСЬ МІКАЛАЕВІЧ!²⁷

Пісьмо Ваша атрымаў, дзякую за ўвагу да мёй кніжкі і за прыхільнія адносіны наогул да маёй творчасці. Адносна таго, што маю творчасць не вельмі хочуць за-уважаць нашы крытыкі і наогул “тузы” ад літаратуры, Вы памыляецеся. Некаторыя мае творы ляжаць у выдавецтвах ад 1955 года і яшчэ невядома калі дачакаюцца сваёй чаргі.

Вінавата тут, як відаць, мая вельмі складаная і цяжкая біяграфія. Я пражыў ужо немалы век (нар. у 1912 г.), шмат чаго бачыў і не заўсёды быў дауней (ды і цяпер) згодны з тым, што чую і бачу. Спецыяльнасць мая – настаўнік, я выкладаў у СШ бел. мову і літаратуру і нямецкую мову. Цяпер я пенсіянер.

З Вішнева, куды Вы накіравалі сваё пісьмо, я выехаў у пачатку ээтага года ў гор.Маладзечна

Яшчэ раз дзякую Вам за ліст.

З павагай.

29.VII.90 г.

ШАНОЎНЫ ОЙЧА УЛАДЫСЛАВЕ!²⁸

Гаварыў я ў Вашай справе надрукавання Вашых перакаладаў з Г.Каханоўскім. Ён вельмі шкадуе, што Вы раней не звязаліся з ім. Ён сказаў, што калі Вы маєце яшчэ што друкаваць, дык звязрніцеся да яго. Ён Вас давядзе да тых людзей, што зробіць ээтую справу адказна, кваліфікавана і шмат дзешаўей, толькі трэба, каб машынапіс быў дакладна правераны і каб радкі былі надрукаваныя не праз два інтэрвали, як ээта робіцца звычайна, а праз паўтара, тады канчатковое выкананне атрымаеца шмат харашиў. Ён сказаў таксама, што калі Вам трэба будзе надрукаваць пераклады на машынцы і зрабіць праверку адносна стылю мовы і наогул памылак, дык ээта таксама зробіцца у Мінску за ўмераную плату.

Грошай, якія Вы аддалі няпэўным людзям, хапіла б на шмат Вашых перакладаў, і зрабілі б ээта людзі зацикаўленыя Вашай працай, а таму не было б нікага ашуканства. Такім чынам, калі Вы маеце яшчэ што друкаваць, дык пастарайцеся звязацца з Каханоўскім. Падаю яго адрас на адвароце: 222310, гор.Маладзечна,

зав.Палярны, № 1

Каханоўскаму Генадзю Аляксандравічу.

Яго тэлефон: 7-38-80

Жадаю Вам моцнага здароўя і поспехаў ва ўсіх Вашых працах і задумах.

Прывітні і найлепшыя пажаданні Вам ад Ніны Пятроўны і ўсіх нашых мадзечанцаў.

З павагай.

26.IX.1990 г.

Глыбокапаважаны Канстанцін Канстанцінаевіч!²⁹

Адразу прашу прабачэння, што, можа, умешваюся не ў свае справы. Напісаць Вам гэты ліст прымусіла мянэ пачуццё гуманнасці ці, проста кажучы, чалавече спачуванне.

Цікавячыся літаратурнай творчасцю жыхара горада Валожына Міхаіла Аляксееўіча Курыйлы³⁰, я захацеў пазнаёміцца з ім і наведаў яго на кватэры. Прывемнае ўражанне ад бяседы з адкуваным і разумным чалавекам азмрочыла тое, чаго нельга было не бачыць – субяденік прыкаваны да інваліднай каляскі, без якой не можа зрабіць ні аднаго кроку. Апроч таго, кінулася ў вочы цесната кватэры, у якой ён са сваёй сям'ёй пражывае. Толькі крайняя бязвыходнасць можа прымусіць чалаўека, якому патрэбная няспынная дапамога і апека, існаваць у той халупе без элементарных зручнасцяў, дзе амаль немагчыма закіравацца злашчанская калясцы.

Усё гэта, нечаканае ўбачанае, міжволі напомніла мне, што існуе на свеце міласэрнасць, і я рашыў зварнуцца да Вас, як да гаспадара раёна.

Вельмі прашу вас, паважаны Канстанцін Канстанцінаевіч, зварнуць увагу на ўмовы жыцця гэтага вельмі пакрыўджанага лёсам чалавека, вядомага паэта і зрабіць ўсё магчымае, каб палепшиць яго жыўллёвыя і наогул жыццёвые ўмовы.

З глыбокай пашанай.

23.XI.1990 г.

Дарагія Ніна Пятроўна і Пятро Іванаевіч!

З нагоды надыходзячых святаў – Калядай і Новага Года! – хачу павіншаваць Вас і пажадаць усяго-усяго найлепшага!

Пятро Іванаевіч, паўсяму відаць, надыходзяць добраведамыя Вам часы 20-х-30-х гадоў, калі за шчасце мець уласную кніжку – плаці! А ці будзе табе з гэтага хоць нейкі заробак – прадпрымальніка абсалютна не цікавіць. Абы самому не прагарэць!

“Тэоры” Ф.Багушэвіча перанеслі на 1991 год (катастрафічна не хапае паперы, хоць такія літаратары як Чаргіней³¹, Сачанка³² будуць выдавацца як выдаваліся і без затрымкі).

У нас усё добра: Галіна выставіла свае акеярэлі на выставе ў Палацы мастацтва, я сканчала планавую тэму, а Дамінік сам ужо звоніць тату на працу! Вось як!

З пашанаю Язэп³³.

20.XII.90 г.

7 студзеня 1991 г.

Аўторак, 11³⁰

Паважаны Пятро Іванаевіч!

Адклаўшы набок дзесятак кніжак па Канстытуцыі 1791 г. і той эпохі, пішу вось прама ў аддзеле рэдкай кнігі ЦНБ-кі. Пасля Вашага апошнягня ліста-тлумачэння (дзякую за калядныя віншаванні!), я штось расхацеў пісаць узнёслы артыкул пра тую канстытуцыю, якой сёлета спаўняеца 200 гадоў. Падзея тая здалася мне далёка не

такой цікавай, як маліваў у сваім уяўленні... Як для нейкага народа канцлер Бісмарк – герой! Генералісімус Сувораў – для іншага; так, па аналогіі, і Канстытуцыя 1791 г. гераічная найперш для паліякаў, а для беларусаў была ці не забойчай, як і Сувораў – забойца нашага Народа.

Адкладу гэты ненапісаны нарыс убок, балазе ёсьць у мяне цікавейшае, карысцінейшае. Ну, была для мяне карысць у тым, што заглыбіўся ў інтырэгі драматызму 1791 года.

8.01.1991 г. еду ў Ленінград і мо да таго часу атрымаю Ваш прысуд.

Паклон Ніне Пятроўне і Кукелям³⁴.

Ваш Язэп.

Дараагая Ніна Пятроўна!

Даўно хадеў напісаць Вам, але ўсё пільная работа адцягвала. Як Вам вядома, мы з пакойным Пятром Іванавічам шчыра сябравалі. Пазнапіся на чужынне, шмат няявінна адпакутавалі, сустрэліся ізноў на Бацькаўшчыне.

Апошні раз бачыліся на святкаванні юбілею Максіма Багдановіча ў Ракуцёўшчыне. Там былі тысячы народу, выступаў ён (вельмі добра), выступаў і я. Нашы ідэі і погляды поўнасцю супадалі. Толькі ён быў здальнейшы – вялікі паэт.

Хацелася б, каб памяць аб ім была глубокаю і ніколі ня гасла. Мяркую, што трэба Вам хоць гадзінку ў дзень прысвяціць успамінам пра гэтага вельмі дастойнага чалавека – напісаць вашы мемуары. Гэта быў бы асноўны матар'ял. А да гэтага я далучыў бы свае успаміны, ды ўзесята克 іншых блізкіх сябров. Дабавілі б ілюстрацыі, яго здымкі. Я пагавару пра гэта з мінчанамі.

І яшчэ адна справа. Ці Вы пішаце на машынцы, якою ён карыстаўся?..

Калі не, дык я рад быў бы яе ў Вас адкупіць, бо мая зусім знасілася, а купіць цяпер нідзе немагчыма. Акрамя таго, гэта была б дараагая для мяне памятка.

Напішэце, калі ласка.

Цалую Ваши руки.

Аляксей Анішчык.

P.S. Я цяпер закончыў манаграфію Наваградзкай Беларускай гімназіі. Разам з ілюстрацыямі атрымаеца каля 100-120 старонак.

На чарзе – упрарадкованне літаратурнай спадчыны (паэмы, вёршы, апавяданні). А тады мемуарная аповесць. Хопіць работы на 2-3 гады.

І трэба спяшацца – гады падпіраюць. Да таго ж час забірае публіцыстыка. І, вядома, дамовыя клопаты. Усё зваліць на жонку таксама немагчыма. Жанчыны ў нас і так перагружаны...

Калі здарыцца Вам ці вашай дачцы быць у Вільні, шчыра прашу ня мінаць нашай хаты. Заўсёды будзем вельмі рады.

У нас цяпер усё даражэй, чым у Вас, але на пражыццё хапае. Ні гора, ні бяды ніхто ня знае.

Шчыра вітаю.

Аляксей Анішчык.

Заўвагі

- ¹Анатоль Клышка (1935) - пісьменнік, аўтар шматлікіх выданняў беларускага буквара. ²Міхась Дубянецкі (1927-1990) - перакладчык, дырэктар выдавецтва «Мастацкая літаратура».
- ³Уладзімір Каараткевіч (1930-1984) - пісьменнік.
- ⁴Валянцін Рабкевіч (1937-?) - мовазнаўца, супрацоўнік выдавецтва «Мастацкая літаратура».
- ⁵Васіль Сёмуха (1936) - перакладчык.
- ⁶Адам Мальдзіс (1932) - літаратуразнаўца, доктар філаграфічных навук, прафесар, старшыня беларускага ПЕН-цэнтра.
- ⁷Леанід Дранко-Майсюк (1957) - паэт, супрацоўнік выдавецтва «Мастацкая літаратура».
- ⁸Мялецій Сматрыцкі - беларускі асветнік, паркоўны дзеяч.
- ⁹Мікола Арочка (1930) - паэт, публіцыст.
- ¹⁰Віктар Шніп (1960) - паэт, блізкі сябру Пятра Бітэля.
- ¹¹Анатоль Іверс (1912 - 2000) - паэт.
- ¹²Ніна Пятроўна Бітэль (1912-2001) - жонка Пятра Бітэля.
- ¹³Віктар Хаўратовіч (1934-1991) - паэт.
- ¹⁴Мікола Ермаловіч (1921-2000) - гісторык, публіцыст.
- ¹⁵Сяргей Грахоўскі (1913) - пісьменнік.
- ¹⁶Клуб «Сябрына» - патрыятычнае аўтадаванне беларусаў Віленшчыны.
- ¹⁷Данута Бічэль-Загнетава (1938) - паэтка.
- ¹⁸Аляксей Анішчык (1912) - беларускі грамадскі дзеяч.
- ¹⁹Мікола Гайдук (1933-199?) - беларускі гісторык, пісьменнік у Польшчы.
- ²⁰Язэп Янушкевіч - літаратуразнаўца.
- ²¹Вадзім Спрынчан (1950) - рускі паэт у Беларусі.
- ²²Стары Улас (Уладыслаў Сіві-Сівіцкі, 1865-1939) - паэт.
- ²³Уладыслава Станкевіч - жонка Янкі Купалы.
- ²⁴Алесь Белакоз - педагог, заснавальнік літаратурна-этнографічнага музея ў Гудзевічах. ²⁵Генадзь Каханоўскі (1936-1994) - доктар гісторычных навук, краязнаўца.
- ²⁶Алесь Карлюковіч (1964) - краязнаўца, рэдактар газеты «Чырвоная змена».
- ²⁷Ліст да Алеся Карлюковіча.
- ²⁸Айцец Уладыслаў Чарняўскі (1916-2001) - беларускі каталіцкі святар, перакладчык Бібліі на родную мову.
- ²⁹Канстанцін Канстанцінавіч - партыйны функциянер з Валожына.
- ³⁰Міхась Курыла - паэт. ³¹Мікалай Чаргінец (1937) - рускі пісьменнік у Беларусі.
- ³²Барыс Сачанка (1936-1995) - пісьменнік, грамадскі дзеяч.
- ³³Язэп Янушкевіч.
- ³⁴Ала і Янка Кукелі - дачка і зяць Пятра Бітэля.

Ала Нікіпорчык

«СВЯЧА БЛІСКУЧАЯ ЗІЯЕ...»:

*хрысціянскія матывы
ў творчасці Максіма Багдановіча*

Цемра, або, як сказаў Максім Багдановіч, імгла баіцца святла. Цемра ніколі не сябре са святлом. Бо свято заўсёды перамагае. І як праява гэтай перамогі – слова Ісуса Хрыста: «Я свято сусвету; хто пойдзе за Мною, той не будзе хадзіць у цемры, але будзе мець свято жыцця»¹. Можа, таму ў самыя цёмныя хвіліны чалавечага – зямнога – жыцця адзіным святым застаецца вобраз Ісуса Хрыста:

Я сяджу без агню. Я стаміўся, прамок.
Над зямлёю – імгла, у душы маёй змрок.
О, як пуста ў ёй! О, як холадна жыць!
Але вось цераз цемень маланка блішчыць,
Асвячае мне вобраз Хрыста... яго крыж...
Ажываеш, здаецца, душою гарыш...²

Гэтыя радкі Максім Багдановіч напісаў, страціўшы каханага чалавека (верш ахвяраваны М.А.Кіціцынай), у імгненні болю і адзіноты... «Але толькі чаму так малы гэты час?!» – са шкадаваннем усклікае паэт. Бо свято знікае, і зноў уладарыць цемень... Сапраўды, колькі намаганняў і сіл патрэбна чалавеку, каб дасягнуць гэтага Свялага, каб быць разам з ім...

У жыцці Максіма Багдановіча гэтае свято то знікала, то з'яўлялася, увогуле, як у жыцці кожнага чалавека. У Вільні ў прыватнай калекцыі Івана Луцкевіча Максім пабачыў старажытныя іконы і крыжы, сярод іх – абраз святога Ануфрыя работы Смуглевіча. Асабліва яго ўразілі рукапісы старажытных кніг і дакументаў – ілюстраванае Жухавіцкае евангелле XIV ст., рукапісная кніга – «Трэбнік» Фёдара Студыта Жыровіцкай царквы 1545 года. З друкаваных кніг XV –XVIII ст. паэт пабачыў пражскія выданні Бібліі Скарыны, кнігі з друкарняў у Күцейне... «Гэта ёсьць фундамент нашага адраджэння! Гэта і за тысячу гадоў будзе

Фотакампазіцыя Я. Казюлі.

сведчыць аб нас!»³ – казаў М.Багдановіч Вацлаву Ластоўскаму. Размаўлялі яны з Ластоўскім пра старажытнае беларускае мастацтва, пра візантыйскія традыцыі і заходнія ўплывы ў напісанні ікон, пра неабходнасць вывучэння беларускага мастацтва ва ўзаемсувязі з рублеўскай і строганаўскай школамі іканографіі. В.Ластоўскі лічыў, што «славяне, у тым ліку і беларусы, якія прынялі хрысціянства, на трох стагоддзі апярэдджвалі летувісаў у сацыяльна-культурнай эвалюцыі, летувісаў, якія па-ранейшаму былі паганцамі»⁴. Паездка ў Вільню не прайшла для паэта бясследна. Менавіта пасля гэтага ў яго з'явіца цыкл вершаў «Старая Беларусь».

Душой стаміўшыся ў жыццёвых цяжкіх бурах,
Свой век канчаю я у манастырскіх мурах
І пільна летапіс другі ужо год пішу:
Старанна літары малыя вываджу
І спісваю ўсё ад слова і да слова
З даўнейшых граматак пра долю Магілёва⁵, –

напіша паэт ад імя летапісца (верш так і называецца «Летапісец»), параноўваючы яго працу з працай руплівай пчалы, якая «умее ў соты мёд зыбраць і з горкіх кветак». Летапісец робіць гэта, каб нашчадкі ведалі «ўсю праіду пра жыццё»:

Што тут чынілася ў даўнія гады,
Што думалі, чаго жадалі мы тады,
За што змагаліся, як баранілі веру...

Гэтую ж тэму паэт асэнсоўвае і ў вершы «Перапісчык». Перапісчык выводзіць пяром прыгожыя літары, аздабляючы старонкі кнігі «рознакаляровымі галоўкамі звязро і птах нявиданых», застаўкамі і канцоўкамі, спляценнем розных завіткоў... А ў вершы «Кніга» герой бярэ ў рукі псалтыр і знаходзіць у ёй цудоўны псалом, які напаўняе душу свежасцю і радасцю:

Псалтыр, пакрытую няжорсткай бурай кожай,
Я ўзяў і срэбныя засцёжкі адамкнуў,
Перачытаў радкі кірыліцы прыгожай
І воску з ладанам прыемны пах пачаў.
Вось псальма слічная. «Як той алень шукае
Крыніцы чистай, так шукаю бога я».⁶

Думаецца, не выпадкова паэт з усіх ста пяцідзесяці выбраў менавіта гэтую «псалтыру»... «Як той алень шукае крыніцы чистай, так шукаю бога я...» Ці не самога сябе меў на ўвазе Максім Багдановіч, калі цытаваў гэтыя радкі?.. Ды і каб адчуць «воску з ладанам прыемны пах», і каб параўнаць «рой хмарачак» з «сіняватым дымам нявидзімых кадзіл», трэба перш за ўсё палюбіць (а можа нават і спасцігнуць!) гэты прыемны пах і сіняваты дым... і затым ужо – так проста, так натуральна – гэтую любоў і спасціжэнне перанесці ў вершаваныя радкі...

Уразіў Максім у Вільні і касцёл святой Ганны, што знайшло адлюстраванне ў яго вершы «Касцёл св. Анны у Вільні». Пабываў ён, вядома, і ў Вострай Браме і пабачыў там абрэз Божае Маці Вострабрамскай... Вострая Брама – як адна з каштоўнейшых архітэктурных забудоў Вільні – узнікла напачатку XVI стагоддзя (на месцы былога Медніцкай) падчас узвядзення абарончых гарадскіх муроў, калі літоўскі князь і кароль польскі Аляксандар выбраў Вільню сваёй рэзідэнцыяй. (З 1799 па 1802 год шматлікія вежы і мураваныя сцены былі разбураны, але Вострая Брама – адна з 9 брамаў – засталася⁷.) Калі над Брамаю была пабудавана

капліца, туды быў перанесены цудатворны абраз. Мы не кранаем тут складаную гісторыю гэтага абраза, як ён пераходзіў то да уніятаў, то да кармелітаў, хоць на самай справе ён быў праваслаўным, скажам толькі, што ікону ў якасці ваеннаў здабычы прывёз у 1363 годзе са старажытнай Корсуні (Херсанеса) вялікі князь Літоўскі Альгерд. Гісторыя іконы непарыўна звязана з Вострай Брамай. Два стагоддзі назад пастановілі здымачь незалежна ад надвор'я галаўныя ўборы, праходзячы праз Вострую Браму, з непакрытай галавой крочылі яшчэ каля ста метраў – ад Брамы да Свята-Духава манастыра⁸. Хутчэй за ўсё, што гэты шлях прайшоў і Максім Багдановіч у 1911 годзе. Нездарма яго ў тых дні бачылі то ў рэдакцыі «Нашай нівы», то каля Вострай Брамы, сярод прыхажан, то ў чытальні універсітета... Невядома, якія пачуцці ўзніклі ў паэта, але Вострая Брама была ўспрынітая ім як сімвал надзеі, абароны, выратавання, бо інакш паэт не напісаў бы:

Толькі ў сэрцы трывожным пачую
За краіну радзімую жах, –
Ўспомню Вострую Браму святую...⁹

Вострая Брама сама па сабе так і засталася б Брамай – каменным абарончым збудаваннем, няхай сабе – і моцным. Але, асвячоная Вострабрамскім абразом Божае Маці, яна становіцца сімвалам, набывае іншы сэнс. Бо Божая Маці – спрадвечная ахойніца – абаронніца – краіны, краю, горада: Казанская (ікона) – Расіі, Федараўская – дому Раманавых, Нікапея (Перамогатворная) – візантыйскага імператарскага дому, Каложская – горада Гродна... Гэты рад можна доўжыць... І таму не дзіўна, што ў неспакойныя ваенны час, у час трывожных раздумаў аб Радзіме адзінм «гарантам» надзеі выступае «Вострая Брама святая» (і «вяякі на грозных канях» – размова ідзе пра герб Вялікага Княства Літоўскага).

Помнікі архітэктуры, сярод якіх – армянска-грыгарыянская царква, Георгіеўская капліца, капліца св. Ганны, цікавілі Максіма ў час яго побыту ў Старым Крыме ў 1915 годзе. Наведаўшы Казільташскі манастыр, што ў 12 вяростах ад Старога Крыма, паэт сваёй хворай душой (яшчэ задоўга да гэтага ён напісаў: «Даўно ўжо целам я хварэю і хвор душой...»¹⁰) адчуў, што «тут добра пажыць, тут ўсё проста, ціха і велічава, зневіні свет далёка, а тут толькі нябёсы ўверсе, ды скалы, ды горы ў цяністых лясах, ды чыстыя кропніцы, і няма гуку чутнай царкоўнага звону.

О, цудоўная маці пустыня!
Прымі мяне ў сваю густыню!»¹¹ – усклікае паэт.

Па чысціні адчуванняў вельмі блізкі гэтаму запісу верш «Падымі угару свё вока...»:

Падымі угару сваё вока,
І ты будзеш ізноў, як дзіця,
І адыйдуць-адлынуць далёка
Ўсе трывогі зямнога жыцця.¹²

Тут нават слова «неба» адсутнічае, адсутнічае – лексічна; і слова Бог – таксама... Што бачыў паэт угары – толькі «чыстую красу»?.. Кожны верш, кожны радок у Максіма Багдановіча нясе глыбокі філасофскі сэнс, а тут ён, думaeцца, – найглыбейшы... Ён такі чисты і бяздонны, што яго нават не хочацца «кранаць»... З першым радком «падымі угару сваё вока» чамусьці ўзгадваючы слова свяшчэнніка, якія ён прамаўляе ў час літургіі: «Угару ўздымем сэрцы...» А з другім: «І ты будзеш ізноў, як дзіця», – іншыя слова: «Сапраўды, кажу вам, калі не будзеце, як дзеци, то не ўвойдзеце ў Царстве Нябеснае»¹³... Верш нібы прасякнуты евангельскім святым...

Сваё пастычнае крэда паэт выказаў у «Апокрыфе»: «Няма красы без спажытку, бо сама краса і ёсьць той спажытак для душы»¹⁴. Існуюць меркаванні, што, як паэт «чыстает красы», Максім Багдановіч спрабаваў знайсці страчаную веру праз хараство і пазію», што «спроба уратавацца ад бязвер'я была актуальнай для Максіма, якога выхоўваў «індэферэнты да рэлігіі» бацька»¹⁵. Несумненна, Марыя Апанасаўна – і не таму, што яна з боку маці, Таццяны Восіпаўны Малевіч, паходзіла з роду праваслаўных святароў – больш дала б веры Максімавай душы (на жаль, яна не паспела), і душа ад гэтага была б больш моцнай – светлай, і, магчыма, вобраз Хрыста, асвяціўшы цемру, не знік бы так хутка... Адам Ягоравіч выхоўваў дзяцей сам, сам кіраваў навучаннем іх да паступлення ў гімназію, дзе ці вывучалі Закон Божы, чытаючы ўрыйкі з Бібліі і Евангелля. Калі Максіму было гадоў 10-11, ён захацеў напісаць у адзін радок сыштка малітву «Ойча наш...» Не будзем рабіць нейкую глыбокую выснову з гэтага дзіцячага факта, але з такім жа поспехам Максім мог бы напісаць страфу любімага верша ці песні... Аднак ён выбраў малітву «Ойча наш»... Пазней ён спрабаваў выучыць славянскія мовы, выкарыстоўваючы для гэтага пераклады Евангелля. Адам Ягоравіч сцвярджай, што Максім чытаў Евангелле на чэшскай і сербскай мовах¹⁶.

Вера была... Іншая справа, што вера не была такай глыбокай, такой грунтоўнай, калі душа чалавека дасягае Святыя і назаўсёды злучаецца з гэтым Святым... Але не трэба яшчэ забываць, што гэтае дасягненне дaeцца поўным адрачэннем чалавека ад самога сябе, і таму пацвярджэнне – узоры жыцця святых... Максім жа быў – паэтам... Больш таго – вера заўсёды ёсьць: нават тады, калі яна яшчэ схавана ад самога сябе... Душа па прыродзе сваёй хрысціянка – гэта не толькі слова...

Быў паэтам... і быў чалавекам моцнага духу... Пры такой хваробе, дзе канец якіх прадвызначаны, – ды яшчэ апяваць «красу»! А калі красу – дык значыць і жыццё!

«Смертию смерть поправ»,
Ты ад жыцця адпачыла:
У муках памерла сама,
Але дзіцё спарадзіла,¹⁷ –

вось лейтматыў яго цыкла «Каханне і смерць». «Смертию смерть поправ» тут узнікла зусім не выпадкова, бо там, дзе смерць папіраецца смерцю, даруеца «жывот» – жыццё: «Христос воскресе из мертвых смертию смерть поправ и сущым во гробех живот даровав»¹⁸... Гасподзь сваёй крыжовой смерцю даруе жыццё – вечнае. Гэтае права належыць толькі Госпаду. Жанчына цаною свайго жыцця, сваёй смерцю нараджае новае жыццё – зямное...

«Няма красы без спажытку»... Ды і краса – хараство – таксама тварэнне Божае. З Бядуля ў сваім артыкуле «Не хлебам адзіным» (надрукаваным у тым жа 1913 годзе, што і «Апокрыф») сцвярджай: «Святое адвечнае хараство! На зямлі няма нічога вышэйшага за цябе!.. Ты адно чыстае, яснае, без адной пляміны... Ты злучаеш чалавека з прайдзівым Богам...»¹⁹ Дык вось у чым разгадка: краса – хараство – злучала чадавека з Богам... Так, герой апавядання «Шаман» расказвае, што калі ён пад’ехаў да Ніжняга Ноўгарада, то перад ім адкрылася «гара ўся у зелені – праз зелень тую белы, а дзе і чырвоны крэмль выглядае, гмахі ўсіх колераў лепяцца, царкоўныя купалы ўздымаюцца, крыжы іх ад сонца аж зіхацяць... Краса!»²⁰ Тут краса і святасць як бы спалучаюцца.

Пачуўшы песню жнеек «няма лепш цвяточка над васілечка» (мы зноў вяр-

таемся да «Апокрыфа»), Христос, Пётра і Юрый ішлі ўжо далей моўчкі. «І босья ногі Хрыста пакідалі на цёплым, мяккім пылу дарогі сляды. Але гора вам, людзі, бо даўно ўжо затапталі вы іх»²¹. Ці не папрок паэта нам, што перапынілася сувязь з прыродай, з зямлёю, з Христом?.. Затапталі Хрыстовы сляды – затапталі саміх сябе... Бо лісус Христос, парабоўнаваочы сябе з вінаграднай лазой, а нас – з галінкамі гэтай лазы, запаведаў: «Застаньцеся ўва Мне, і Я ў вас. Як галінка не можа прынесці плод сама сабою, калі не будзе на лазе, так і вы, калі не будзеце ўва Мне. ...бо без Мяне не можаце зрабіць нічога»²². Паэт разумеў гэта, больш таго – ведаў, што гэта адзіна магчымы лад жыцця, калі напісаў: «Але гора вам, людзі, бо даўно ўжо затапталі вы іх». Бо калі б не ведаў, то якое ж тады гора!.. Тады аб горы не было б не тое што разумення, але і напаміну...

І ці не галоўнае тое, што паэт вуснамі самога Хрыста прамаўляе сваё паэтычнае крэда: «Ніяма красы без спажытку, бо сама краса і ёсьць той спажытак для душы»?! Бо хто ж лепш абароніць – і крэда, і душу, і зямлю – як ні сам Гасподзь!.. І ў наш час – так хочацца сказаць: час апошніх дзён – калі чалавек варагуе з чалавекам, калі абрушаюцца на зямлю высачэзныя пылаючыя гмахі, пакрываючы сабою тысячи бязвінных людзей (помніце? – «... можа думаець, што тыя васемнаццаць чалавек, на якія ўпала вежа Сілаамская і пабіла іх, былі павінны больш за ўсіх, што жылі ў Іерусаліме? Не, кажу вам...»²³), у наш час, калі лік ідзе ўжо не на дзесяткі, а на тысячи, ці ж амаль не евангельскім запаветам гучаць ціхія паэставы слова:

Хто мы такія?

Толькі падарожныя, – пагутнікі сярод нябес.

Нашто ж на зямлі

Сваркі і звадкі, боль і горыч,

Калі ўсе мы разам ляцім

Да зор?²⁴

Евангельскім зместам напоўнены і верш «Мяжы» (1914 г.)... Зямны абшар падзелены межамі, падзелены межамі нават на нівах каласы – «паўсюль мяжы»: хаты абступаюць парканы, рубяжы паміж дзяржавамі...

Нязмерны вольныя прасторы

Святой зямлі, – а чалавек

Мяжы, ірвы, тыны рабіў за векам век,

Хаваўся ў іх, як ліс ў норы...²⁵

Чалавек стаў «зласлівым, бессардэчным, хціўым»... Тут ужо не да евангельскіх учынкаў – калі хто мае дзве вірапаткі, то няхай адну аддасць таму, хто яе не мае,²⁶ – тут, за платамі, гіне «ў надмернай працы... галодны і абдзёрты люд», які стварыў «усе багатствы на зямлі». Паэт асуджае і платы, і мяжы, бо «зямля святая» прызначана не для падзелу, не для варожасці, абы чым ён будзе не раз напамінаць сваёй творчасцю.

Максім Багдановіч часта выкарыстоўваў у сваіх творах біблейскую гісторыю. Яго празайчыя замалёўкі – мініяцюры – гэта хутчэй прытычы, напісаныя па-майстэрскому, умела. Гэта датычыць і апавядання «Юдава поле», пад першай публікацыяй якога было пазначана, што гэта пераклад са славацкай мовы. Жахлівая карціна паўстает перад чытачом: Юда павесіўся ў полі, купленым за 30 срэбранікаў, якія ён атрымаў за здраду. Была страшная ноч: «у гарах стагнаў вецер, усюды разлівалася непрыглядная цем, цяжка стала ў паветры»²⁷. Калі звычайных самазабойцаў хаваюць міласэрныя людзі, то «брыйдкі труп здрадніка» калыхаўся і раніцай. Яго

нават «гідзіліся» чэрві і мухі.

Ужо ў самім гэтым жахлівым апісанні мы адчуваем стаўленне аўтара да луды. Далей апавяданне набывае алегарычны сэнс. Толькі вароны паквапіліся на гэты страшны «корм», але Бог не дапусciў, каб цела здрадніка стала для іх кормам: калі яны ляцелі, «з горла іх капала на зямлю кроў і гной, і куды падалі кроплі Юдавага гною, там нараджаўся здраднік свайго народу».

Вось так нечакана біблейскі факт – падзея – як бы сыходзіць на зямлю... Але гэта яшчэ не ўсё, бо наперадзе – ужо не жах, а сапраўдная роспач: «О, няшчасце! На бедны край наш падалі кроплі Юдавай крыві густым дажджом. Няўко ж ты, дарагая айчызна, вечна будзеш Юдавым полем?...» Вось дзе сапраўды боль паэта – за Айчыну! І біблейская гісторыя тут як бы толькі фон – для гэтага болю.

«Я задумай твор на тэму біблейскага міфа. Гэтую тэму навяяла мне вайна, гібель мільёнаў і мой уласны лёс»²⁸, – прызнаўся Максім Багдановіч Змітраку Бядулю. Размова ідзе пра верш – па свайму зместу ён узвышаецца па паэмам – «Страцім-лебедзь». Гіне – ідзе на дно мора сіняга – «горды моцны птах» страцім-лебедзь, які не захацеў плыць да Ноя ў каўчэг, і гіне ўсё астатнія птаства...

Ад усіх цяпер патомкі ёсьць,

Ды няма адных – Страцімавых.²⁹

«Ды няма адных – Максімавых», – так прачытлі паэт апошняя радкі Змітраку Бядулю: тое, што балела, тое і прагаварылася... Даследчыкі нездарма бачылі ў гэтым творы рэквіем паэта самому себе, свайму трагічнаму лёсу...³⁰

Схільнасць да шырокай метафары, алегорыі з'яўляеца адметнай рысай мастацкага мыслення Максіма Багдановіча. І калі ў папярэдніх творах – «Юдава поле» і «Страцім-лебедзь» – біблейская гісторыя выкарыстоўвалася хутчай як знешні фон, то хрысціянская каштоўнасці, хрысціянскі светапогляд Максіма Багдановіча больш яскрава праяўляеца ў яго казцы «Вежа міру» і мініяцюры «Калейдаскоп жыцця». Менавіта ў гэтых творах ва ўсю моц гучаць дабрыня, спагада, міласэрнасць літасць, заклік да любові...

Алегорыі ўсе больш і больш у прозе Максіма Багдановіча. І можа таму, каб дасягнучы пэўнага – і поўнага – прастору для свайго слова і думкі, ён выбірае жанр казкі. Яго «Вежа міру» – як найвышэйшае дасягненне паэта. Яна – уся – свято і чысціня. Яна – як евангельская прытча... З таким яўным, празрыстым – крыштальным – сэнсам.

...Дзіўны востраў. Незвычайны па сваёй прыгажосці. На востраве былі людзі і быў цар, які сваёй моцай і мудрасцю пераўзыходзіў ўсё і ўсіх. У сваіх шматлікіх войнах ён быў заўсёды пераможцам. Аб ахвярах цар не думаў; ён ведаў, што гінучь толькі слабыя. Ён быў вялікі і не мог шкадаваць нікчэмных і слабых. На жаль, цар не ведаў, што тое, што высокое перад людзьмі, ёсьць агіднасць перад Госпадам³¹... Недасяжнай аказалася для яго пабудова крыштальнай вежы. Вежы, якая магла быць адзінным сутыннем для яго дачкі; вежы, дзе б яна сядзела і наглядала, і калі б бачыла дзе-небудзь войны, міжусобіцы, кроў, яна б закідвалася тых, што ваююць, белымі пушыстымі воблакамі... Тры разы будуюць вежу – тры разы знікае вежа, а ў апошні раз разам з ёю і дойлід.

Як у Евангеллі чуеца голас Бога з воблака ў час Праабражэння Ісуса Хрыста, так у «Вежы міру» царэўне – «галубіцы ціхмянай, светлай, чыстай» – воблакі адкрываюць тое, што вежа можа быць пабудавана толькі чыстымі і бяскроўнымі рукамі... Але на востраве не знаходзяць такіх рук...

– Вось твае дойліды, загадай ім будаваць вежу³², – сказаў цар, калі да ног

царэұны было прынесена апошняе немаўля... І ўзняла вочы царэұна да аблокаў, і апусцілася на зямлю крыштальная вежа, і накрыла сабою царэұну і ўсіх немаўлят... Але ад дотыку цара вежа на вачах усіх людзей стала паднімацца і таяць. І засталося ад яе толькі невялікае белае воблачка, а з яго глядзелі дзве глыбокія цёмныя кропкі, быццам чыесьці далёкія вочы...

Так узыходзяць у Царства Нябеснае. Бо толькі чыстыя сэрцам убачаць Бога... Дзіўная-дзіўная казка ці ява... Ці не найсвятлейшае тварэнне Максіма Багдановіча?.. А напісана ў 1915 годзе, калі на зямлі палыхала вайна... Блажэнныя міратворцы, бо яны сынамі Божымі назавуцца...³³ Акрамя царэұны і немаўлят, пакінем і паэта ў міратворцах...

А цар пакляўся пабудаваць вежу, каб вярнуць сваю страчаную дачку. І вежу хацеў назваць вежай міру, бо войны назаўсёды ўжо закончыліся б... Вежа не была пабудавана...

Яна і не магла быць пабудавана. «Ці не ведаеце, што неправедныя Царства Божага не наследуюць? Не падманвайцяся: ні тыя, што блудзяць, ні тыя, што служаць ідалам, ні пралюбадзеі, ні зладзеі, ні ліхамцы, ні п'яніцы, ні зласлоўныя, ні драпежнікі – Царства Божага не наследуюць»³⁴. Апостол Павел не раз напамінае аб справах плоці – гэта варожасць, сваркі, зайдзрасць, гнёў, нянявісць, забойствы, бясчынствы... «Папярэджваю вас, як і раней папярэджваў, што тыя, хто гэта робіць, Царства Божага не наследуюць»³⁵. Цар не ведаў аб гэтым папярэджанні апостала Паўла, таму ён і пакляўся пабудаваць вежу...

...Хутка мняюцца карціны ў «Калейдаскопе жыцця». Упіваюцца вачамі ў гэтую цацулю людзі-дзеци... «Усё радзей смяеца людская радасць... Усё часцей зязоўць перлы-слёзы...»³⁶ – гэта вайна...

У кругавароце жыцця людзі-дзеци... А з глыбіні тысячагоддзяў глядзіць на іх мяккае свято ўсябачных вачэй і гучыць вечны голас Божай праўды:

– Любіце адзін аднаго.

Але людзі-дзеци забылі гэты запавет. Як і забылі ў «Апокрыфе» самы важны запавет: «Узлюбі Господа Бога твайго ўсім сэрцам тваім, і ўсёю душою тваёю, і ўсім разуменнем тваім»³⁷. (Бо, калі б не забылі, то не затапталі б сляды Господа...) «Гэта ёсьць першая і найбольшая запаведзь; другая ж падобная да яе: «Узлюбі бліжняга твайго, як самога сябе»³⁸. Людзі-дзеци забылі, што на гэтых дзвюх запаведзях «сцвярджаецца весь закон і прарокі». Але ўсё-такі застаецца надзея, што можа – успомніць... Бо мроіцца людзям пустыннае возера, браты-рыбакі, што закідаюць мярэжы... Успаміны – нібы з дзяцінства. З цішыні. З чысціні. Спрадвеку. І па грэбені хваляў грознага возера ідзе Богачалавек...

Працягваецца калейдаскоп жыцця і радуюцца людзі-дзеци... А з вышыні крыжка лагодна глядзіць на іх лік Збавіцеля... Ці падымуць свае вочы людзі-дзеци? Ці накіруюць свой позірк – насыстручу гэтаму – выратавальному – позірку?.. Ці так і застануцца невідущымі?.. «Нізка схілілася апушчаная галава Яго. Распрастыртыя, прыбытываюці імкнунца як бы ахапіць увесь гэты страшны, залітым крывею свет, абняць усіх, хто збіўся з дарогі, разгубленых, тых, што шукаюць у адным агульным закліку да любові і ўседаравання:

– Даруй ім, Ойча, яны не ведаюць, што чыніць»³⁹.

Бясконцы – у міласці Божай, бясконцы – у часе Божым, вечны зварот: «Даруй ім, Ойча...». Хоць людзі-дзеци і не заслугоўваюць даравання... Хоць людзі-дзеци і не ведаюць, што чыніць...

Хоць і не ведаем, што чынім... Хоць і не заслугоўваем...

– Даруй ім, Ойча...

На гэты раз вобраз Хрыста не знікае. Ды ён і не можа знікнуць. Бо дараваны ён нам – навечна.

Спасылкі:

¹ Евангелле ад Іаана 8, 12.

² Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 1. Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С. 214.

³ Ластоўскі В. Выбраныя творы. Мн.: «Беларускі кнігазбор», 1997. – С. 194.

⁴ Цыт. па: Міклашэўскі Я. Каханне і смерць, або лёс Максіма Багдановіча. Мн., 1995. – С. 188.

⁵ Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 1. Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С. 86.

⁶ Тамсама. – С. 89.

⁷ Матрунчык М. Сто крокай пад Вострай Брамай // Беларуская мова і літаратура ў школе, 1991, № 12. – С. 28-29.

⁸ Тамсама. – С.30.

⁹ Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т.Т. 1. Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С. 314.

¹⁰ Тамсама. – С. 118.

¹¹ Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 2. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – С. 108-109.

¹² Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т.1. Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С. 74.

¹³ Евангелле ад Матфея 18, 3.

¹⁴ Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 2. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – С. 51.

¹⁵ Качаткова П. «Сьвечка съвеціць, сьвечка зъзяе, сьвечка дагарае...» // Беларуская мова і літаратура ў школе, 1991, № 12. – С. 23.

¹⁶ Шлях паэта. Успаміны і біографічныя матэрыялы пра Максіма Багдановіча. Мн.: Мастацкая літаратура, 1975. – С. 46.

¹⁷ Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т.1. Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С. 164.

¹⁸ Трапар Уваскрасення Гасподня.

¹⁹ Цыт. па: Міклашэўскі Я. Каханне і смерць, або лёс Максіма Багдановіча. Мн., 1995. – С. 359.

²⁰ Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 2. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – С. 66.

²¹ Тамсама. – С. 52.

²² Евангелле ад Іаана. 15, 4-5.

²³ Евангелле ад Лукі 13, 4.

²⁴ Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т.1. Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С. 278.

²⁵ Тамсама. – С. 274.

²⁶ Евангелле ад Лукі 3, 11.

²⁷ Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 2. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – С. 424.

- ²⁸ Цыт. па: Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 1. Мн., 1992. – С. 666.
- ²⁹ Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 1. Мн.: Навука і тэхніка, 1992. – С. 316.
- ³⁰ Навуменка І. Максім Багдановіч // Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя. У 4 т. Т. 1 / Нац. акад. навук Беларусі, Ін-т літаратуры імя Я.Купалы. Мн.: Беларуская навука, 1999. – С. 306.
- ³¹ Евангелле ад Лукі 16, 15.
- ³² Багдановіч М. Поўны збор твораў у 3 т. Т. 2. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – С. 143.
- ³³ Евангелле ад Матфея 5, 9.
- ³⁴ Першае пасланне ад карынфянаў святога апостала Паўла 6, 9 -- 10.
- ³⁵ Пасланне да галатаў святога апостала Паўла 5, 19 – 21.
- ³⁶ Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 2. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – С. 149.
- ³⁷ Евангелле ад Матфея 22, 37.
- ³⁸ Евангелле ад Матфея 22, 38-39.
- ³⁹ Багдановіч М. Поўны збор твораў. У 3 т. Т. 2. Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – С.

Пяцьтро Бітэль

РОЗДУМЫ

Пра пастаноўку п'есы Асташонка “Камедыянт”

Учора вечарам глядзелі мы па тэлебачанні п'есу Асташонка “Камедыянт” у пастаноўцы У.Арлова. Уражанне крайне непрыемнае. Спектакль нагадвае надакучлівую бесталковую бразгатню, у якой не зловіш жывога прыемлемага для вуха гуку. Дом Марцінкевіча выглядае, як дом вар'ятаў, і ўсе дзеючыя асобы ненармальныя. Цяжка ўлавіць у чым вогуле справа і што аўтар п'есы хацеў сказаць і паказаць. Гэта пастаноўка не прыёў сімпатіі да асобы песняра, а наадварот створыць аб ім вельмі непрыемнае ўражанне. Я некалькі разоў памыкаўся выключыць тэлевізар і толькі дзяля таго дацярпей да канца, што стваральнікі п'есы асабіста мне знаёмыя і ведаю іх як удумлівых, здольных пісьменнікаў.

Нішто не змусіць мяне паглядзець гэту стужку яшчэ раз!

Адзіным светлым успамінам ад гэтага вечара засталася выдатная, прадуманая і навукова аргументаваная прадмова Я.Я.Янушкевіча. Але яна засталася сама па сабе і п'есы не выратавала.

Вішнева, 17.08.1987 г.

На дзень святкавання памяці В.Дуніна-Марцінкевіча

Адзін з польскіх лаэтаў мінулага стагоддзя папракнуў свой народ за тое, што ён не цікавіцца ўласнымі дасягненніямі, гісторыяй, сучаснасцю. Ён сказаў:

Хвалім чужое, свайго не знаем,

Цаніць не ўмеец таго, што маєм.

Такі папрок можа адносіцца і да нас, беларусаў. Праўда, не заўсёды была ў гэтым наша віна, на такія адносіны складалася шмат прычын, і ўсё ж поўнасцю ад сваёй віны адмовіцца нам нельга.

Узяць хоць бы справу В. Дуніна-Марцінкевіча. Ці многа пра яго расказала нам на ўроках літаратуры наша школа? На жаль, у лепшым выпадку толькі скучыя біяграфічныя звесткі і знаёмства з якім-небудзь, прытым не з лепшых, творам выносяць нашы вучні са школы. І ва ўяўленні выпускніка Марцінкевіч застаецца нейкім другарадным, а то і яшчэ далейшым старажытным пісьменнікам, які ніякай амаль ролі не сыграў ва ўтварэнні нашай нацыянальнай літаратуры.

І вось, на наша шчасце, хоць і позна, бо ўжо мінула 100 год з часу смерці гэтага сапраўды вялікага чалавека, мы адкрываем яго нанова, дзякуючы нястомнім пошукам

некаторых з прысутных тут таварышаў, якія змаглі адшукаць шэраг невядомых яго твораў, апубліковалі іх і, наколькі гэта было магчыма, дапоўнілі яго біографію.

Цяпер дзякуючы новай кніжцы Марцінкевіча п.з. “Творы”, любоўна і ўмела складзенай маладым вучоным Я.Я.Янушкевічам і прыгожа выдадзенай у 1984 годзе выдавецтвам “Мастацкая літаратура”, кожны, хто возьме ў руکі гэты салідны том, зусім па-новаму зірне на нашага знакамітага земляка. Хоць значная частка твораў Марцінкевіча беспаваротна загінула і хоць, магчыма, не ўсё яшчэ знойдзена, што захавалася ў архівах і бібліятэках, мы ведаем, што гэты чалавек быў не толькі паэтам і драматургам, але і тэатральным дзеячам, перакладчыкам, публіцыстам, асветнікам і вялікім сябрам простага працоўнага люду, што быў ён вельмі адукаваным чалавекам, носьбітам перадавых для свайго часу ідэй і самаадданым патрыётам сваёй радзімы.

Цяжкая была яго доля. Праз усё жыццё праследавалі яго матэрыйальныя цяжкасці, праследавалі яго царскія чыноўнікі за спачуванне паўстанню ці за ўдзел у ім, з цяжкасцямі прабіваўся ў друк са сваімі творамі, музыкальна здольным дзеяцям не мог даць адпаведнай адукацыі і г.д. Дзеля таго не дзіва, што часам ападалі ў бяссіллі яго руки, і ён расчаравана казаў:

... калі яшчэ служаць руки,

Пакінь пяро! Спыні аб прайдзе словаы, –

Насі ваду, або ідзі сеч дровы.

Іншым разам, калі на выданне адной са сваіх кніжак патраціў усе грошы і калі спрабы прадаца яе засталіся без выніку, казаў з жalem і абурэннем:

Дарма ўся праца. Вось ён выигрыш выдавецкі!

Затраціўши ўсе грошы, як святы турацкі,

З пустою кішанёй і ашуканы лёсам, –

Стаць трэ мне лесарубам або ваданосам.

І ўсё ж, нягледзячы на ўсе супраціўнасці і перашкоды, ён знаходзіў сілы змагацца з лёсам, быў аптымістам і не пакідаў сваёй широкамаштабнай дзейнасці. У паэме “З-пад Іслачы” ён піша:

А край збяднеў, і каб здабыць кавалак хлеба,

Не раз крывавым потам аблівацца трэба.

Ды толькі слабы плача, як адчуе болі,

Не падае на духу той, хто сільнай волі.

І ён не падаў на духу, пісаў на двух, а нават трох мовах для народа і пра народ, выкryваючы ў сваіх творах усе заганы свайго часу і тагачаснага грамадства.

У паэме “Літаратарскія клопаты” Марцінкевіч дае характеристыку тагачасных арыстакрататаў, якія займаюцца толькі гулянкамі, грэбуюць простым народам і яго мовай; калі чытаюць, дык толькі французскія раманы, між сабой гавораць па-французску, апранаюцца па загранічнай модзе. Нават польскія кнігі слайнага ў той час паэта Сыракомлі, хоць і купляюць, каб не адстаць ад моды, але іх не разгортваюць. А пра беларускую кніжку пані крычыць сваёй дачце: “Кінь гэтыя грызмолы, каб рук не пабрудзіць!”

Маладыя людзі з так званай вышэйшай сферы цэлымі днямі і начамі граюць у карты, п'юць і кураць, ім няма часу заняцца паважнай працай, пацікавіцца літаратурай, дык на прапанову латочніка купіць беларускую кніжку, адказваюць:

Чытаць абы лухту хвілін у нас не стане.

Бач, мы занятыя, – каціся на зламанне!

Каб надрукаваць свой твор, Марцінкевічу трэба было заплаціць выдаўцу, купіць за свой кошт паперы, а пра які-небудзь ганарап, як гэта водзіцца цяпер, не магло

быць мовы.

Калі ён захацеў пазычыць на выданне кніжкі з дзвесце злотых у нейкага добра знаёмага сябра, пана Яна, дык той згадзіўся даць, але толькі пад заклад дарагіх залатых або сярэбраных рэчаў.

Калі спрабаваў прадаць свой рукапіс кнігапрадаўцу, слайсаму ў той час у Мінску Бэйліну, і запрасіў у яго паўсотні рублёў, дык той не толькі не даў яму жаданай цаны, а нават прачытаў павучальную лекцыю:

Ой вэй!.. Я нават за яго не дам і дваццаць!

Не важыць фунта ён, якой жа варт ён платы?

Фэ! З крыўдай кнігароў пан хочаш стаць багатым.

Яшчэ каб пан быў модны, як той Сыракомля,

Каб славіўся пісаннем з Вільні аж да Гомля...

А вас нікто не знае, хіба што сяляне.

Нашто вы па-музыку пішаце, мой пане?

Як хочаш пан, дык без далейшае фатыгі,

Дзесятку дам, і то – на гэтую суму кнігі.

Марцінкевіч любіў свой кут, любіў і добра знаю сельскае жыццё і, хоць часта бываў у горадзе, не любіў яго, бо бачыў у гарадскім асяроддзі шмат заган.

Мяне ўжо горад дражніць, там цяпер мне душна

Ад пыхі, зайдрасці, прымусу, крывадушша, –

кака ён у адной са сваіх паэм.

Усе яго сімпатіі звернуты да сяла, да простых людзей, якіх ён малюе з вялікай прыхільнасцю і нават ідэалізуе, як, напрыклад, у такіх творах, як "Гапон", "Халімон на каранацы", "Злая жонка" і іншых.

А вось сваіх сяброў па класу – шляхту – паказвае праудзіва, не шкадуючы фарбаў, то кляйміць яе вострай сатырай, то з гумарам і лёгкай усмешкай выкryвае яе недахопы і заганы. Асабліва ярка выражана гэта ў яго драматычных творах "Пінская шляхта", "Залёты", "Ідылія", у паэме "З-над Іслачы" і іншых.

Пазнаёміўшыся з кнігай "Творы", пра якую я успамінаў напачатку, кожны павінен прызнаць, што наш зямляк Вікенці Дунін-Марцінкевіч, памяць якога мы сяюння ўшаноўваем, з'яўляецца сапраўды величным паэтам, які нічым не ўступае найлепшым польскім і рускім паэтам XIX стагоддзя і заслугоўвае таго, каб на ўзор тых свят, якія штогод арганізоўваюцца ў гонар, скажам, Пушкіна, Купалы, Коласа ці Багдановіча быў вызначаны дзень святкавання памяці Марцінкевіча тут, у Люцынцы.

Неабходна гэта дзея таго, каб нашы людзі, асабліва маладое пакаленне, знаёміліся са спадчынай вялікага нашага Дудара, каб вучыліся ад яго берагчы і любіць сваю родную мову і, урэшце, каб нікто не папракнүў нас за абыякавасць да нашай спадчыны, за тое, што мы чужое хвалім, а самі часта не ведаем таго, што маем і чым павінны ганарыцца.

Кастусь Харашиэвіч

УСПАМІНЫ

(Працяг. Пачатак ў №№ 2, 3, 4.)

1944–1949 г.г.

Нарэшце немцаў не стала. Але да канца вайны было яшчэ далёка. На заходзе ўсё яшчэ чуўся гул артылерыйскай кананады. Хадзіць на вуліцы ўжо можна было, не баючыся парушаць каменданцкую гадзіну. А яшчэ не так даўно мая маці ледзь не загінула, калі ў вячэрніх прыцемках ішла па сваім панадворку з хляўчuka да хаты, падаіўшы карову.

Нямецкі жаўнер, убачыўшы яе з дарогі, крыкнуў: "Хальт!" – гэта значыць – стой. А яна не спынілася, бо думала, што гэты выкрык на кагось іншага. Гримнуў стрэл. Куля праляяцела ля самай галавы. Маці аж прысела ад жаху да долу. Падышоў адзін з патрульных да яе, нешта прамовіў, паківаўшы пальцам і вярнуўся на дарогу. Наша хата стаіць ля самага бальшака. Часам была чуваць нямецкая гаворка за вокнамі. У цёмныя ночы іх патрэбна было шчыльна занавешваць. На малейшы праменъчык светла маглі страліць па шыбах, або, зайшоўшы ў хату, вельмі лаяліся.

Усё гэта нарэшце скончылася. Гадалі, як пойдзе жыццё пры цяперашніх саветах. Хадзілі чуткі, што нешта зменіцца. Быццам бы пасля перамогі над Германіяй распусцяць калгасы. Неўзабаве сталі забіраць у армію. Трывога і смутак запанаваў у нашых вёсках, бо гэта значыла, што патрэбна было збірацца на вайну, з якой можна і не вярнуцца. Пайшоў у армію ў тое лета брат маёй маці Лявон Саўлавец, з якім я разам вучыўся ў Гандлёвой школе. Ён быў старэйшы за мяне амаль на два гады. Пайшоў адначасова са сваім сябрам Георгіем Арловічам, таксама з Журэвіч. Былі яны рамантныкі. Немцаў не любілі. Ваявалі сумленна. Атрымалі нават баявыя ўзнагароды. Але дадому не вярнуліся. Каля двухсот навабранцаў загінула з нашага сельсавета за некалькі месяцаў той вайны. Як пазней стала вядома, кідалі ў бой часам не адпаведна падрыхтаваных.

Пахаронкі да нас сталі прыходзіць праз некалькі тыдняў пасля прызывау. Маліліся Богу, каб хутчэй скончылася ўсё гэта.

Але людзі калечыліся і гінулі часам і дома. Пасля начнога бою ў нашай ваколіцы засталося многа ўсялякага ваеннага рыштунку. Падрываліся на мінах або няўмела карыстаючыся гранатамі, якія валяліся па попі разам з вінтоўкамі і аўтамата-мі, пераважна нямецкімі. Падлёткі цягалі патроны і снарады,

Кастусь

Харашиэвіч. 1947 г.

клалі іх у вогнішча і часам калечыліся на смерць. Часовы старшыня сельсавета, што ўсталіваўся ў нашай школе, неяк сабраў юнакоў, якім яшчэ не падышоў тэрмін ісці ў войска і прапанаваў стварыць штосьці накшталт ахойнага атрада. Па чарзе са зброяй дзяжурылі мы ноччу ля школы. Вось у тыя часы і давялося назіраць, як нямецкая начная бамбардзіровачная авіяцыя рабіла налёты на Маладэчна, разбіўшы ўшчэнт чыгуначны вузел і палову будынкаў самай станцыі. Усцяж ракі Беразіны пэўны час рухаліся нямецкія акружэнцы, выбіраючыся да сваіх, поакуль фронт не адышоў далей на захад. Аднойчы пастухі знайшлі ў пуні на балоце параненага нямецкага жаўнера. Яго прывезлі на тачы ў сельсавет. Перавязалі ногі, пакармілі, затым адвезлі ў маладэчанскі лагер для ваеннагапалонных. Калі ўсё заспакоілася, адпала патрэба і ў начных патруляваннях.

Напрыканцы жніўня мяне адправілі ў Мінск да бацькоў адной дзяўчыны, якая ў часе акупацыі жыла ў нашай вёсцы і стала жонкай Петруся Саўлаўца з Журэвіч. Сабралі ванзэлак з харчамі, бо ведалі, што ў горадзе з гэтым проблема. Дабіраўся да сталіцы амаль суткі, нейкім таварным паражняком, поўным рознага люду. Забіраліся нават паверх вагонаў, з трафеямі, у большасці веласіпедамі, якія везлі з Германіі савецкія вайскоўцы. Хапала і мяшочнікаў. Падоўгу спыняліся на прыпынках, прапускаючы ваенныя эшалоны, якія раз-пораз рухаліся на захад. Вагоны іх былі часам аздоблены лозунгамі, транспарантамі, а з пераду паравоза – вялікі партрэт Сталіна.

Пад'яджаючы пад раніцу да Мінска, я ўбачыў, што горад моцна разбураны. Толькі два велічныя гмахі Опернага Тэатра і Дома ўрада ўзвышаліся непашкоджаныя сярод руін. Гаварылі, што Дом урада немцы пакінулі невыпадкова, замініраваўшы яго цалкам з разлікам узарвача, калі там сабярэцца рэспубліканскае кіраўніцтва. Але мінёры старанна папрацавалі, і з гэтага быццам бы нічога не атрымалася.

Вуліца Няміга таксама адносна ўцалела, як і той будынак, у якім я знайшоў патрэбных мне людзей. Праўда, бацьку той дзяўчыны Іосіфа Цярло ўжо пасадзілі ў Валадарскую турму, за тое, што ў часе вайны працаўваў дворнікам. Далі пяць год зняволення. Засталася маці і двое малодшых дзяцей. Вельмі ўзрадаваліся, калі на стале з'явілася сала і сёе-тое з вясковых харчоў. Нялёгка было той жанчыне, як і многім мінчанам у тыя дні. Яна засталася працаўваць дворнічыхай і штосьці атрымоўвала па картках. Але ж даводзілася амаль кожны дзень насіць мужу перадачу (нейкі крупнік) да турмы, калі зняволеных прыганялі з работы. А такіх “злачынцаў” было там багата, як з горада, так і з правінцыі. Кармілі дрэнна. Відаць, патрэбна была дармавая сіла для аднаўлення разбуранага горада, таму і бралі ў турму проста ні за што. Сёння вядома, што лагерная сістэма тагачаснага рэжыму была важкім чыннікам у будаўніцтве амаль усіх стратэгічных аб'ектаў.

Некалькі дзён я проста валэндаўся па вуліцах Мінска, у які папаў упершыню. Аднойчы, вяртаючыся ўжо ў прыцемках, уваліўся на ўзбочыне ў вялікую яму ад авіябомбы і пашкодзіў нагу, але не паламаў. Праходзячы ля аднаго будынка, на яго сцяне заўважыў друкаваную аўбестку, у якой гаварылася, што кіраўніцтва Беларускага дзяржавнага ўніверсітэта аб'яўляе набор на падрыхтоўчыя курсы для жадаючых паступіць у гэту навучальную ўстанову.

На азначанаму адресу зайшоў у пакой прыёмнай камісіі, якая, дарэчы, знаходзілася на Нямізе. Даведаўшыся, якія патрэбна здаць дакументы, вярнуў-

ся ў Гарадзілава і паведаміў бацькам, што паспрабую паступіць ва ўніверсітэт. Маці ахвотна ўспрыняла гэтую ідэю, бо заўсёды была схільная да адукаванансці. Калі самой не давялося, то хоць бы дзееці яе мелі. Я ўжо ведаў, што літаратурны факультэт, а я толькі яго жадаў, называецца філалагічны.

Тры курсы Гандлёвай школы, з адзнакамі па ўсіх галоўных дысцыплінах, акрамя рускай мовы, прыраўноўваліся да сярэдняй адукацыі. Калі я вярнуўся ў Мінск і паказаў дакумент у сакратарыяце, спярша вагаліся. Але, парайушыся, мяне залічылі на падрыхтоўчыя курсы, і я стаў наведваць лекцыі, удзяляючы асаблівую ўвагу рускай граматыцы. І ўсё ж на ўступных экзаменах у сачыненні па рускай мове, якое было першым, я зрабіў нямала арфаграфічных памылак. Дадумаўся на вольную тэму штосьці напісаць у вершаванай форме. Магчыма, гэта і вырашыла мой лёс, бо з астатнімі предметамі асаблівых праблем не было.

Такім чынам ужо восенню 1944 года я стаў студэнтам першага курса Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта філалагічнага факультэта.

Пажыўшы пэўны час у знаёмых на Нямізе, перарабраўся ў інтэрнат, які усталяваўся часова ў драўляным бараку на паўзразбуранай тэрыторыі ўніверсітэцкага гарадка. На лекцыі даводзілася хадзіць па розных кварталах горада, дзе здаралася цэлае памяшканне. Адзін раз у дзень па талонах харчаваліся ў сталоўцы, астатніе – хто як мог. Паступова аўдыторыі запаўняліся новымі студэнтамі, якія, відаць, ужо вучыліся да вайны. Цяпер у вайсковай форме садзіліся за парты. Пасля ранення, часам без рукі або на мыліцах, яны ўсё ж не гублялі бадзёрасці. Асабліва ў памяці, калі сабіраліся вечарамі ў інтэрнаце па некалькі дзесяткаў асоб у пакоі і, згуртаваўшыся ля распаленай “буржуйкі”, вялі размовы. Многа цікавага я наслухаўся ў той час ад былых франтавікоў і партызан, а то проста людзей з розных мясцін. Зайздросці ў тым, хто ўжо штосьці пабачыў на гэтым свеце.

У асноўным лекцыі я не прапускаў. Літаратурай захапляўся па-ранейшаму. Але латынь давалася цяжка. Мне патрэбна было жывое слова. Пакуль не надышла зіма, любіў абыходзіць кварталы горада, асабліва ў раёне ракі Свіслач. Там было штосьці бліжэй да вёскі, той прыроды, якая была мне да душы.

Аднойчы ў вітрыне на вуліцы непадалёку ад сучаснага Галоўпачтамта, убачыў пейзаж, намаляваны фарбамі, і шыльдачку, што тут адкрылася выставка беларускіх мастакоў, першая ў вызваленым Менску. Зайшоў. На сценах віселі невялікія акварэльнія творы, відаць, яшчэ даваенныя. Але былі і малюнкі пазнейшыя, зробленыя ў партызанскіх атрадах.

Я асабліва зацікавіўся жывапісам алейнымі фарбамі, а сярод іх даволі значным па памерах творам мастака Зайцева “Абарона”, на якой паранены чырвонаармеец штурмую з акопа гранату ў нямецкі танк. Мне ўжо даводзілася бачыць у рэпрадукцыях асобыня жывапісныя карціны. А вось у арыгінале – упершыню.

Даў сабе слова набыць калі-небудзь алейныя фарбы і паспрабаваць самому што-небудзь імі намаляваць. Да таго часу я толькі алоўкам і тушшу рабіў замалёўкі.

Мінск паволі ажываў. Даводзілася ўсім універсітэтам хадзіць на суботнікі. Разбіralі руіны.

Па галоўных напрамках пайшлі трамваі. Цікава было і мне ўпершыню праехацца на ім. Вагоны поўніліся як цывільным людам, так і вайскоўцамі. Сярод зацёртых шынеляў і гімнасцёрак франтавікоў вылучаліся чыстай формай супра-

цоўнікі органаў НКВД, якіх было не мала ўжо ў Мінску.

Я не ведаю дакладна па якіх рэальных матывах, але пасля зімовай сесіі, мяне і яшчэ некалькі студэнтаў, у тым ліку і дзвюх знаёмых дзяяўчынаў, выключылі з універсітэта. Нам растлумачылі, што мы не валодаем напежнай падрыхтоўкай для далейшай вучобы. Можа, яно і так. Але тыя дзяяўчатаи, Галя і Ніна Кісліцкія з вёскі Журэвічы, таксама, як і я, вучыліся ў Гандлёвой школе. Давялося нам разам вяртацца дадому, па-рознаму ўспрымаючы рэчаіснасць. Мяне гэта асабліва не затурбавала. Бацькі суцяшаліся тым, што ўсё яшчэ наперадзе. Мне ішоў васеннаццаты год. На памяці і ў вачах ўсё часцей і часцей узнікала бачанае на выставе беларускіх мастакоў. А тым часам наблізілася вясна 1945 года. Германія капітулюравала. Людзі ўзрадаваліся надзеяй, што наступіць мірнае жыццё. Шкада было толькі Лявона Саўлаўца, малодшага брата маёй маці, які загінуў на Одэры. Ён быў мне як старэйшы брат. З партызанкі вярнуўся сярэдні брат маёй маці Янка Саўлавец. Ён пазней, разачараўшыся ў пасляваенных парадках, выехаў у Польшу.

Надышоў час ісці і мне ў армію. Спярша мяне забралі папрацаваць у Маладзечанскім райваенкамат, запаўняць пэўныя фармуляры, разносіць павесткі прызыўнікам. Аднойчы я расказаў аднаму знаёмаму сваю гісторыю з універсітэтам. Ён мне парою якімсь чынам набыць савецкі атэстат сталасці, бо, відаць па акупацыйнаму пасведчанню аб сярэдняй адукацыі ходу мне не будзе. А тут з'явілася і аказія. Адкрывалася Беларуская сярэдняя школа №1. У дзесятую клясусу быў значны недабор. Набралася нас толькі 7 навучэнцаў. Пяцёра хлопцаў і дзве дзяяўчыны. Мяне залічылі таксама, забраўшы пасведчанне аб Гандлёвой школе, якое я больш ніколі не бачыў.

Пэўны час я яшчэ хадзіў і на працу ў ваенкамат. Але ў вайсковую часць ужо не папаў.

На перыяд вучобы мы, прызыўнікі, атрымалі адтэрміноўку ад службы ў армії. З першых дзён настаўніца рускай мовы і літаратуры Бальвановіч заявіла, што хто на выпускных экзаменах па рускаму сачыненню атрымае нездавальнічаючу адзнаку, не будзе дапушчаны да здачы экзаменаў па астатніх прадметах і атэстата не атрымае. Двое хлопцаў яго і не атрымалі па гэтай прычыне. Мяне ўдалося напісаць сачыненне на чацвёрку. З астатнімі экзаменамі цяжкасцей асаблівых не было.

Цяпер я меў больш надзеіны дакумент аб сярэдняй адукацыі і лічыў, што з вучобай у далейшым ніякіх праблем не будзе. Вясною 1946 г., калі заняткі ў школе заканчваліся, мяне ўпершыню пазвалі ў НКВД. Следчы гэтых органаў, які называўся капітанам Цімафеевым, запрапанаваў мне расказаць пра вучобу ў Гандлёвой школе ў час вайны. Хто быў нашы настаўнікі, дзе яны цяпер, чым мы займаліся ў той школе. Я гаварыў толькі тое, што ведаў. Спярша следчы даволі спакойна вёў допыт. Але калі пачаў распытваць пра Саюз беларускай

У Вільні. 1952 г. моладзі, я заўважыў, што ён станавіўся больш суровы.

Сваё сяброўства з гэтай арганізацыяй я не ўтойваў, бо не лічыў гэта нейкай крамолай. Таму спакойна расказаў, як мы амаль усім курсам уступілі ў СБМ, як праводзілі зборы атрадаў, маршыравалі з песнямі па горадзе ў адпаведнай форме з нацыянальнай сімволікай – бел-чырвона-белым сцягам і гербам “Пагоня”. Вось тут ён і ўскіпеў. “Сопляки, вздумали построить себе независимую Беларусь! Вот сошлем к белым медведям, будет тебе там Беларусь.” Я не чакаў такога рэагавання і нават зблізіўся, бо ніколі яшчэ да гэтага са мной такім тонам ніхто не размаўляў. А яму, відаць, толькі гэта і было патрэбна – застрашыць, вымусіць мяне нервавацца. Пахадзіўшы па кабінечку, які быў у будынку, дзе цяпер райвайенкамат, нарэшце прамовіў: “А сейчас расскажи, как ты сдавал присягу на городской площади и выбрасывал руку в фашистском приветствии и кричал вместе со всеми “Жыве Беларусь”. И не вздумай врать. Я там был в то время и все видел”. Нахабства следчага і правакацыйныя запыты, відаць, былі разлічаны, каб я прызнаўся ў tym, чаго не было. Бо прысягі я не даваў. У той час захварэў і быў у Гарадзілаве. Аб чым вельмі шкадаваў, бо, як рассказвалі хлопцы, гэтае мерапрыемства праходзіла вясною 1944 г. вельмі ўрачыста. Усё гэта было добра вядома і следчаму. У Гандлёвой школе былі ў іх свае інфарматары. Не меўшы падставы асуцдзіць, правялі са мною вось такую прафілактычную размову. Нарэшце ён штосьці пачаў пісаць. Аказваецца, гэта быў пратакол допыту. Але тое, што я даваў прысягу, у ім абазначана ўжо не было. “Подпиши!” – ужо больш спакойным голосам сказаў Цімафеев. “И не вздумай никому рассказывать, что здесь был и о чём мы говорили!” Гэта было маё першае знаёмства з савецкім “органам бяспекі”.

Але бацькам я ўсё расказаў. Яны занепакоіліся. Мы ўжо ведалі, што быльых навучэнцаў Гандлёвой школы і сяброў СБМ, якіх спярша забіралі ў армію, дадому не адпускалі. Такім чынам па 8 год зняволення ў лагерах атрымалі з нашай мясцовасці Грыб Сяргей і Грыб Барыс з вёскі Белая, а таксама Рыгор Кісліцкі з вёскі Журэвічы, з якімі я разам вучыўся ў Гандлёвой школе. Яны былі старэйшыя за мяне. Мабілізаваныя восенню 1944 года, паспелі паслужыць у дзеючай арміі. Відаць, папалі пад рэпрэсіі толькі за тое, што вясною 1944 года, калі ў СБМ здавалі прысягу, былі на гарадской плошчы.

А вось мне, калі атрымаў атэстат сталасці, запрапанавалі ў беларускай сярэдняй школе №1 папрацаваць настаўнікам другой клясы. Не хапала кадраў. Маладзечанскі двухгадовы педінстытут толькі разгортаўваў свою дзейнасць. Я згадзіўся, бо яшчэ не вызначыўся, што рабіць далей. Атрымаў зноў адтэрміноўку ад прызыву ў армію, у якой ўсё ж хацелася паслужыць, пабачыць свету. Але бацькі былі больш скільныя, каб я быў бліжэй да дому. У школьнім педкалектыве быў актыўным, удзельнічаў ва ўсіх мерапрыемствах. Афармляў насценную газэту і дапамагаў у правядзенні выбараў. Напэўна, таму камсорт школы неўзабаве запрапанавала мне ўступіць у камсамол. Да гэтай арганізацыі я быў раўнадушны, як і да ўсей камуністычнай ідэалогіі, не ўнікаючы асабліва ў яе сутнасць. Аднекваўся. Тлумачыў камсорту, што быў у СБМ пад час акупацыі і мяне могуць не зацвердзіць на Бюро. Яна настойвала, бо ёй патрэбна было пашыраць пярвічную камсамольскую арганізацыю.

Бацькі мае ўступленню ў камсамол асабліва не пярэчылі. Лічылі, што, відаць, без гэтага ў СССР не абысціся. Нават у думках не ўзнікала, чым гэта можа для

мяне скончыцца. На Бюро гаркома камсамола ў Маладэчне, сакратаром якога на той час быў Дзмітрый Юракоў, мяне зацьвердзілі, нават не спытаўшыся пра СБМ.

Затым прызначылі ў гэтай жа школе старшым піянерважатым. А паколькі да справы, за якую браўся, адносіўся заўсёды сумленна, неўзабаве піянерская дружына СШ №1 стала лепшай у горадзе.

Быў у школе настаўнік мальяння, прозвіща запамятаў. Ён, убачыўшы мае малюнкі, адзначыў пэўныя здольнасці і раіў заніца выяўленчым мастацтвам. Але я ўсё яшчэ быў больш схільны да літаратуры. Асабліва завалодала мною паэтычнае натхненне, калі пазнаёміўся з адною дзяўчынай, у якую закахаўся, як мне здавалася ў той час, на ўсё астатнія жыццё. Бацькі яе жылі ў вёсцы Хатуцічы Беніцкага сельсавета Маладзечанскага раёна. Яна працавала ў бухгалтэрый ў Маладэчне, дзе я з ёю і пазнаёміўся. Яе старэйшы брат Генадзь адбываў вясмігадовы тэрмін пакарання ў лагеры за тое, што падчас акупацыі вучыўся ў Віленскай Беларускай гімназіі. А так быццам бы нічога не пагражала астатнім у іх сям'і, але час быў неспакойны.

Наогул, станаўленне савецкай улады ў пасляваенны перыяд у Захадній Беларусі было працэсам складаным. Вызначаўся жорсткім падаўленнем усялякіх праяў нацыянальнай свядомасці, ад чаго значна пацярпела пераважна тагачасная беларуская вучнёўская моладзь, якая часам выказывала супраціў русіфікацыі на-вучальных устаноў і бясчынству партыйна-бюрократычнага чынавенства. Асабліва разгарнулася рэпрэсіі, калі ў асобных гарадах і мястэчках, пераважна заходніх тэрыторый Беларусі, неўзабаве пасля вайны ўзніклі, а затым былі разгромлены нелегальныя студэнцкія патрыятычныя аўт'яднанні. Аб гэтым больш дакладна распавядаецца ў кніжцы "Гарт", створанай на падставе ўспамінаў удзельнікаў гэтых груповак у Глыбоцкім і Пастаўскім педвучылішчах. Я памятаю, што і ў Маладзечанскім педінстытуце існавала нацыянальна-патрыятычная частка студэнцкага асяроддзя, якая складалася з навучэнцаў бліжэйшых гарадоў і вёсак. Менавіта ў той час я пазнаёміўся з Яраславам Касцюком, Аркадзем Соснам, Уладзімірам Лоўчым, Віктарам Купрэвічам, якія захапляліся лекцыямі выкладчыка педінстытута Міколы Ермаловіча, аб якім я ў той час пачуў упершыню як аб высокаадукаваным чалавеку, шчырым прыхільніку беларушчыны. Але да якой-небудзь нелегальнай арганізацыі ў нашым горадзе справа не дайшла. Таму ўлады абмежаваліся толькі выключэннем некалькі навучэнцаў з інстытута.

Так з другога курса была звольнена Галіна Вяль толькі за тое, што яе бацькі настаўнічалі падчас акупацыі. Але як потым высветлілася, назіранне было ўстановлены за ўсімі вучнямі з заходніх раёнаў.

Незаўсёды мы знаходзілі тлумачэнне, чаму інваліды Айчыннай вайны блука-лі па прыгарадных цягніках, рынках, чыгуначных і аўтобусных прыпынках, просячы ў людзей дапамогі. Бязногія, бязрукія, сляпяя, часам так і гінулі, не атрымаўшы ад дзяржавы нікай дапамогі.

Відаць, кіраўніцтва схамянулася, бо пачалі паўсюдна іх лавіць і кудысьці звоецца, далей ад людскога вока.

Але больш чым дзе-небудзь назіралася самавольства і беззаконне ў вяс-ковай мясцовасці, дзе яшчэ гаспадарылі аднаасобнікі. Планвалася суцэльная калектывізацыя. Людзей прыціскалі рознымі падаткамі і пастановамі, паруша-

ючи часам элементарная прававыя і гуманітарная нормы. Памятаю, як мне давялося дапамагаць адной ужо немаладой жанчыне з вёскі Літва, калі за нядоімкі па малаку забралі карову – адзіны сродак існавання, паколькі яна з дачкою кутам жыла ў суседзяў. Хата згарэла ў вайну, а гаспадар памёр у 1942 годзе. Даведаўшыся, што ў Маладэчна прыехаў нейкі ўпаўнаважаны з ЦК

парты на разгляд шматлікіх скаргай грамадзян, я падаў у яго прыёмную таксама ліст. Відаць, добра ўсё напісаў, бо праз некалькі дзён паведамілі той жанчыне, каб забірала сваю карову, якая ўжо пасвілася на маладэчанскім стадыёне, стаўшы ўласнасцю нейкага вайскоўца.

Калі ў 1948 годзе распачалася калектывізацыя і на Маладэчаншчыне, сітуацыя пагоршылася яшчэ больш.

У нашай ваколіцы з'явілася партызанка. Двоє жыхароў з вёскі Журэвічы, браты Мікалай і Сцяпан Анопы пайшли ў лес. Далучыўшыся да іншых, яны часам нападалі на абозы са збожжам, што вывозілі з вёсак у Маладэчна, рабавалі крамы. У гэты перыяд быў забіты ўпаўнаважаны з раёна па хлебапастаўках нехта Дунаеў і сакратар райкома камсамола Еўпак, якога я ведаў асабіста па камсамольскай работе. Пачалі рабіць “кулакамі” больш заможных гаспадароў з перспектывай на іх дэпартаци ю. Была нават разнарадка па сельсаветах, колькі і каго патрэбна залічыць у варожа-класавыя элементы. Дайшлі чуткі, што гэта пагражае і бацькам маёй Валянціны. Яны мелі больш за 6 гектараў зямлі, пяцёра дзяцей. Сям'я працавітая, таму і жылі ў дастатку. У выхадныя дні, калі і мне да-водзілася бываць у Хатуцічах у іхній хаце, заходзілі людзі з раёна, частаваліся. Была такая звычка.

Розныя ўпаўнаважаныя агенты, сельсавецкае начальства, не саромячыся, заяўляліся з патрэбай, а то і без яе, ведаючы, што дзядзька Ігнат і пляшку жытнёўкі паставіць на стол. І гэта павялося з першых дзён і паўсюдна. У нашым Гарадзілайскім сельсавете таксама, калі людзі жылі аднаасаобна, мелі хлеб і да хлеба, кармілі і пайлі камандзіровачных начальнікаў, бо адчувалі, што ад іх штосьці залежыць. Дзяржаўная чыноўнікі гэта разумелі і ўжо ведалі, у якога гаспадара можна лепш пажывіцца.

Але калі распачалася так званая класавая барацьба, і з больш заможных гаспадароў пачалі рабіць “ворагаў народа”, сталі цурацца нават знаёмства з імі. Пэўны час да старэйшай сястры Валянціны Люды, калі яна працавала настаўніцай у вясковай школе, заліцаўся сын старшыні Беніцкага сельсавета Васілій Навумай. Ён – былы савецкі ваеннапалонны, якога ў часе вайны выратавалі з лагера нашы людзі. Затым пайшоў у партызаны. Пасля вайны застаўся на Маладэчаншчыне.

У майстэрні.

Выклікаў з Рәсей сваіх бацькоў, а сам пэўны час працаўаў у райкаме камсамола. Затым вучыўся ў Маладэчанскім педінстытуце. Я быў знаёмы з ім. Вось ён і падказаў мне, што, напэўна, варта было б спыняць стасункі з сям'ёй Моніда, бо верагодна яны падпадуць пад дэпартыцыю. А гэта можа пашкодзіць далейшай кар'еры. Сам ён так і зрабіў. А я не мог змірыцца з тым, што, магчыма, давядзеца растацаца са сваёй каханай. Напэўна, яму гэта было зрабіць лягчэй, меўшы савецкае выхаванне. У мяне яго не было. Таму я, каб апярэдзіць падзеі, калі скончылася вучоба ў школе, ажаніўся на Валянціне, узгадніўшы заўчасна гэты ўчынак з яе бацькамі.

Такім чынам, прыняўшы маё прозвішча, яна магла не баяцца вывазу. Упершыню ў сваім жыцці я зрабіў рашучы крок, не парайўшыся са сваімі бацькамі. Адчуваў, што яны запярэчаць. І не таму, што сям'я будучай жонкі ў такім ненадзейным стане. Мае бацькі таксама не былі схільны да нейкіх палітыка-ідэалагічных меркаванняў. Іх выхаванне больш грунтавалася на агульначалавечай маралі. Таму турбаваць магло больш маё неакрасленнае становішча і малады ўзрост. Лічылася, што перш чымсь заводзіць сям'ю, патрэбна мець больш надзейны грунт пад ногамі. Але змірыліся. Цешыліся толькі тым, што жонка з прыстойнай сям'і, аб чым маглі пераканацца, пазнаёміўшыся з ёй бліжэй.

Паколькі ў Маладэчне была праблема з кватэрай, вырашылі пэўны час пажыць у Гарадзілаве. Знайшлося мне месца ў школе, і я стаў настаўнікам зноў другога кляса. Валянціна ўладкавалася ў бухгалтэрью мясцовай патрэбкааперацыі. Не думалася, што з гэтага часу маё жыццё пойдзе ў іншым накірунку, і неўзабаве я пачну ўяўляць сутнасць сістэмы, накіраванай на падпарадкованне сабе чалавека ўсімі способамі. Асабліва гэта адчуў, калі ў нашым сельсавеце ўжо грунтоўна і рашуча ўзяліся за стварэнне калгасаў, а нам, настаўнікам, ды яшчэ камсамольцам, якіх у школе было двое, давялося актыўна гэтаму дапамагаць.

Праблема была збіраць вясковыя сходы, на якіх павінны падавацца заявы аб дабраахвотным уступленні ў калгасы.

Асобнія грамадзянне праста хаваліся, калі ў вёсцы з'яўляліся раёныя ўрадаўцы, ды яшчэ з "асабістамі" ў цывільнym.

Тады пасылалі нас, настаўнікаў, па хатах агітаваць збірацца. І так па некалькі разоў на тыдзень. Часам, каб людзей застрашыць, каго-небудзь з вёскі ноччу забіралі і на некалькі дзён звозілі ў Маладэчна. Наращце здаваліся. Бо іншага выйсця не бачылі. А на сходзе быццам бы ўсе і не супраць уступіць у калгас, але ніхто не жадаў пісаць заяву першым. Хто яго ведае, чым усё гэта скончыцца, а першым тады давядзеца, магчыма, адказваць, разважалі між сабою.

Па мінулых дзесяцігодзяx былі такія прыкметы. Да пэўнай асцярожнасці спрычынялася і міжнародная напружанасць, расплачата "халодная вайна", пे-раважна паміж СССР і ЗША. Хадзілі чуткі пра магчымасць новай вайны. А ўнутры краіны было трывожна ад дзейнасці, хай і нязначных, партызанскіх груповак, якіх улады называлі бандытамі і вялі барацьбу з імі. Частыя арышты, вывазы ў Сібір або Казахстан стваралі змрочную псіхалагічную атмасферу ў грамадстве.

Урэшце супраціў калгаснай сістэме ламаўся і яны ўсё ж ствараліся, на першы час у кожнай вёсцы паасобку. У брыгадзіры выбіраліся, а дакладней, вызначаліся, з катэгорыі беднякоў, незалежна ад іх адносін да працы.

А вось старшынёй калгаса назначалі ававязкова каго-небудзь з раёна.

*Студэнты Мінскага мастацкага вучылішча.
Кастусь Харашэвіч крайні справа.*

Сваім не давяралі. Даходзіла да недарэчнасцей. У вёску Лужок Гарадзілаўскага сельсавета прыслалі на першы час нейкага Марозава, прафсаюзнага дзеяча. Калі на адным сходзе яго спыталі: "Што будзем рабіць, гужоў няма?" Ён, не доўга думаючы, адказаў: "Если нет – посеем!" Доўга потым успаміналі людзі, як у Лужку Марозаў гужы сеяў. Пасля заняткаў у школе даводзілася хадзіць па навакольных вёсках дзеля ліквідацыі негісьменнасці, удзельнічаць у падрыхтоўцы выбараў. На мяне зноў была ўскладзена справа забеспечэння школы нагляднай агітацыяй.

Дырэктарам быў яўрэй па прозвішчу Галяс. Імя запамятаў. Хітры чалавек, аховы да гарэлкі. Але стараўся з мясцовым насельніцтвам жыць у згодзе. Большаясць настаўнікаў – усходнікі. Але я адчуваў сябе добра, бо гэтую школу, дзе правёў столькі год, лічыў сваёю. У вольны час спрабаваў маляваць алейнымі фарбамі. Падабалася. Зімовымі вечарамі чытаў і займаяўся пісаннем вершаў. Задумаў нават выдаць свой рукапісны зборнік. Жылося ў бацькоў без асаблівага клопату. Знаёмыя з дзяцінства мясціны спрыяльна дзейнічалі на настрой, вызываючы творчыя парывы як да паэзіі, так і да жывапісу. Надыходзіла вясна 1949 года. Калі сыходзіў з ракі Беразіны лёд і вада святлела ад веснавога разводдзя, зранку ў вольны час хадзіў з вудай лавіць рыбу. Пападаліся акунькі, плоткі, галаўнікі. Абалона ракі ажывала ад зімовай спячкі. Кнігаўкі ляталі ля самага долу, кранаючы крыллямі верхавіны купін. Непакойлісія. Там былі іх гнёзды, у якіх ужо ляжалі па некалькіх невялікіх блакітных яечак з рудымі крапінкамі-вяснушкамі. Бліжэй да вады пачынала квітнечка жаўтуха. Дадому вяртаўся заўсёды ў добрым

настроі. Часам здавалася, што так будзе заўсёды. Нарэшце даведаліся, што стварылі калгасы і ў Беніцкім сельсавеце, а бацькоў Валянціны ўсё ж раскулачылі як і некалькі яшчэ гаспадароў з той мясцовасці. Калі ў іх ўсё забралі, яны перарабраліся да сваякоў дзесяці пад Вільню. Малодшы сын Анатоль з'ехаў у Латвію. Сястра Любa таксама выйшла замуж з надзейнай застасца на радзіме. Толькі старэйшая дачка Ніна засталася з бацькамі і цераз некаторы час паехала з імі ў Казахстан, на месца, прызначанае ўладамі на пасяленне. Вось так распалася, растрэслася яшчэ адна беларуская сям'я. А колькі іх, дружных, працавітых, сумленьных грамадзян, пазбаўленых права жыць на сваёй Бацькаўшчыне.

Так і засталася на чужыне назаўсёды. Але на памяці не толькі гэтая і падобныя ім негатыўныя з'явы. Былі і станоўчыя моманты ў тагачасным жыцці. Адным з такіх варта лічыць магчымасць атрымаць не менш як сярэднюю адукацыю і жаданую спецыяльнасць.

У даваенай Польшчы пераважная большасць нашых суайчыннікаў вымушана была абмяжоўвацца пачатковай і няпоўнай сярэдняй асветай. Сярэднюю, а тым больш вышэйшую адукацыю, атрымаць было праблемай. Навучанне было платным і не ўсім па кішэні. Існавала і пэўная дыскрымінацыя па палітычных і рэлігійных матывах. А зараз молодзь рынулася ў навуку. Пайшлі вучыцца на настаўнікаў, урачоў, інжынераў, аграномаў.

Больш даступным стала медыцынскае абслугоўванне. А лячэнне ў даваенны перыяд каштавала немалыя гроши. Іншая справа – якасць. Не было асаблівай праблемы і з працаўладкаваннем. Развівалася народная гаспадарка, прамысловасць. Паўсюдна началі ўзводзіцца школы, бальніцы, бібліятэкі, Дамы культуры, жылыя кварталы ў гарадах і мястэчках. Аднаўлялася і вёска. Усё гэта паглынала энэргію людзей, якія радаваліся мірнаму жыццю, магчымасці штосьці планаваць на будучынню. Таму асабліва ніхто і не ўнікаў у сутнасці і харктар самой камуністычнай сістэмы, у яе таталітарны стыль кіравання грамадствам. Тым больш што пропаганда, узведзеная да абсалюту, на кожным кроку сцвярджала, што савецкі лад жыцця самы дэмакратычны ў свеце. Не задумваўся над гэтым і я, пакуль асабіста не сутыкнуўся з палітыка-ідэалагічным цікам.

У пачатку лета 1949 года, калі скончыліся заняткі ў нашай Гарадзілаўскай школе, мянэ пазвалі ў раённы аддзел народнай адукацыі. Загадчык, спадар Шушкевіч, якога я сустракаў у хаце Моніда ў Хатуцічах, ціхім голасам сказаў: "Зайдзі ў райком камсамола, а потым зноў да мянене!" Зайшоў. Засядала Бюро. За столом некалькі асобаў на чале з сакратаром, прозвішча якой запамятаваў. Яна прапанавала мне паказаць камсамольскі білет. Паўсучувала, што за два месяцы не плаціў членскіх складак, а потым яго мне не вярнула, а адклала ў бок. Я асабліва не хваляваўся, пакуль не пачуў з яе вуснаў штосьці накшталт таго, што я афармляў улёткі для нейкай нелегальнай арганізацыі быццам бы ў Смаргонскай сярэдняй школе. Я чуў, што ў тыя часы ў асобных мястэчках узнікалі патрыятычныя групоўкі. Але ні да адной з іх не меў ніякага дачынення. Затым пачала разважаць, што ці да твару камсамольцу прайўляць салідарнасць з сацыяльна-варожымі элементамі. Гэта ўжо намёк на жаніцьбу. Хтосьці дадаў, што, відаць, я яшчэ не дарос да камсамола і арганізацыя не можа мірыцца з такім яе членамі. Я збянтэжыўся, бо цалкам не быў падрыхтаваны да такой размовы. Не меў належнага вопыту і дасведчанасці весці дыскусію і адказваць на правакацыйныя пытанні.

Таму, памятаю, нічога змястоўнага не мог сказаць у сваё апраўданне, акрамя таго, што ніякіх малюнкаў да лістовак не рабіў. Гэта ўжо было падобна на допыт у НКВД, калі вымушалі прызнавацца ў тым, чаго не было. А вось наконт жаніцьбы выходзіла, што быццам бы і вінаваты. Нездарма мяне папярэджвалі. Але ж я пакахаў дзяяўчыну, калі яе бацькоў ніхто яшчэ не лічыў “варожымі элементамі”. Стала зразумела, што я застануся без камсамольскага білета, аб чым асабліва і не шкадаваў. У мяне не было комплексаў адносна камуністычнай ідэі. Сваю мараль і чалавечыя пачуцці я не здольны быў памяняць на нейкія ідэалагічныя догмы. Сумленне маё было чыстае, таму і не стаў прасіць аб памілаванні. Калі зайшоў другі раз да загадчыка райана, ён мне сказаў, што яму ўжо паведамілі, каб больш Харашэвіча не браў на настаўніцкую працу. З Шушкевічам я сустракаўся раней. Ён хоць і быў партыйным чалавекам, але з тутэйшых. Шмат чаго разумеў. Параіў мне не хвалявацца, а калі ёсьць магчымасць, з'ехаць куды-небудзь на гэты неспакойны час. “Хлопец ты таленавіты, не прападзэш”, – падбадзёрыў на развітанне і дадаў – Калі часам давядзецаца дзе-небудзь пісаць аўтабіяграфію, не ўспамінай пра камсамол. Быў ты ў ім няпоўныя два гады, паступова ўсё забудзецаца.” Але, відаць, у быльм Савецкім Саюзе, калі чалавека выключалі з партыйных структур па палітыка-ідэалагічных матывах, дабром для ягоўгата не канчалася.

Калі вяртаўся дадому, мною валодалі супярэчлівыя пачуцці. Прыкра было на Бюро ўсё гэта слухаць ад камсамольскіх работнікаў, якія не так даўно хвалілі мяне за работу ў школьнай піянэрскай дружыне. У той жа час адчуваў псіхалагічную палёгку, бо, напэўна, я не мог быць савецкім камсамольцам, як і савецкім чалавекам, а цяжараным бальшавіцкім выхаваннем. Жыхары Заходняй Беларусі, не зведаўшы ў поўнай меры жыццё пры таталітарным камуністычным рэжыме, хаця і былі часам прыхільнікамі савецкай улады, у сваіх учынках і помыслах у першую чаргу арыентаваліся на агульначалавечыя каштоўнасці і мелі ўжо свой, адметны ад усходнікаў, спосаб мыслення.

Усё гэта, падмацаванае нацыянальной ідэяй, і дапамагло мне ў далейшым застасца самім сабою.

Зноў паўстала пытанне, што рабіць далей.

Магчыма, можна было ўладкавацца на якую-небудзь працу на Беразінскім торфапрадпрыемстве, якое разгортвалася. Але ж не было ніякай рабочай специяльнасці. Вяртацаца ў Маладэчна таксама не жадаў.

Bільня 1949 – 1953

Рашэнне з'ехаць у Вільню ўзнікла ў мяне пасля таго, як летам 1949 года разам з Валянцінай наведалі яе сястру, якая там заснавалася, выйшаўшы замуж за літоўца. Вільня мне спадабалася яшчэ тады, калі летам 1939 года з школьнай экспкурсіяй я ўпершыню наведаў гэты старажытны беларускі горад. Падабалася ў ім архітэктура, якая па стылю была бліжэй да заходнегурапейскай. Пагорысты віленскі ландшафт з велічнай Замкавай гарой. Шырокая рака Вілія ўнізе. Вузкія брукаваныя вулачкі на Зарэччы. Вострая Брама, Духаў манастыр, касцёл Пятра і Паўла, аздоблены скульптурнымі выявамі. Да таго я ўжо ведаў, якое значнае месца займала Вільня на скрыжалах нашай Айчыннай гісторыі. Тут і трагічнае

рэха паўстання 1961–63 гадоў, і вытокі адраджэнскага руху пачатку XIX стагоддзя. Тут гуртавалася заходнебеларуская нацыянальная інтэлігэнцыя, пад час польскага панавання, выхаванцам якой мне пашчасціла быць падчас другой сусветнай вайны.

Мною заўсёды авалодвала нейкае рамантычнае хваляванне, калі цягнік набліжаўся да гэтага горада, панарама якога заўжды ўзнікала нечакана пасля Панарскага ўзвышша. Мая Валянціна таксама схілялася да думкі быць бліжэй да сястры, калі бацькі апынуліся ў Казахстане. Пазней да іх далучыўся старэйшы брат Генадзь, адбыўшы свой тэрмін зняволення ў Гарахавецкіх лагерах ва Уладзімірскай вобласці. Малодшага брата Анатолія ўлады знайшлі дзесяцьці ў Латвіі і таксама адправілі на пасяленне. Такіх рэпрэсіраваных і ў Казахстане было нямала. Многія, у тым ліку і сям'я Ігната Моніда, на Радзіму не вярнуліся, нават пасля рэабілітацыі.

Ведалі, што тут яны будуць ізгоямі. У іхнях хаце ў Хатуцічах усталявалі бібліятэку, а зямля адышла пад калгас. У Казахстане яны працеваў ў нейкім калгасе і адчуvalі сябе роўнымі сярод роўных, бо ссыльныя здараліся на кожным кроку.

Канчатковое рашэнне пераобраца ў Вільню з'явілася ў мяне пасля таго, як у газеце "Савецкая Літва" натрапіў на аўтаву ў якой пісалася: "Віленскі мастацкі інстытут прымае заявы на падрыхтоўчыя курсы ад асоб, маючых сярэднюю агульнаасветніцкую адукацыю". І хаця інстытут ужо працеваў некалькі год, не хапала абітурыентаў са спецыяльнай сярэдняй адукацыяй. Я палічыў, што калі ўдасца паступіць, вырашу свае праблемы. З'еду туды, дзе мяне ніхто не ведае, а заадно набуду прафесію мастака. Праўда, да гэтага намеру бацькі і жонка аднесліся даволі насцярожана. Маці лічыла, што я не валодаю адпаведнымі мастакоўскімі здольнасцямі. Дзесяцьці вычытала, якая гэта ненадзейная прафесія, як часам ламалася асабістae жыццё на гэтым шляху. Але і супярэчыць асабліва не адважваліся. Ведалі, у якім становішчы апынуўся. Здаўшы патрэбныя дакументы і дамовыя працы, я быў залічаны на гэтыя курсы. У аўтабіографіі, як мне парайлі, нічога не згадаў пра гісторыю з камсамолам. Маочы савецкі атэстатсталасці, я ужо не хваляваўся, што можа здарыцца так, як з універсітэтам у Мінску.

Адчуваў, што маральнай падтрымкі ад Валянціны наконт вучобы таксама не атрымаю.

Яна была больш кансерватыўных поглядаў, без рамантыкі, і, як многія жанчыны, схільная да спакойнага, сямейнага жыцця.

Пяць год вучобы, без дадатковай матэрыяльнай падтрымкі, – не лепшая перспектыва для нармальнага існавання. І ўсё ж я рашиўся. Нейкая невядомая сіла не дазваляла спыняцца і штурхала да пошуку свайго месца ў жыцці. Падрыхтоўчыя курсы праводзіліся ў будынку Мастацкага інстытута па вуліцы Святой Ганны калі 20 дзён. За гэты час мы працеваў з натуры над фігурай і партрэтам чалавека – галоўнымі заданнямі ўступных экзаменаў на ўсіх аддзяленнях. У заяве я нагадаў жывапісны факультэт. Але папаў на графічны змагчымасцю перайсці на жывапісны ў працэсе вучобы. Такім чынам, у пачатку восені 1949 года я стаў студэнтам Віленскага мастацкага інстытута. Цераз некаторы час у Вільню прыехала і Валянціна. Неўзабаве яна ўладкавалася на працу ў бухгалтэρый адной будаўнічай арганізацыі. Пажыўшы ў сястры некаторы час, перабраліся затым на прыватную кватэру ў квартале непадалёку ад Вострай Брамы. Пачыналася

новае жыццё. Кожную раніцу я ў прыўзнятых настроі крочыў у інстытут. Усё мне там падабалася. Нават сам старынны двухпавярховы будынак, які адным канцом далаўчайся да прыгожага касцёла Святой Ганны.

Дырэктарам інстытута на той час быў літоўскі жывапісец Гудайціс, які ка-лісці вучыўся ў Парыжы. На яго творах яскрава вызначаўся ўплыў французскіх імпрэсіяністаў. Да вайны ў інстытуце працаваў вядомы заходнебеларускі мастак Фердынанд Рушчыц.

Вучыўся, а затым стаў выкладчыкам у ім і другі наш суайчыннік, жывапісец Пётра Сергіевіч.

Паступова стаў натхняцца мастакоўскай атмасферай, якая панавала ў студэнцкім асяроддзі. Садзейнічала гэтаму настрою і адпаведнае абсталяванне аўдыторый. На сценах віслі работы папярэдніх навучэнцаў, малюнкі, жывапісныя творы, графічныя эстампы. Па калідорах скульптурныя выявы, элементы класічнай архітэктуры ўзбуджалі ў мене пачуцьё нечага блізкага да душы і розуму.

З кожным днём я адчуваў, што ўсё больш і больш паглыбляюся ў нейкі таямнічы і незнаёмы да гэтага часу свет выяўленчага мастацтва.

Гэтому садзейнічала як штодзённая праца ў інстытуце, так і наведванне Дзяржаўнага мастацкага музея, які ўжо пачынаў сваю дзейнасць. Там я пабачыў і творы заходнебеларускіх мастакоў даваеннаага перыяду.

Прагна прыслухоўваўся, што гаварылі аб мастацтве студэнты старэйшых курсаў, больш дасведчаныя, асобныя з якіх мелі ўжо і сярэднюю мастацкую адукацыю.

Прыемнымі былі вандроўкі па горадзе ў ту ю восень. Апаўшае лісце дрэў клалася рознакаляровым абрусам па ўзбочы вуліц. Каменныя падмуркі старых будынкаў, чырвоныя чарапічныя дахі ў сонечны дзень на фоне сіняга вераснёўскага неба цешылі зрок, абуджалі неспазнанае раней эстэтычнае задавальненні. Напэўна, у той час пачынала фармавацца маё ablічча як мастака-жывапісца, а ў спалученні з паэтычнымі здольнасцямі і нацыянальной ідэяй мацнеў і мой творчы патэнцыял.

Сама Вільня не была так разбурана, як Мінск або асобныя гарады Усходняй Беларусі. На вуліцах чулася літоўская, руская, польская і нават ўярэйская гаворка. Радзей – беларуская. З'язджаліся ў горад не толькі з правінцыі, але і іншых рэгіёнаў Саюза. Тлумачылася гэта тым, што ў Прыбалтыцы ў тыя гады лягчэй было пражыць матэрыяльна. Літоўскі аграрны сектар да сучэльнай калектывізацыі быў у стане забяспечыць патрэбы людзей. Знакаміты віленскі рынак “Падгалле” поўніўся рознай жыўласцю. Па даволі памяркоўных цэнах можна было набыць неабходнае. У крамах не было нястачы хлебабулачных вырабаў. Хапала і розных спіртовых напояў і цыгарэц аматарам пакурыць. Часам было чуваць, што гэта заслуга сакратара ЦК кампартыі Літвы таварыша Снечкуса, стаўленіка Масквы. Перадавіцы рэспубліканскіх газет ухвалялі, як звычайна, мудрую палітыку Сталіна, вернага друга літоўскага народа.

Але палітычная сітуацыя як у самой рэспубліцы, так і ў сталіцы была даволі складаная. Станаўленне савецкай улады таксама не абыходзілася без рэпрэсій і гвалту. Многія грамадзяне ўжо былі ў турмах і лагерах. Іншыя пайшлі ў эміграцыю. У правінцыі разгарнуўся партызанскаі рух, больш значны, чымсь у Беларусі. Улады вымушаны былі скарыстоўваць для яго падаўлення злучэнні знутраных войск і

асобныя аддзелы НКВД. Месцамі даходзіла да грамадзянскай вайны.

Неспакойна было і ў самой Вільні. Па начах чуліся асобныя стрэлы. Раніцою былі бачны пабітъя вітрыны газет і пакрамсаныя старонкі з партрэтамі Сталіна і членаў Палітбюро. Узбудараражыліся грамадзяне, і асабліва вернікі, калі з гары, што насупраць замка Гедымяна, былі ноччу сцягнуты тры крыжы, пастаўленыя ў памяць пакутнікаў. То было святое месца і не толькі для літоўцаў. Адпаведна рэагавала на ўсё гэта і нацыянальна-патрыятычная вучнёўская моладзь. Як і ў Беларусі, выказваўся імі пратэст супраць русіфікацыі і засілля партыйна-бюрократычнага чынавенства. У туго восень на могілках "Росса" была праведзена палітычная акцыя, у якой бралі ўдзел студэнты, у тым ліку і Віленскага дзяржаўнага ўніверсітэта. Гэта вызвала адпаведнае рэагаванне з боку ўлады і органаў бяспекі. Былі створаны нейкія камісіі па даследванню сітуацыі ў навучальных установах. Не прамінула адпаведная праверка і Віленскі мастацкі інстытут. Памятаю, як занепакоіліся нашы студэнты і выкладчыкі. У выніку гэтых праверак пачаліся звольненні з вучобы асобныхіх навучэнцаў. Так, са скульптурнага аддзялення ўжо з першага курса позней восенню быў выключаны Ёніс Валужыс. Быццам бы за тое, што яго бацькоў запічылі ўжо ў "кулакі" і падрыхтавалі да дэпартыцыі. Пачыналася калектывізацыя.

У пачатку снежня месяца мяне таксама пазвалі ў Дырэкцыю інстытута. За сталом насупраць дзвярэй сядзела некалькі асоб з адміністрацыі і педкалектыву, а таксама з Міністэрства адукацыі, а мо і ЦК партыі. Вяла паседжанне парторг інстытута, руская, складастая, шыракаплечая жанчына з характэрным выразам на твары асаблівай значымасці сваіх функцыяў. Па вучобе ў мяне ўсё было ў парадку. Настаўнікі нават заўважалі пэўныя здольнасці. Зайшоўшы ў пакой, я спірша асабліва не хваляўся. Прывітаўшыся, спыніўся, не дайшоўшы некалькі кроکаў да стала. Маланкай мільганула на памяці сітуацыі ў Маладэчне на Бюро.

Парторг, прозвішча запамятаваў, запрапанавала мне спірша паведаміць прысутным, адкуль я прыехаў у Вільню, дзе вучыўся, хто мае бацькі. Штосьці заварушылася неспакойнае ў свядомасці. Але па стараўся адказваць, не выкryваючы свайго хвалявання. Затым, разглядаючы нейкія паперы перад сабой, глухаватым голасам спытала, за што мяне ў Маладэчне выключылі з камсамола і чаму ўхіляўся ад службы ў Савецкай арміі. Гэта было так нечакана, што я збянтэжкуюся канчатковая.

Пачаў гаварыць, што выключылі мяне быццам бы беспадстаўна як бы за несвоечасовую ўплату членскіх узносаў. Але гэта гучала непераканаўча. Толькі наконт службы ў арміі я рашуча і цвёрда заяўвў, што дэзерцірам не быў. Меў адтэрміноўку па вучобе. Пэўнае маўчанне. Ніхто дадатковых пытанняў не задаваў. Відаць, ўсё было вырашана заўчасна. Затым парторг аўявіла, што рашэннем мандатнай камісіі за скрытыя анкетныя дадзеныя я пазбаўлены права працягваць вучобу ў Віленскім мастацкім інстытуце і Magу забраць свае дакументы ў сакратарыяце. Выйшаўшы на калідор, я спірша пакрочыў у бок сваёй аўдыторыі. Там заставаліся мае мастакоўская прылады. Але ля самых дзвярэй спыніўся і пайшоў у канцылярью. Сакратар, год пад пяцьдзесят, аддаючы ўжо падрыхтаваныя дакументы, з літоўскім акцэнтам у пайголаса прамовіў: "Шкада Вас, Вы таленавіты чалавек". Гэтыя адзінныя слова спачування, якія я пачуў ад старонняга чалавека, доўга потым былі ў маёй памяці. З мастакоў на той камісіі ніхто не заступіўся.

Відаць, валодаў страх, які ўжо паспей паралізаваць свядомасць часам нават сумленных, прыстойных людзей.

Забраўшы свае паперы, я ўжо ў аўдыторыю не вярнуўся. Без галаўнога ўбору выйшаў на вуліцу. Надвор'е было таксама змрочнае, як і мой настрой. За некалькі хвілін маё жыццё радыкальна змянілася.

А яшчэ ўранку, кроначы на заняткі, я адчуваў сябе шчаслівым чалавекам. На працыгую аднаго года мне давялося двойчы сутыкнучца з рэпресіўнай камуністычнай сістэмай. Не ведалася мне ў той час, што мае праблемы – гэта мізэрная толіка таго, што тварылася на гэтай глебе ў СССР. Таму пэўны час лічыў толькі сябе пакрыўджаным. А ў галаве свідравала пытанне: адкуль даведаліся пра камсамол? Можа, было варта напісаць у аўтабіографію ўсё? Аказваецца, у Савецкім Саюзе, калі сярэдняя адукцыя быццам бы абавязковая і ўсім даступная, то вышэйшая ўжо лічылася прывілеем. Галоўным быў не талент чалавека і яго стаўленне да працы, а біяграфія… Вось яе, гэтую сваю біяграфію, як вярблюжы горб, я насуў ўсё сваё жыццё з пячаткай “неблагонадежности”, пакуль не рухнуў таталітарны рэжым. Але большасць жыцця была ўжо за плячыма. Нечаканасцю было і тое, што Валянціна сітуацыю з выключэннем успрыніяла даволі спакойна. Суцяшала тым, што, можа, хутка будзе вайна, зменіца ўлада, мы вернемся на Радзіму, у сваю хату, на сваю зямлю і пражывем без усялякага інстытута. Не разумела мая жонка, што за некалькі месяцаў вучобы, пабыўшы сярод людзей, блізкіх мне па прызванию, я стаў другім чалавекам, на ўсё жыццё зачарараваны цудоўным светам мастацтва.

Ніякія палітычныя перамены ўжо не ўстане былі ўтаймаваць прагу да творчасці. Але ў той час зноў паўстала пытанне, што рабіць далей. Наперадзе зіма. Вяртацца дадому ў Гарадзілава быццам бы і не выпадала. Ды і што мяне цяпер чакала на Радзіме, калі я стаў чалавекам другога гатунку?

У Вільні было нямала прыезджых, якія па розных прычынах тут заставаліся. Прыезджалі з Pacei, Беларусі, Сярэдняй Азіі, Казахстана. Вырашыў і я застацца. Горад мне падабаўся. Сустрэлі мы адну суайчынніцу, якая цудам выратавалася, калі немцы палілі людзей у вёсцы Доры Валожынскага раёна. Яна тут абзавялася сям'ёй. Пэўны час мы жылі ў яе на кватэры.

Пазнаёміўся з чалавекам, які прыбыў у Прыйбалтыку з Заходнім Украінам. Вярнуўшыся з ніямецкага палону, ён адчуў пэўную варожасць з боку мясцовых улад на сваёй Радзіме. Вырашыў з'ехаць у Літву. Гэта ён, Павел Ананька, стаўшы пазней другім мужам сястры жонкі Люды, дапамог мне ўладкавацца на працу ў зборачны цэх заводе, дзе выраблялася электронная апаратура абароннага значэння. Гэта быў прэстыжны завод. Заробкі на ім былі неблагія. Да таго на працыгую аднагодвух год можна было атрымаць кватэру. Мяне залічылі слесарам 5-га разрада. Але я выконваў аперацыі маркіроўкі на прыборах. Чорнай нітрафарбай наносіў патрэбныя літары і лічбы. Усе рабочыя цэха, а гэта пераважна моладзь і людзі сярэдняга ўзросту, працавалі па нарадах. У канцы месяца ў сярэднім зараблялі па 700–800 руб. У вольны час займаўся пераважна самаадукцыяй. Набываў кніжкі па мастацтву. Наведваў музеі і выістравачныя залы. Вандраваў з альбомам па горадзе, рабіў замалёўкі. Па вуліцы Святой Ганны, дзе размяшчаўся мастацкі інстытут, стараўся праходзіць у прыцемках. Чамусьці саромеўся сустрэцца са знаёмымі студэнтамі. Што я ім мог сказаць? Углядаяўся ў асветленыя вокны вучэбных

аўдыторый, дзе працягвалася жыццё будучых мастакоў. Не губляй надзеі, што яшчэ не ўсё страчана. Можа, калі і вярнуся туды, дзе так добра сябе адчуваў?

Сапраўды, восенню 1951 года мне прапанавалі кватэру на Антаколі. Далекавата. Дабірацца на працу патрэбна было ледзь не праз увесь горад. Кватэра ў двухпавярховым цагляным будынку была без выгод. Але падабалася, што стаяў той дом, часткова ўжо заселены завадчанамі, у сосновым лесе, воддаль ад вуліцы. Вясною і летам – цудоўнае месца адпачынку. Ля самых акон невялічкіх двух пакойчыкаў на першым паверсе стаялі высокія сосны, шчабяталі птушкі. Выйшаўшы на ўзвышша за лесам, мог назіраць усю панараму Вільні. Унізе на поўначы, за Антакольскай вуліцай, – рака Вілія. На поўдні віднегіся Панары. Адразу за лесам пачыналася вясковае поле. Розная збажына на ім нагадвала родныя мясціны вёскі Літвы і Гарадзілава. Часам сумаваў. Але прырода падбадзёрвала мяне. Тады браў фарбы або аловак і рабіў замалёўкі. Крыху далей ад апошняга аўтобуснага прыпынку на Антаколі пачынаўся знакаміты рачны пляж “Валакумпе”. У гарачыя летнія дні пляжны бераг на ім поўніўся віленчукамі. Безупынна рухаўся па Віліі рачны параход. На супрацьлеглым беразе, сярод дрэў, віднеўся Кальварыйскі касцёл – места паломніцтва вернікаў з Літвы і Заходняй Беларусі. Але на пляжы я быў лічаны разы. Не любіў тлумных месц. Рыбалкай на Віліі таксама не займаўся. Я прызывицаўся лавіць у меншых рэках, такіх як Беразіна. Часам назіраў, як ля маста, дзе ў Вілію ўцякае невялічкая Віленка, мясцовыя аматары лавілі адмысловымі прыладамі даволі вялікіх рыбін. Толькі цярпенне патрэбна было немалое.

Палітычная сітуацыя, як у самой Літве, так і ў Вільні, паступова нармалізавалася. Партызанка была разгромлена. Падаўлены супраціў моладзі і нацыянальной інтэлігенцыі. Асобным патрыётам удалося ўцяchi за мяжу. Многія трапілі ў турмы і лагеры. Але маўклівае варожае стаўленне значнай часткі літоўskих грамадзян да акупацыі засталося. Як звычайна, былі людзі, якія актыўна супрацоўнічалі з уладамі. Стараліся зрабіць сабе кар'еру. Але заўважалася, што нават літоўскія партыйцы трymаліся сваёй мовы і культуры. Паміж сабою адзін на адзін яны размаўлялі на роднай мове. Гэта я заўважаў на заводзе і ў інстытуце. Быў у мяне адзін знаёмы па працы літовец, малады яшчэ хлопец, які ставіўся да мяне больш даверліва, ведаючы, што я не расеец і валодаю польскай мовай. Я бываў у яго дому. Ён меў радыёпрыёмнік. Мы слухалі часам радыё “Свабода”. Адчувалася, што і яго бацькі, якія перабраліся ў Вільню з правінцыі, не любілі камуністычныя ўлады і russkamoўных партыйных і адміністратаруўных чыноўнікаў, дасланых з усходу. А іх было нямала, як і супрацоўнікаў “органаў бяспекі”, што пільна сачылі за грамадскім жыццём. Адносна памяркоўнае матэрыяльнае жыццё не спрычынялася да якіх-небудзь выступленняў і сярод грамадзян. Калі я прыйшоў на завод, на ім працавала I шмат яўрэй. Займалі яны і асобныя пасады. На першым часе адчувалі сябе даволі ўпэўнена. Але мы заўважалі, як паступова пачаў знікаць іх гонар. А калі быў арыштаваны настройшчык апаратуры яўрэй Зусман з нашага цэха і яшчэ некалькі з завода, прыціхлі цалкам. Пазней даведаліся, у tym ліку і па радыё “Свабода”, што ўзнікла нейкае “Дело врагов”, якое спавядала пэўную дыскрэдытацыю асоб яўрэйскай нацыянальнасці па ўсім Саюзе. У той час палітычнай сітуацыі я асабліва не пранікаўся. Лічылася, што гэты рэжым усталяваўся ўжо назаўсёды. Жыў сваім адасобленым жыццём. Зімовымі вечарамі большасць

Хвіліны творчага натхнення.

читаў. Пераглядаў ілюстрацыі ў кніжках па мастацтву. Набыў даволі грунтоўную манаграфію рускага мастака Васілія Сурыкава. Ён мне вельмі падабаўся за гісторызм у сваёй творчасці і непаўторны народны каларыт сваіх палотнаў. У кніжных шапіках заўсёды знаходзіў невялікія кішанковыя кніжачкі. У іх, акрамя асобных рэпрадукций, падаваліся біяграфічныя звесткі таго або іншага мастака, як рускага, так і замежнага, пераважна з краін сацыялістычнага лагера. Іх я браў на працу і, калі здаралася вольная хвіліна, з цікавасцю чытаў. Такім чынам пазнаёміўся з многімі рускімі перадвіжнікамі, польскімі, чэшскімі, венгерскімі, югаслаўскімі мастакамі. Хадзіў і ў завадскую бібліятэку. Не меў звычкі з палучкі або аванса заглядаць у рэстаран. Для адпачынку заглядаў на стадыён. А калі набыў дубальтоўку, з суседам па кватэры выбіраўся на паляванне. Толькі вабілі мяне больш не паляўнічыя трафеі, а вандроўкі па прыродзе. Таму часцей прыходзіў дадому з пустымі рукамі, але з уражаннямі ад бачанага. Такое маё жыццё не зусім стасавалася да сямейнага ўзаемапаразумення. Валянціна бачыла, што я па-ранейшаму вітаю дзесяць ў паднябесі сваіх мастакоўскіх летуценняў. Нагадвала, што пара было б пачынаць жыцць як усе людзі. Рамантаваць кватэрну, заводзіць дзяцей. Як нармальная жанчына, яна мела рацью. Вось толькі я жыў нейкім прадбачаннем, што ўсё гэта ў мяне часова. Не ўяўляў, што назаўсёды застануся рабочым, кожную раніцу хадзіць на завод і там дзень у дзень рабіць адну і ту ў справу. Інтэлектуальных запатрабаванняў у маёй жонкі не было. Вечарамі яна бавілася больш у суседзяў на пасядзелках, дзе гулялі ў карты або даміно. Мяне гэта не вабіла, затое лічыўся нейкім адшчапенцам. Натуральна, што разлад ва ўзаемаадносінах з Валянцінай паглыбляўся. Асабліва гэта адчулася пасля таго, як я трыв летнія месяцы ў 1952 г. пабыў у ваенных лагерах ва Уладзімірскай вобласці за Маскоўскаю. Зvezlі нас

У час адпачынку. ў лагер, калі ў Маскве прыпыніліся і чакалі цягніка на горад Горкі. Потым увесь час у

вачах стаялі: “З’яўленне Хрыста народу” мастака Іванова, “Баярыня Марозава” Сурківа, “Бурлакі на Волзе” Рэліна і шэраг іншых твораў. Пейзажы Левітана і Куінжы. Менавіта пасля ўбачанага я зразумеў, што выяўленчае мастацтва – гэта маё прызванне і жыццё без яго губляе сэнс. Яшчэ ў памяці з таго лагера – вандроўкі па расейскіх калгасных вёсках і размовы з іх жыхарамі, калі мы выбіраліся ў вольны час дакупіць чаго-небудзь з харчоў. Кармілі ў вайсковой сталоўцы дрэнна. У асноўным пярлоўка і рыба траска. Толькі аднойчы некалькі дзён нечакана сталі з’яўляцца мясныя катлеты. Быццам бы павінен быў прыляцець на інспекцыю Герой Савецкага Саюза Каманін. Але ён не з’явіўся. А мы ўспаміналі тыя “каманінскія” дні. Расіяне мне падаліся даволі сціплымі, прыветлівымі людзьмі. Яны былі не падобныя на тых даволі вульгарных і нахабных функцыянераў, якіх нам дасылалі з усходу, калі ўсталявалася савецкая ўлада. Забітыя нястачай калгаснікі таксама многае разумелі, але фізічны страх перад палітычнымі рэпресіямі рабіў пакорнымі і нешматлодзімы. Па вёсках большасць жанчын і старых. Многіх забрала вайна. Хтосьці не вярнуўся і з лагераў. У мястечку Вязнікі за некалькі кіламетраў ад лагернага аэрадрома быў мясцовы рынак. Хадзілі туды за памідорамі і агуркамі.

З адным аматарам музыкі з Рыгі, Уладзімірам Белакуравым, мы арганізавалі невялічкі струнны аркестр. Часам выступалі ў падшэфных калгасах. Дапамагалі па ўборцы ўраджаю. Гэта крыху ўносіла ў лагернае жыццё новыя настроі. У пачатку верасня, калі ўжо пачыналіся першыя замаразкі і ў палатках стала холадна, вучэбны лагер закрыўся. Атрымаўшы пасведчанне майстроў і механікаў авіяўзбраення,

туды па лініі ваенкамата набыць вайсковую спецыяльнасць, хто не служыў у арміі. З Прыбалтыкі і з самай Вільні сабралася каля двух дзесяткаў. А ўсяго каманда налічвала паўтары сотні неслужывых. Праходзілі там перападрыхтоўку і былыя вайскоўцы. Усіх нас называлі “партызанамі”, а нашу каманду яшчэ і “дзікай блакітнай дывізіяй”. Гэта таму, што мы насялі абмундзіраванне войск паветраных сіл з блакітнымі пагонамі. “Дзікай” – таму, што спярша не ўмелі нават хадзіць строем. Жылі на вучэбным аэрадроме, непадалёку ад прыгожага рускага мястечка Вязнікі на рацэ Клязьма. Вывучалі авіяцыйнае ўзбраенне. Лётчыкі трэніраваліся палётамі на аднамоторных прапелерных вучэбных самалётах. Памятаю, што лета было вельмі спякотнае. Мне падабаўся ландшафт цэнтральнай Расеі. Штосьці падобнае даводзілася бачыць на карцінах рускіх пейзажыстаў. Моцнае ўражанне засталося ад Траццякоўскай галерэі, у якую я ўпершыню патрапіў, едучы

мы вярталіся дадому. Вярнуўся на завод. А ў ваччу ўсё стаялі карціны, пабачаныя ў Траццякоўскай галерэі. А дома мяне чакаў неспадзёў. Валянціна заявіла, што зімою больш жыць на Антаколі не збіраецца. Яно і зразумела. Нялёгка было жанчынам часам па вялікіх лясных гурбах снегу дабірацца раніцою, ды яшчэ ў прыцемках, да аўтобуснага прыпынку. Заявіла, што можа варта нам на зімовы перыяд перабрацца на кватэрну да сястры Люды, якая жыла ў самім горадзе. Але я не згадзіўся. Тлумачыў, што рызыкоўна пакідаць кватэрну на ўсю зіму. А па праўдзе, у мяне было жаданне застацца аднаму, разабрацца ва ўзаемаадносінах. Так яно і атрымалася. На памяці тая зіма тым, што пражкыў я ёсць у халодным памяшканні, калі раніцою, каб памыцца, патрэбна было разбіць лёд у вядры. Тагіць печку не было сэнсу – не хапала часу. У выхадныя дні часам сустракаўся з Валянцінай у яе сястры. Так і жылі ўжо, быццам бы разам, дый не разам. Гэта не засталося без увагі з боку органаў бяспекі, якія назіралі за нашай сям'ёй. Жонка суседа з другога паверха неяк пазней прызналася мне, што яе муж часам клаўся на падлогу і спрабаваў падслухаць, што дзеецца ў нашай кватэрны. Ён працаваў трэнерам па стральбе ў так званым “Общество “Динамо” і, відаць, быў стукачом. Напэўна, не выпадкова ў пачатку 1953 года мяне на заводзе аднойчы выклікалі ў аддзел кадраў. Там у асобным пакойчыку са мною пажадаў паразмаўляць супрацоўнік органаў бяспекі, назваўшыся Яковым.

Ён пачаў спакойна, даволі ветліва распытаўца, як мне жывеца, як працуецца. А затым асцярожна, можа, што я чуў пра малодшага брата жонкі Анатолія, як часта ёй прыходзяць пісъмы з Казахстана і Польшчы, дзе была ў іх нейкая радня, якія ў мяне планы на будучыню, магчыма, патрэбна ў чым дапамога. “Вось яно што”, – падумалася мне. Заўважыўшы неакрэсленае наша сямейнае становішча, відаць, палічылі, што я зараз магу быць больш адкрытым для іх, а мо дам згоду і на нейкае супрацоўніцтва.

Нічога канкрэтнага не прапанаваўшы на развітанне, толькі прамовіў, што, магчыма, гэта не апошняя размова. Але сустрэцца з Яковым, на шчасце, мне больш не давялося. У сакавіку месяцы таго 1953 года памёр Сталін. Асабіста я да гэтай падзеі аднёсся цалкам раўнадушна. Да Сталіна ў той час у мяне не было ні любві, ні нянявісці. Я яго успрымаў не фізічна, як чалавечую істоту, а як партрэтны вобраз на шматлікіх творах выяўленчага мастацтва. Здзівіўся, чаму гэта смерць так узбударажыла грамадства.

На заводзе быў жалобны мітынг. Асобныя нават плакалі і лямантавалі, прыгаворваючы: “Як жа мы цяпер будзем жыць без яго?” Але былі і такія, што патаемна радаваліся канчынене тырана. Ужо вясною палітычнае сітуацыі ў Вільні пачала мяніцца. Сталі праяўляцца нацыяналістычныя тэндэнцыі. Здараліся скандальныя гісторыі. Асобныя прадаўцы ў крамах і грамадскім транспарце сталі не абслугоўваць пакупнікоў і пасажыраў, калі да іх звярталіся на рускай мове. “Не супранто” – гэта значыць “не разумею” – стала сакраментальнай фразай. Жонкі вайсковых афіцэраў або партыйных службоўцаў пачалі ад’язджаць у Расею. Адбыліся кадравыя змены. Калі раней кіраўніком якой-небудзь значнай дзяржавай установы або прадпрыемства пераважна былі рускія, а намеснікамі – літоўцы, цяпер становілася наадварот. Усё гэта дзеілася, пакуль у Крамлі ішла мітусня за ўладу. Паступова сітуацыя нармалізавалася. Але на ранейшыя пазіцыі Літва, ды не толькі яна, вярнуцца ўжо была не ў стане. Са смерцю Сталіна скончылася

цэлая эпоха ў жыцці савецкага грамадства. З'явіліся ў Вільні былья лагернікі, вызваленыя па першай рэабілітацыі. Аднаго з іх мне давялося сустрэць у хаце мясцовай віленчанкі, якая прыняла чалавека, страціушага за час зняволення родных і блізкіх. Ён да вайны жыў у Вільні. Належыў да МОПР(а). Займаўся нелегальнай дзейнасцю пры Польшчы на карысць СССР. У 1940 годзе разам з многімі актывістамі быў арыштаваны і сасланы ў лагер. Задумайся я над сваім становішчам. А магчыма надышоў час, што і з мяне будзе знята гэтая "неблагонадежность". Доўга не разважаючы, зайшоў у мастацкі інстытут. Папалася на вочы тая ж жанчына, парторг. Яна адказала, што магчыма цяпер я і мог бы вучыцца, але патрабна па-новаму здаваць уступныя экзамены. Гэта мяне асабліва не турбавала. Я прыняў рашэнне паступіць у будучым годзе, каб не марнаваць час. Мне ўжо споўнілася 26 год. Больш як тры гады я адпрацаваў на tym заводзе. Безумоўна, лепшы час для вучобы і, напэўна, творчай працы страчаны. Але такі мой, відаць, лёс. Вясною Валянціна вярнулася на Антокаль. Але калі даведалася, што збіраюся зноў паступаць у інстытут, зразумела, што, напэўна, сямейнае жыццё са мною немагчыма. На гэты раз ужо я пакінуў кватэру і, каб пазбягаць напружанасці ва ўзаемаадносінах, перрабраўся часова да аднаго сябра з завода, а адтоль у інстытуціі інтэрнат, які ўжо прымаў паступаючых.

Экзамены я вытырываў, а ў інстытуце не папаў. Здарылася непрадбачанае, і не толькі для мяне. Пасля спецыяльных прадметаў патрэбна было здаваць яшчэ экзамены па літоўскай мове і літаратуры.

Раней іншамоўныя абітурыенты дапускаліся без здачи, мелі адтэрміноўку да канца вучобы. А зараз, відаць, каб абмежаваць доступ да вучобы асоб не літоўскай нацыянальнасці. А такіх было некалькі, у tym ліку з Алма-Аты і Харкаўскага мастацкага вучылішча. Паставілі перад намі ўмову: дамагчыся адтэрміноўкі самім і на працягу некалькіх дзён. У мясцовым Міністэрстве адукцыі нам сказалі, што патрэбна рашэнне Саюзнага. Гэта азначала самім ехаць у Москву і там штосьці шукаць.

Змэнчаныя, знерваваныя, мы, зразумела, у Москву не паехалі. Расіянэ вырашылі ў Ленінградзе пашукаць сабе шчасця. Я не адважыўся. Але і на завод вяртацца не было жадання. Пасля ўсяго перажытага мяне вельмі пацягнула дадому, у Гарадзілава. Доўга не вагаўся. Звольніўшыся з працы, пакінуў кватэру на Антоклі і ўсё, што там было, Валянціне, а сам з адной валізкай, прыхапліўшы паляўнічае ружжо, у пачатку восені з'явіўся ў бацькоўскай хаце.

Атрымалася як у карціне Рэмбранта "Вяртанне блуднага сына". Але мяне прыняялі. На тое і бацькі, каб не цурацца сваіх дзяцей.

Васіль Гарбачэўскі

ЖЫЩЦЁ І ПАГІБЕЛЬ ЯЎРЭЙСКАЙ АБШЧЫНЫ Ў ВАЛОЖЫНЕ

Як сябе помню з малых дзён, заўсёды побач былі жыды. Наша вуліца Крывая (цяпер – 17-га Верасня) у асноўным была сялянскай вуліцай, але ў абодвух канцах былі жыдоўскія (яўрэйскія) хаты. Чаму разам са словам яўрэй ужываю слова жыд? Справа ў тым, што да 1939 г. слова яўрэй у нас не ўжывалася. Афіцыйнай назвай гэтай часткі насельніцтва ў міжваенны час было слова "Zyd" (жыд). Няхай не палічыць хто-небудзь гэта антысемітызмам. Дарэчы, ніхто з іх не крываўся і самі сябе так называлі. Слова яўрэй узята са стараславянскай мовы, куды яно папала з грэчаскай "ebraios". У сваю чаргу ў грэчаскую мову яно папала са стараяўрэйскай (жыдоўскай) "ibhr", што абазначала "з таго боку", г.зн. прыўшоўшы ў Палестыну з-за Еўфрата. У польскай мове маецца слова "zyd", а ў той час (г.зн. міжваенны) польская мова была тут дзяржаўнай. У розных мовах гэты народ мае свае назвы.

Так, як ужо сказана, у польскай – Zyd, у чэшскай – Žid і таксама ў славацкай, у нямецкай – Jude, у ангельскай – Jew і г.д. Такім чынам, слова яўрэй і жыд – гэта слоў-сінонімы і з'яўляюцца абсалютна раўназначнымі па значэннію. Праўда, у 1939–41 г. слова "жыд" атрымала (пад углыўам большавіцкай ідэалогіі) іншую афарбоўку і стала ў вымаўленні небяспечным. Ну, але гэта ўжо ў выніку г.зв. сталінскай "брэдавай" суперімерскай тэорыі "слияння языков". Аднак, яшчэ ў 20-я гады ў Беларусі афіцыйна ўжываліся абодвя словы. Так, напрыклад, 25 ліпеня 1924 г. была прынята пастанова ЦВК і СНК БССР "Аб землеўладальніцтве працоўных жыдоў". Надрукавана яна была ў снежні таго года ў афіцыйным выданні "Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Белорусской ССР" на чатырох мовах (беларускай, яўрэйскай, рускай, польскай).

З гісторыі вядома, што яшчэ ў сярэднія вякі некаторыя каралі або князі запрашалі ў свае дзяржавы яўрэяў для развіцця гандлю. У 1892 г. царскі ўрад Расіі выдаў загад аб прымусовым высяленні габрэяў з вёсак у гарады і мястэчкі. Таму габрэі (яўрэі) і сяліліся заўсёды ў цэнтры гарадоў ці мястэчкаў. Так было і ў Валожыне. Самы цэнтр горада, г.зн. гарадская плошча, па перыметры была амаль выключна заселена габрэямі. Вуліцы, якія прымыкалі да плошчы, таксама засяляліся габрэямі. Толькі ў некаторай адлегласці ад цэнтра пачыналіся хаты сялян-беларусаў. Гэта візуальная можна было вызначыць па стрэхах. Сяляне крылі свае будынкі саломай, а габрэі – гонтай. Асноўным заняткам габрэяў быў гандаль, хаця ў невялікай колькасці сярод іх былі і рамеснікі (краўцы, шаўцы, кавалі, стальяры, муляры, рыマары,

цырульнікі, фатографы, пекары і інш.). Усяго ў Валожыне налічвалася больш, як дзве тысячы габрэяў (2200–2300 чал.). Яны мелі сваіх прадстаўнікоў у гарадской радзе – магістраце.

У даваенны час (да 1939 г.) ва ўсіх краінах свету налічвалася каля 16 мільёнаў габрэяў. З гэтай колькасці ў Польшчы да 1939 г. жыло 3,1 млн. габрэяў. Сацыяльны склад іх быў такі: буржуазія – 0,1 млн., дробнамяшчанская слой – 2,0 млн., рабочыя і рамеснікі – каля 0,7 млн., інтэлігэнцыя – каля 0,3 млн. Такім чынам, найбольшая група была дробнамяшчанская. У гэтую группу ўваходзіла 2/3 габрэйскага насельніцтва Польшчы. Ва ўсёй тагачаснай польскай дзяржаве 61,9% гандлю належала габрэям, а ва ўсходніх ваяводствах Польшчы амаль увесь гандаль належала ім. На вышэйпаказаную колькасць габрэйскага насельніцтва былі ў Валожыне тры сінагогі (два будынкі драўляныя і адзін мураваны). Акрамя гэтага была школа рабінаў “Ешыва”, якая размяшчалася ў мураваным будынку паблізу мураванай сінагогі. Будынак школы рабінаў захаваўся да сённяшніх дзён. Выпускнікі гэтай школы славіліся добрай вучонасцю ў Еўропе. Што датычыць асветы габрэйскага насельніцтва, то яны мелі сваю пачатковую прыватную школу пад кірауніцтвам арганізацыі “Тарбут” (“Культура”). Школа такога тыпу называлася хэдар. Навучанне было платным і вялося на старагабрэйскай мове іўрыту. У ідэйным напрамку школа мела характар рэлігійна-нацыянальны, дзе прывівалася любоў да габрэйскай культуры і будучай габрэйскай дзяржавы. Яна адпавядала патрабаванням сіянізму. Аднак там вывучаўся польская мова і гісторыя Польшчы. Пасля заканчэння гэтай школы (4 гады) вучні ішлі ў 5-ы клас польской агульнаасветнай сямігадовой павшэхнай (powszechny) школы. Дзеці бедных габрэяў прыходзілі адразу ў 1-ы клас польской сямігадовой школы, бо тут навучанне было бясплатным. Такіх было мала. Ім цяжка давалася польская мова, бо дома яны размаўлялі на мове ідыш, а на вуліцы яны (акрамя габрэйскага) апышліся ў беларускамоўным асяроддзі. Тыя вучні, якія прыходзілі ў 5-ы клас пасля заканчэння школы хэдар, валодалі польской мовай нядрэнна (на пабытавым узроўні). Такім чынам, габрэям у сваёй штодзённай жыццёвой дзеянасці (гандаль, рамёствы), акрамя сваёй мовы ідыш, патрэбна было ведаць яшчэ і дзве славянскія мовы: беларускую і польскую. З гэтых дзвюх моваву яны лепш валодалі беларускай, бо, нягледзячы на дзяржаўнасць польской, беларуская мова была тут пануючай. Дзеці ж гэтых габрэяў яшчэ вывучаў і чацвёртую перспектывную мову – іўрыту.

Як ужо было сказана, асноўным заняткам габрэяў быў гандаль. Так, з агульнай колькасці крамаў і іншых гандлёвых прадпрыемстваў на гарадской плошчы 95% былі габрэйскія. Габрэйскімі былі два або тры невялікія прадпрыемствы па першапачатковай апрацоўцы ільну (Гецаль, Моська). Некаторыя габрэі мелі коней і займаліся скупкай, дастаўкай ільну на гэтыя прадпрыемствы. Да габрэяў належалі два прымысловыя прадпрыемствы. Гэта быў млын з сумеснай апрацоўкай драўніны. Магутнасці рухавіку (лакамабілю) хапала для прывядзення ў дзеяньне млына (памолныя камяні, крупадзёркі, піцель) і дрэваапрацоўчых станкоў (піларамы, цыркуляркі, габляркі і інш.). Калі ісці ад плошчы горада па вуліцы ў напрамку Мінска, то, перайшошы мост цераз Валожынку, убачыў бы гэтыя прадпрыемствы. Налева на шыльдзе было напісаны: “Mlyn i tartak. Wand Polak”. Тут жа наступаць за мостам направа была такая ж шыльда, але там гаспадары былі два: Рапапорт і Перальман. Такое размяшчэнне прадпрыемстваў (адно наступаць другога) стварала павышаную канкурэнцыю. Млыны і лесапільні прыводзіліся ў рух паравымі машынамі (лакамабілямі), а ў Поляка акрамя лакамабіля была яшчэ вялікая, магутная газагенератарная ўстаноўка. Гэтая газагенератарная машына (рухавік унутранага згарання) працавала тады, калі з-за

якой-небудзь прычыны (няспраўнасць або прафілактычныя работы) трэба было спыніць лакамабіль. Рэч у тым, што В.Поляк быў яшчэ паставашчыком электраэнергіі для горада. За кожную хвіліну ў перарыве падачы электраэнергіі, згодна дамовы (дагавора) з Магістратам (гарадская ўправа), налічваўся штраф. Таму В.Поляк стараўся, каб падача электраэнергіі амаль не спынялася. Акрамя млына, лесапільні і электрастанцыі ў В.Поляка быў яшчэ валюш (дзе валілі саматкане сукно) і ўстаноўка для хімічнай афарбоўкі тканіны, а таксама трывер для высокаякаснай ачысткі зерня.

Як ужо сказаў я, паміж Полякам і Рапапортам была сапраўдная эканамічна канкурэнцыя. Так, напрыклад, у Поляка ў млыне быў піцель, якога не было ў яго канкурэнта насупраць. Для пітлявання зерне падавалася ў спецыяльныя вальцевавыя (сталныя) установкі, адкуль (размолатае) яно ішло ў піцель. Апошнія два гады перад вайной Рапапорт устанавіў вальцевавыя станкі з самай сучаснай сістэмай пітлявання. З той пары той, хто хацеў атрымаць якасную пітляваную муку, вёз зерне да Рапапорта. Яшчэ адзін прыклад канкурэнцыі. На плошчы былі дзве цукерні, г.зн. крамы, у якіх прадаваліся салодкія вырабы (розныя цукеркі, шакалад, пячэнне, садавіна, марожанае і г.д.). Там можна было сесці за столік і з'есці марожанае ці што іншае. Адна цукерня з заходняга боку плошчы (Марэцкі), другая – з паўночнага (Фрыд). Памяшканні гэтых крамаў былі невялікія. Але ў апошнія гады (перад вайной) Фрыд зрабіў рамонт крамы, павялічыў карысную плошчу, паставіў больш столікаў. Такім чынам, у яго адначасова магло размясціцца больш кліентаў-пакупнікоў. Яшчэ адной праявай канкурэнцыі было зазыванне пакупніку ў краму, але гэта трэба было рабіць карэктна і ціха, каб не пачуў паліцэйскі, які за гэта мог вылісаць штраф. Зазыванне пакупніку кваліфіковалася як прыставанне да прахожых. Таму ў канкурэнтнай баравыбе галоўным было стварэнне лепшых, зручнейшых умоў пакупнікам і ветлівасці ў дачыненнях з імі. Ніколі прадаўцы не праяўлялі грубасці або хамства. Наогул якія-небудзь канфліктныя сітуацыі паміж габрэямі здараліся вельмі рэдка і вырашаліся ў “Кагале” (габрэйская гміна). У дзяржавыя суды яны ніколі не звярталіся. Агульная колькасць габрэйскіх гандлёвых пунктаў дасягала больш 50-ці, з якіх каля 70% былі сканцэнтраваны на гарадской плошчы альбо ў непасрэднай блізкасці да яе. Крамы былі рознага профілю: прадуктова-галантэрэйныя, гаспадарчыя, мануфактурныя, півярні, кавярні і г.д. У той час у Валожыне ўсяго населеніцтва было каля 7 тыс. чалавек. На такую колькасць гандлёвых прадпрыемстваў патрэбна была надзеяная сістэма дастаўкі тавараў (галоўным чынам з Вільні). Гэтую работу таксама выконвалі габрэі-перавозчыкі, г.зв. балаголы. Гэтыя людзі трывалі добрых коней, адмысловыя павозкі. Даставаўка тавараў на конях не была лёгкай справай. Вось такі бедачына-балагол жыў на нашай вуліцы, насупраць нашай хаты. Звалі яго Довід, а жонка яго звалася Рыўка (прозвішча добра не памятаю, але здаецца, Клеіборд). Было ў іх трое ці чацвёра дзяцей. Для папаўнення хатняга бюджету Рыўка нелегальна цішком гандлявала сахарынам (гандаль сахарынам быў сурова забаронены, і яго кантрабандным шляхам дастаўлялі з Германіі). Жылі яны беднавата. У пачатку 30-х гадоў купілі частку пляца (сядзібы) у суседа насупраць. Пабудавалі хату і пры хаце хлеў для каня. Коні ў Довіда не вяліся. Часта здыхалі, а гэта вельмі вялікая страта. Гады за два – тры да вайны ўсе балаголы прададлі сваіх коней, ды яшчэ ўзялі пазыку ў банку (быў у ліку пяці банкаў Валожына і габрэйскі банк) і купілі новую грузавую машину, а самі з балаголаў ператварыліся ў грузчыкаў. Машынай спраўляліся хутка прывозіць усе тавары, а ў свабодныя дні яшчэ працавалі па найму – вазілі абразныя дошкі ад Поляка на станцыю Валожын. Са станцыі чыгункай дошкі адпраўлялі ў Германію. Не лепш за балаголаў жылі габрэі-рамеснікі. Было некалькі сталяроў, 4–5 кавалёў,

слесары, цырульнікі, гадзіннікавыя майстры, шаўцы, краўцы, рымары і інш., дзве майстэрні па пашыву і продажу шапак (цывільныя, вайсковыя, школьныя і для розных арганізацый, якія насліле форменнуя вонратку). Здараліся сярод габрэйў і жабракі (не больш 2–3), але яны заходзілі толькі ў габрэйскія хаты, дзе ім давалі некалькі дробных манет (гроши). Цераз тры хаты ад Довыда ніжэй па вуліцы ля самай рэчкі жыў каваль Зарын, а жонка яго называлася Фэйга. Кузня Зарына была на суседнія Еўлашоўскай вуліцы (Кастрычніцкая вул.). На гэтай жа вуліцы былі яшчэ дзве габрэйскія кузні. Зарыну хадзіць было да сваёй кузні калі 300 м. Зарынава жонка Фэйга была выдатнай швачкай. Шыла яна, галоўным чынам, прыгожыя ватнія коўдры. Гэта былі працаўтыя сціплыя людзі, вельмі дружалюбныя ў суседскіх адносінах.

Калі ў сярэдзіне 30-х гадоў зрабілі добраўпарадкаванне вуліцы рэчкі, дзе яны былі паралельны (выбрукавалі вуліцу і рэчку), дык да Зарынавай сядзібы прыбавілася плошча былога рэчышча рэчкі (меандр). Тады, на гэтым не вельмі зручным месцы, пабудаваў хату (на два канцы) Зарынаў швагер – Залман. Залман быў смаляром, г. зн. меў у лесе смалярню. Залман таксама быў добрым суседам. Аб ім яшчэ скажу пазней. Яшчэ хачу нагадаць пра аднаго сумленнага чалавека. Гэта быў Клеіборд Гірша. Жыў ён на рагу Кастрычніцкай і Першамайскай вуліц. У яго была пякарня і крама, дзе прадаваўся хлеб (чорны і белы), розныя булкі і абаранкі. Сам ён быў пажылы чалавек, а дзеці ўжо дарослыя і ўсе працаўвали. Памятаю, як сыны Гірши насліле на плячах цяжкія мяхі з мукой з падводы ў пякарню. У краме прадавалі прадукцыю жонка Гірши, дачка або ён сам. Аднойчы здарылася, што адзін з пакупнікоў згубіў у яго краме кашалёк з грашым. Гірша адшукаў гэтага чалавека і вярнуў яму кашалёк. Трэба зазначыць, што пачаткова было некалькі такіх габрэйскіх пякарняў, але яны не вытрымалі канкурэнцыі і санітарных патрабаванняў і спынілі работу.

Гірша прадаваў свае высакаякасныя хлеба-булачныя вырабы да 17-га верасня 1939 г. Я зусім не стараюся ідэалізаваць габрэйў, праста хачу быць па магчымасці больш аб'ектыўным. Сярод іх, як і сярод іншых народаў, былі розныя людзі. Вось такі прыклад. Быў такі габрэй Шмайка. Сярэдняга росту, рыжаваты. Гадоў яму было калі 40. Ён часта хадзіў па нашай вуліцы, бо ад той хаты і вытворчага памяшкання, дзе рабілі ліманад, газіроўку, былі два выхады. Адзін выхад і выезд на Браварную вуліцу (вуліцу Някрасава), другі выхад на нашу Крывую вуліцу (17-га Верасня вуліца). Разумеецца, што на нашай вуліцы ён усіх ведаў. У 1939 г. у канцы верасня адбыўся непрыемны для мяне выпадак з гэтым Шмайкам. У выніку таго, што я, як і іншыя падлёткі, атрымалі магчымасць зноў хадзіць у школу, пасля заняткаў пайшлі шукаць, дзе можна яшчэ купіць сыштыкі. Гэта было нялёгkай справай. Калі быў зроблены загад адкрыць усе крамы, то перад крамамі ўтварыліся чэргі. Памятаю, як Раговін Хона верхам на кані з чырвонай павязкай на рукаве і наганам пры поясе празяджаў ля крамаў і загадваў іх гаспадарам адкрыць крамы і працягваць гандляваць да поўнай распрадажы тавараў. Тым габрэям, якія мелі крамы ў адным будынку з жылым памяшканнем, было больш спадружна вынесці з крамаў тавары. Яны выносилі тавары цераз другія дзвёры, якія вялі ў памяшканне, дзе яны жылі. Цяжкай гэта было зрабіць у тых крамах, якія мелі толькі адны дзвёры. Восі мы з хлопцамі прымасціліся да чаргі перад крамай Гурвіча на вуліцы Браварной (Някрасава). Чарга рухалася слаба, бо габрэі заходзілі ў краму без чаргі, каб хутчэй вынесці тавары, якія яшчэ там былі. Разумеецца, што людзі ў чарзе на гэта рэагавалі адмоўна. Я, па сваёй дзіцячай наўнасці, таксама выказаў сваю незадаваленасць. У гэты час без чаргі імкнуўся ўвайсці ў краму вось гэтыя самы Шмайка. У чарзе, напэўна, я быў толькі адзін, каго Шмайка ведаў. Ён

тут жа павышаным тонам вымавіў: “Ты, Гарбачэўскі, маўчы. Я цябе ведаю. Ты быў у стшэльцы!” Ну вось, атрымалася сітуацыя, як кажуць: “Дакажы, што ты не вярблюд”. Людзі паглядзелі на мяне, а я ў сваё апраўданне не вымавіў ні слова. Шмайка з мінай пераможцы свабодна прайшоў у краму. Ніхто з чаргі ўжо не асмеліўся што-небудзь сказаць. Паколькі ўспомнілі пра “стшэльца”, патрэбна некаторае тлумачэнне. Добраахвотная арганізацыя “strzelycy” (стральцы) адносілася к абагульненню PW і WF (Przysposobienie Wojskowe i Wychowanie Fizyczne) г.зн. першапачатковая вайсковая прыспасабленне і фізічнае выхаванне. У гэтых “стшэльцаў” прымалі хлопцаў і дзяўчатаў, якім споўнілася 18 гадоў. Адбыўшы адпаведны тэрмін у гэтай арганізацыі, хлопцы мелі магчымасць атрымаць скарачэнне службы ў арміі на 6 месяцаў. Дзяўчата ж атрымлівалі элементарныя веды па медыцынe і санітарыі. Такім чынам, я не мог належыць да гэтай арганізацыі па ўзросту (мне толькі споўнілася 16 гадоў) і таму, што бацька мой мне гэтага не дазволіў бы. Некалькі агульных сышткаў у той краме я ўсё ж такі купіў, а прыйшоўшы дамоў, расказаў аб гэтым здарэнні. Дома мне сказалі, што ніколі не трэба ні з кім уступаць у канфлікт, а тым больш цяпер з жыдамі. Чаму так сказаў Шмайка? Ці ён пераблытаў мяне з майм дзядзькам (Уладыславам), які быў старэйшы за мяне на 5 гадоў і сапраўды належыў да тых “стшэльцаў”, ці праста разлічваў на эфект, што пасля яго слоў “пацан будзе маўчача”. Хутчэй за ўсё, што гэта другое. Праўда, нікога з тых быльх “стшэльцаў” бальшавікі не чапалі, а ў 1940 годзе нараўне з іншымі вызывалі ў ваенкамат і адправілі служыць у Чырвоную Армію. Прайшло два гады пасля таго здарэння. Восенню 1941 года ўсе габрэі ўжо былі пераселены ў гета. Наша вуліца і часткова іншыя вуліцы былі выселены і аддадзены пад гета. Усім сялянам (выселеных вуліц) былі выдадзены пропускі для ўезду ў гета, бо сена і збожжа засталіся ў гумнах, ды і на агародах яшчэ было ўсё на градах. Вось у часе аднаго такога прыезду ў гета (каб часткова абмалаціць збожжа, набраць сена) выбіралі з градаў агародніну, а мне маці сказала: “Ідзі пазрываі гарбузы, што растуць перад хатай”. Пазрываў я тых гарбузы і стаў складваць іх у кучку. У гэтым жа часе па вуліцы ішоў той самы Шмайка (бо гэта ж тэрторыя гета). Падышоўшы бліжэй да плоту і ўбачыўшы, чым я займаўся, сказаў: “Уй, Гарбачэўскі, дай ты мне адзін гарбуз, я яго з бульбачкай сабе звару”. Я падаў яму сярэдніяй велічыні гарбуз і гэтым разам не сказаў ні слова. Ён падзякаваў мене і пайшоў з гэтым гарбузам. Пасля гэтага я падумаў: “Чаму я не напомніў яму эпізод двухгадовай даўннасці?” А яшчэ падумаўшы, прыйшоў к выводу, што добра зрабіў, што даў яму гарбуз і не напомніў, добра яшчэ і тое, што гэтага не ўбачыў які-небудзь паліцай. Сапраўды, іх становішча і так было бязвыхадна цяжкае. Я, можа, слаба разумеў разлігійныя догмы, што “нельга біць ляжачага”, але глыбокое хрысціянскае спачуванне к людской бядзе ў мяне было. Я разумеў таксама, што над імі павіс страшны “дамоклаў меч” немінучай пагібелі.

Ступень адукаванасці габрэйскага насельніцтва была невялікая, але амаль усе былі больш альбо менш пісьменныя, што неабходна было для вядзення гандлю. Толькі адзінкі мелі сярэднюю альбо вышэйшую адукацию. Так, напрыклад, акрамя духоўных асоб выдзяляліся некаторай адукаванасцю і добрым веданнем польскай (дзяржаўнай мовы) Гарбэр (у маладосці вучыўся на рабіна, трymаў у арэндзе гарэлачную краму), Штанцэр (былы афіцэр польскіх легіёнаў, за што меў ад магістрата нядрэнна аплатную пасаду кантралёра электралічыльнікаў). Сярод асноўнай масы габрэйскіх жыхароў выдзяляліся пісьменнасцю Царт (фельчар), Ратнар (капельмейстар паж. аркестра), Бярковіч (крама акулярнай оптыкі), Раговіны (trys браты), Кіялевіч (фатограф і ўладальнік кавярні), а сястра яго мела вышэйшую асвету – біёлаг. Сын В. Поляка Муля працаў у прадпрыемстве бацькі, але меў дыплом інжынера. Зяць гэтага ж В.Поляка

быў урачом і меў свой рэнтгенкабінет (чаго не было ў дзяржаўной бальніцы).

Калі верасень 1939 г. прынёс для сялян Заходняй Беларусі і Украіны змрочную перспектыву абагульнення іх гаспадарак і страты ўласнай зямлі, то для габрэйска-га насељніцтва перамена ўкладу жыцця наступала адразу, бо прыватны гандаль скончыўся. Рамеснікі таксама не маглі працаўаць аднаасобна. Таму была створана некаторая колькасць розных арцеляў. Так, напрыклад, былі створаны арцелі краўцоў, шаўцоў, рымарапаў, а са смалярняй, раскіданых па ўсяму раёну, была арганізавана арцель “смалярных заводаў”. Вось у гэтай арцелі старшыней стаў наш сусед Залман, і кантора размясцілася ў яго хаце. Вось гэты Залман, у 1941 г. прапанаваў майму бацьку, каб ён ішоў у іхню арцель працаўаць шафёрам. Справа прадстаўлялася так. Бацька мой з 1939 г. да вясны 1941 г. працаўаў шафёрам у пажарнай, а калі яго (па падазрэнні ў нядобранадзейнасці) звольнілі, часова быў без работы, а затым пайшоў працаўаць у калёсны цэх прамкамбіната. Залман часта пры сустрэчы гаварыў бацьку прыкладна так: “Слухай, Раман, кідай ты рабіць тыя калёсы. Перайходзь у нашу арцель, мы хутка атрымаем грузавую машыну”. Разумеецца, на гэтым бацька пагаджайся з Залманам, але звольніца з работы было цяжкай, чым уладкавацца на работу. Урэшце, цераз пракуратуру, бацьку ўдалося вызваліцца з прамкамбіната. К тому часу арцель атрымала новую газагенератарную “палутарку”. Залман адразу аформіў бацьку шафёрам, але доўга працаўаць на новай рабоце не давялося. Цераз тры дні пачалася вайна. Адразу ж эвакуацыя, машыну трэба было гнаць на ўсход, але бацьку пашанцавала, бо прыбег малады хлопец-шафёр, што прыгнаў ту маневру з Мінска. Бацька аддаў яму машыну, і той пачаў.

Акрамя арцеляў у 1939 г. на базе млыноў і лесапілак быў утворан рапрамкамбінат з рознымі цэхамі (стальны, слясарны, кавальскі, калёсны і інш.). Вось у гэтых новаўтвораных структурах і размясціліся быўшыя гандляры і рамеснікі. Перш за ўсё ў іх руках аказаліся кіруючыя пасады (дырэктары, старшыні, бухгалтары, тэхнаруки, кантралёры і інш.). Астатнія ўладкаваліся ў сістэме савецкага гандлю. Такім чынам, габрэйскае насељніцтва ў сацыяльнай градацыі аказалася значна вышэй іншых славёй насељніцтва. Прычынай гэтага было некалькі фактараў. Перш за ўсё ў іх быў некаторы запас прыхаваных тавараў, што давала магчымасць задобрыць (даць хабар) вышэйшых кіруючых асоб, прыехаўшых з усходу. Сярод прыехаўшых былі таксама і габрэі, якія займалі даволі высокія пасады. Мяццовыя габрэі вельмі хутка наладжвалі контакты з прыехаўшымі, што з'яўлялася зусім натуральным. І галоўным, напэўна, фактам было іх прыроднае ўменне наладжваць сувязі, пранікаць ва ўсе сферы жыцця. Не апошнюю ролю іграла і добрахвотнае інфармаванне рэпрэсійных органаў новай улады аб мяццовым насељніцтве.

Вось так працягвалася да 25 чэрвеня 1941 г. У гэты дзень нямецка-фашистыкі войскі захапілі г. Валожын.

Першыя дні акупацыі прайшлі для габрэяў адносна спакойна, калі не лічыць тое, што ў часе наступлення нямецка-фашистыкіх войскаў у выніку пажару згарэла цэнтральная частка горада, заселеная выключна габрэямі. Гэтакім чынам, габрэі страцілі вялікую частку свайго жыцця. Акупацыйныя ўлады назначылі бургамістрам у Валожыне Пічкевіча (які да вайны, т. зн. да 1939 г., працаўаў аграномам у маёнтку Шапавалі графа Тышкевіча, (цяпер там масласырзавод)). Пічкевіч быў добра адукаваным чалавекам і назначэннем яго на пасаду бургамістра спрычыніўся той факт, што ён свабодна валодаў нямецкай мовай. Маюцца звесткі, што Пічкевіч (у дзень захопу немцамі Валожына) намагаўся ў будынку НКУС знайсці нейкія документы (напэўна, камплементуючыя яго як сакрэтнага супрацоўніка НКУС). Адшукаць тыя дакументы

сярод паракіданых папер яму не ўдалося. Цераз некаторы час тыя дакументы знайшоў С.Турскі, што амаль два гады скрываўся, а цяпер з'явіўся і прапанаваў акупантам свае паслугі. У выніку дзеянасці Турскага была адабрана група людзей каля трыццаці чалавек (грабрэй і неграбрэй) і на машыне завезена ў мясцовасць Ластая. У Ластаі тады знаходзіўся штаб нейкага нямецкага злучэння – дывізіі або корпуса. Людзей, якіх завезлі туды, на могілках расстралілі, у tym ліку і Пічкевіча. Пасля гэтай трагічнай падзеі бургамістрам стаў Турскі. Турскі жыў да 1939 г. у Валожыне. Меў чатыры дамы. Быў судовым абаронцам (не адвакатам). Мог выступаць у гэтай якасці толькі ў самай ніжэйшай судовай інстанцыі. Гэта былы афіцэр польскай дэфензіўы. Ён быў добра знаёмы з многімі багатымі грабрэямі, а ўсе грабрэі ведалі яго. Вось цяпер, стаўшы бургамістрам, ён усю сваю злосць за вывезеную савецкімі ўладамі сям'ю абрушыў на грабрэй. У першым са сваіх загадаў ён пералічыў усё тое, што забаронена грабрэям, і загадаў усім грабрэям прышыць да вопраткі (у вобласці сэрца) спераду і ззаду круглую жоўтую латку дыяметрам 10 см з выявай лацінскай літары “J”. Подпіс пад загадам быў на нямецкай мове: “Kommissarische Burgermeister” і на польскай – “Komisaryczny burmistr” m. Wolozyna S.Turski. Яшчэ праз некаторы час было аб'яўлена аб утварэнні ў г. Валожыне грабрэйскага гета (Ghetto). Але Турскі ўладарыў не доўга. Ён аказаўся хітрышым за сваіх гаспадароў. Набраўшыся ад грабрэй золата, ён кінуў сваю пасаду і ўцёк. Людзі бачылі яго пераадзетага ў сялянскую вопратку з торбачкай і граблямі на плячы, як ён ішоў па дарозе ў напрамку лесу.

Пад гета была занята частка горада, абмежавана вуліцамі: з паўднёвага боку вул. Шчарбіны і Першамайскай, з захаду – вул. Нікрасава, з паўночнага боку – вул. Энгельса і Каstryчніцкім завулкам, з усходу – рэчкай Валожынкай. У гэтакіх абрывах гета грабрэі жылі да позняй восені. Дакладна не могу сказаць дату першага і масавага іх знішчэння, але памятаю, што ўжо былі першыя замараўкі. Значыць, гэта магло быць у другой палове лістапада 1941 г.

На тэрыторыі гета ставілі людзей у калону, куды ў асноўным падбіralі маладых і сярэдняга ўзросту. Пасля расказвалі, што калі ў калону становіліся нямоглыя старыя разам са сваімі маладымі, то іх выводзілі з калоны і праганялі ў хаты. Было аб'яўлена, што калону павядуць у казармы (якія ў той час былі пустыя), каб там зрабіць уборку перад тым, як прыбудуць туды на размяшчэнне вайскоўцы. Сапраўды, калону павялі ў вайсковы гарадок. Заперлі людзей у залу (здаецца, у вайсковым кінатэатры). Паліцаі вадзілі па восем чалавек на стадыён, дзе іх расстрэльвалі. Але немцаў-стралкоў было толькі чатырох і адзін камандзір. З вуліц, якія размешчаны на ўсход ад стадыёна, было добра відаць, як адбываўся акт экзекуцыі. Чатыром чалавекам загадвалі становіща на невялікай адлегласці насупраць карнікаў, а другія чатыры стаялі побач. Было відаць, як салдаты прыцэльваліся, а рука камандзіра была паднята ўверх. Адначасова з апушчэннем рукі людзі падалі, і толькі пасля гэтага даходзіў гук выстралаў (заппу) з чатырох карабінаў (адлегласць карнікаў назірання 300–400 м). Пасля ставілі насупраць карнікаў наступных чатырох чалавек, а к гэтаму часу ўжо паліцай падводзіў зноў восем чалавек. Нямногім адважным удалося ўцячы ад расстрэлу. Акцыя гэта прадаўжалася да абеду. Калі карнікі паабедалі, яны ўжо на стадыён не прыйшлі, а людзей, што засталіся ў зале кінатэатра, адвялі назад у гета. Тады гаварылі, што было расстрэляна 200–250 чалавек. Калі ўжо вечарэла, паліцаі бегалі па вуліцах, сустраўшыя како-небудзь з мужчын, загадвалі ісці закопваць расстрэляных. Людзі, якія закопвалі расстрэляных, расказвалі, што паліцаі, якія там былі на стадыёне, дастрэльвалі раненых.

Пасля першага масавага знішчэння грабрэй у Валожыне тэрыторыю гета

паменшылі. З усходняга боку мяжа гэта, як і раней, ішла ля рэчкі. Паўднёвая мяжа засталася ранейшай. Заходняя мяжа таксама спачатку ішла па Броварнай вуліцы (в.Някрасава), але, дайшоўшы да Крывой вуліцы (в.17-га Верасня), павярнула на ўсход і пайшла па гэтай вуліцы. Такім чынам, левы бок гэтай вуліцы быў ужо выключан з гета. Дайшоўшы да рэчкі (прыток Валожынкі), мяжа гета павярнула на поўнач да Каstryчніцкага завулка. Вуліца Крывая ў месцы павароту была перагароджана ўпоперак. Паколькі наш бок вуліцы быў вызвалены, а таксама іншыя вуліцы, што знаходзіліся на поўнач ад яе, то мы, як і іншыя людзі, вярнуліся з высялення ў свае хаты. Вось у тых межах гета праіснавала да вясны.

Другое масавае знішчэнне габрэйскага насельніцтва адбылося (дакладна дату не памятаю), здаецца, у канцы красавіка 1942 года. Акцыя другога знішчэння пачалася рана, як толькі начало віднесьць. У гэты час мама была ўжо на дварэ, бо гэтай парой патрэбна даглядаць жывёлу. Пачуўшы, што на тэрыторыі гета адбываецца штосьці надзвычайнае, мама прыйшла ў хату і сказала, што там чуваць моцная гарнізон, стукі і выкрыкі (стрэлаў яшчэ не было чутна). Неўзабаве на вуліцы з'явіліся патрулі з салдатаў г. зв. Forstsehutzkommando (лясная ахова), якія сачылі, каб з гета цераз агароджу не мог нікто ўцячы. У гэты ж час людзей у гета выганялі з хатаў і напраўлялі на даволі вялікі двор (раней там былі кавальскі і калёсны цехі прамкамбіната). Там паставілі стол і загадвалі, каб людзі клалі на стол золата і іншыя каштоўныя рэчы. Некаторых, хто адмовіўся альбо не меў золата, расстрэльвалі тут жа ля стала. Пасля, групамі па 30–40 чалавек, гналі людзей на ўскрайні горада, дзе стаяў адасоблены пусты дом. Цяпер там вуліцы Зялёная. Гэты дом калісьці пабудаваў польскі вахмістр Яворскі. Перад домам загадвалі ўсім распранацца, пасля заганялі ў памяшканне, дзе і расстрэльвалі. У другой палове дня гэты дом ablіпі бензінам і падпалілі. Расказвалі відавочцы, што адзін малады мужчына, які схаваўся на гарышчы гэтага дома, калі дом ахапіла попымя, падняў чарапіцу ў даху і саскочыў на зямлю. Але яму ўцячы не ўдалося, бо дом быў акуражаны карнікамі. Да яго кінулася некалькі паліцаяў. Схапілі гэтага маладога чалавека і, узяўшы за рукі і ногі, укінулі ў попымя. Знішчэнне прадаўжалася яшчэ амаль два тыдні. Шукалі людзей у памяшканнях. Выводзілі на двор і тут жа іх расстрэльвалі. Пасля трупы на фурманках звозілі на габрэйскія могілкі і там закопвалі. Цяжка сказаць, якая колькасць людзей была знішчана гэтым разам. Але, напэўна, больш паловы існуючага гета, бо пасля гэтага гета стала зусім невялікае. Яно ўжо абмяжоўвалася вул.Каstryчніцкай і рэчкай Валожынкай і даўж. каля 400 м. Пакінулі ў асноўным спецыялісту, якія акупантам былі яшчэ патрэбныя. Так, напрыклад, пакінулі сталяроў з сем'ямі, што працавалі ў сталярні, ды іншых спецыялістаў. У тых межах гета праіснавала да жніўня 1942 года.

Аднойчы, гэта было пад вечар, калі я прыйшоў з работы (працаваў у сталярні), бацька сказаў, што трэба прывезці авёс, які быў ужо раней эжаты і ўжо, напэўна, высах. Хацелася есці, але не было на гэта часу. Бацька ўжо запрог каня. Я ўзяў кусок хлеба і свежапасолены агурок, ускочыў на воз, і мы паехалі. Едуцы яшчэ па нашай вуліцы, але ўжо пад'ядздачы да Каstryчніцкай вуліцы (па якой праходзіла мяжа гета), я заўважыў, што па Ліпавай вуліцы (цяпер Чапаева) спускаецца ўніз некалькі грузавых аўтамашын (тады гэта вуліца добра праглядалася, не было столькі будынкаў і дрэў, як цяпер). Амаль ніякай увагі я на гэта не звярнуў, бо ці мала куды ездзяць немцы. Едуцы па Каstryчніцкай вуліцы ўздоўж гета, мы ўжо пад'ядзжалі к канцу вуліцы, як раптам з-за вугла дома паявіліся ўзброенныя людзі, якія беглі нам насустреч. Не звяртаючы на нас увагі, яны міналі нас і беглі далей уздоўж гета. У канцы вуліцы паявіўся вайсковец з пісталетам. Ён махнуў тым пісталетам, паказваючы нам, каб мы хутчэй

выезджалі з гэтай нешырокай вуліцы. Бацька сцебануў каня пугай, і мы хутка выехалі на папярочную, даволі шырокую вуліцу (цяпер вул. Шчарбіны). Там мы ўбачылі, што на вуліцы з боку гета стаіць чатыры ці пяць грузавых аўтамашын і 10–15 узброеных людзей. Некаторыя з іх з пісталетаў страліялі ў вонкі будынкаў гета. Крыху далей, ля самага маста, на высокім беразе рэчкі, ляжаў кулямётчык, які страліяў уздоўж рэчышча. Праехаўшы мост, мы зразумелі, што апынуліся ў непасрэднай блізкасці ля гета ў час акружэння яго карнікамі. Страляніна ўзмакнялася, а калі мы ўжо былі на попі і накладвалі авёс на воз, то пачулі некалькі гранатных выбухаў. Дамоў мы паехалі кружным шляхам, па іншых вуліцах. На наступны дзень людзей, сагнаных у мураваны будынак (былы склад), пагналі да вонсці. Вонсць стаяла на выгтане паміж вуліцамі Каstryчніцкай і Пушкіна. Там гэтых людзей расстрэльвалі, а затым спалілі. Такім чынам, апошняя частка габрэйскага насельніцтва г. Валожына была карнікамі знішчана. Але і гэтым разам пакінулі трах высокаваліфікаўванных спецыялісташ з сем'ямі. Яны жылі ў трах дамах (вул. Шчарбіны), але ўжо без агароджы і без аховы. Толькі перад адступленнем у 1944 г. іх на грузавой машыне акупантамі забрали.

Непасрэдную адносіну к гітлераўскаму нішчэнню габрэйскага народа мае і трагічная падзея, што адбылася ў Валожыне летам 1942 г. На Польнай вуліцы (Партызанская вуліца) жыў палік Дратвіцкі. Ён меў свой дом і пры доме пякарню. Выпякаў хлеб пры ўсіх уладах, у тым ліку і ў час нямецкай акупацыі. Жонка яго была габрэйкай. У іх быў хлопчык Бэнак (Бэнадыкт). Хлопчык быў ахрышчаны ў касцеле, што не з'яўлялася асаблівым сакрэтам, і многія аб гэтым ведалі. Калі ж гэта дайшло да немцаў, то гестапа арыштавала ксяндза У达尔скага, куму Фамінскую і кума Янкоўскага. Пасля прыйшли арыштаваць Дратвіцкіх (гестапа размяшчалася амаль насупраць дома Дратвіцкага з процілеглага боку вуліцы). Калі Дратвіцкаму загадалі сабірацца, ён сказаў, што пач загружана хлебам, які ўжо хутка спячэцца. Немцы пачакалі, пакуль спёкся хлеб, а пасля загадалі пазваць жонку і хлопчыку, але іх нідзе ўжо не было. Дратвіцкай з сынам удалося схавацца недалёка ад дома, і іх не знайшлі. Ноччу яны незауважна дабраліся да бліжэйшай вёскі, а пасля трапілі ў партызансскую зону. Ксяндза, куму, кума і Дратвіцкага ў хуткім часе расстралілі ў кар'еры на Папоўскай гары, а Дратвіцкая з сынам пасля вызвалення г. Валожына ад акупантавай вярнулася дамоў.

Вось такое кароткае апісанне пра габрэй г. Валожына, што складалі амаль трэцюю частку яго насельніцтва.

Разумеецца, гэта далёка не поўнае апісанне, таму што яно ахоплівае ў асноўным тых людзей, якія жылі ў непасрэднай блізкасці – былі суседзямі альбо выдзяляліся чым-небудзь сярод іншых. Кароткі агляд жыцця і дзейнасці гэтых людзей не можа быць вычарпалыным і таму, што я ў той час не мог яшчэ мець грунтоўнага ўяўлення і ведаў аб жыцці, сацыяльной і канфесійнай справядлівасці і роўнасці. Падросткавы ўзрост мае толькі адну станоўчую ўласцівасць – выдатнае запамінанне ўсяго ўбачанага і пачутага. Тому ўсё, што сказана тут, не з'яўляецца выдумкай, а аснована на аўтэнтычных фактах, якія захавала памяць.

Апісаныя падзеі не маглі мець яшчэ раз нагадаць адзін факт (які трэба было прывесці раней), дзе адзінствама апісаны інтарэсы і габрэй, і беларусаў.

Заканчваючы, хачу яшчэ раз нагадаць адзін факт (які трэба было прывесці раней), дзе адзінствама апісаны сацыяльны ўклад у асяроддзі саміх габрэй. Хаця я сказаў, што канфліктныя сітуацыі паміж габрэямі ўладжваліся ў “Кагале”, але гэта не значыць, што не было глебы для іх узнікнення.

У той час мне было, напэўна, не больш 12-ці гадоў. Было гэта восенню. К нам

прышоў адзін габрэй, які жыў на суседній вуліцы, але недалёка ад нас. Ён звярнуўся к майму дзеду за дапамогай. Гэта быў скupшчык лёну, і ў гэты дзень ён павінен быў здаць накуплены лён Моську. Лёну ў яго сабралася многа, і сваю падводу ён ужо нагрузкіў, дык патрэбна была яшчэ адна падвода. Дзеду не хацелася там у чарзе стаяць ля каня, дык ён запытаўся ў мяне, ці згаджуся я кіраваць канём. Я з ахвотаю згадзіўся. Дзед запрог каня, і мы паехаі. Нагрузіўшы мой воз, скupшчык лёну на сваім кані выехаў са двара, а я паехаў за ім (ехаць было не больш 500 м). Уехаўшы на двор Моські, мы сталі ў чаргу, бо там ужо былі падводы. Дзень быў пахмурны, халаднаваты, і мне там не было нічога цікавага, дык я міжволі стаў назіраць за прыёмкай лёну. Моська быў мужчына можны, каржакаваты, гадоў больш за 50. Ён прыдзірліва аглядаў кожны бунт лёну і штосьці незадаволена гаварыў здатчыку (на ідыш). Калі ж той спрабаваў апраўдвацца, то Моська пачынаў крычаць, і тады я мог зразумець два слова: "паршывая гніда". Здатчыку лёну прыходзілася змоўкнуць і пакорна выслухоўваць пагражальня і зневажальня словаў ў свой адрас. Гэтыя скupшчыкі лёну не мелі свайго абартнага капіталу і былі ў поўнай фінансавай залежнасці ад Моські, што меў сваё прадпрыемства па першапачатковай апрацоўцы лёну (трапальня лёну). З іншага боку, Моська не жадаў ставіць сябе ў нявыгаднае эканамічнае становішча, плацячы завышаную цану за лён неадпаведнай якасці.

Немагчыма ведаць усё, а тым больш апісаць. Гэта толькі эпізоды, ці асобныя штрыхі аб жыцці габрэйскага насељніцтва горада Валожына.

20 лістапада 1999 г.

KAMUNIK

ПАМЯТЬ

Петро Бітэль.

СЯБРОЎСКІ ЎСПАМІН

У 1952 г. у лагеры зняволеных "Ольжерас" Кемераўскай вобл., нягледзячы на пільнасць наглядчыкаў, адзін з паліакаў знайшоў на дне прысланай з Варшавы прадуктовай пасылкі том твораў А.Міцкевіча. Тым з нас, хто знаў польскую мову, гэты дзень стаў памятным святам. Мы перачыталі несмяротныя радкі вялікага песняра і дзяліліся ўражаннямі ад прачытанага, старанна захоўваючы книгу ад "стукачу" і начальства. На просьбу аднаго юнака-беларуса, які не разумеў па-польску, я пераклаў на беларускую мову ўрывак пазмы "Пан Тадэвуш". Чутка пра мой пераклад пайшла па лагеры, і с мной пачалі знаёміца зэкі-літаратары.

Аднойчы на працы падышоў да мяне сярэдняга росту сіаваты сціплы чалавек, загаварыў на чыстай беларускай мове і назваўся Сымон Хурсік. Я быў надзвычай рады сустрэць земляка, хоць прозвішча яго пачуў упершыню. Ён цікаўіся майм перакладам, дай яму добрую ацэнку і заахвочваў, нягледзячы на жудасныя ўмовы, працы не спыняць. Адначасова прызнаўся, што ён у свой час займаўся перакладам, але толькі прозы.

З таго дня мы пачалі сустракацца часта на аб'екце (Шахтстрой) і ў вольных хвілінах у зоне. З яго сціплых расказаў запомнілася мне, што ён быў старэйшы за мяне на 10 гадоў, што па спецыяльнасці ён настаўнік, што працаўваў у газеце і займаўся літаратурнай творчасцю і што нейкі ягоны твор ці артыкул у часопісе пахваліў зусім яму незнаёмы прафесар з Львоўскага ўніверсітэта (Львоў тады быў пад Польшчай). Гэтай рэцэнзіі хапіла, каб абвініць яго агентам польской разведкі і г.д. і дай яму 10 год зняволення. Адбыўшы ўвесь тэрмін, ён настаўнічаў у Казахстане, уздельнічаў у Айчыннай вайне, пасля якой быў зноў арыштаваны і вось "цягнуў" другі тэрмін. Творы яго двойчы пры арыштах канфіскавалі і забаранілі займацца літаратурнай дзейнасцю.

У пачатку 1953 года мяне перавезлі з этапам у Омскі лагер на пабудову нафтаперагоннага завода, а Хурсік застаўся ў "Ольжэрасе".

Пасля таго ўжо нам сустрэцца не давялося

*Юльян Сергіевіч з жонкай
Агатай Констанцінаунай*

Мікола Капыловіч

СПАДЧЫНА УЛАДЗІМІРА ЗЯНЬКО

Гэта было больш дваццаті гадоў назад. Тады я пераехаў жыць з Мінска ў Маладзечна. У амаль незнаёмы, а цяпер ужо родным горадзе, я мала ведаў людзей,

якія б глыбока шанавалі роднае слова, цікавіліся гісторыяй, культурай сваёй краіны, яе спадчынай. Толькі ведаў, што тут жывуць і натхнёна працуюць два гісторыкі-краязнаўцы: Мікола Ермаловіч ды Генадзь Каханоўскі.

З Генадзем Аляксандравічам я быў даўно і добра знаёмы яшчэ па Мінску, куды ён часта наядзіваў, і, пераехаўшы ў Маладзечна, перш за ёсё пайшоў з ім пабачыцца. З цяжкасцю знайшоў на ўскраіне горада ўтульны і дагледжаны дом, у якім ветліва супстрэй мяне сам гаспадар.

Разгаварыліся. Гаманілі доўга. Па маіх вачах Генадзь Аляксандравіч здагадаўся, што мне несамавіта на першым часе ў незнамым горадзе і пачаў мяне суцяшаць.

– Не сумуй. Хутка ў нас асвоішся. Людзей цікавых у Маладзечне шмат. Са-прайдных патрыётаў. Будзе з кім табе душу адвесці. Хоць зараз пазнаёмлю цябе з адным чалавекам. Гэта Уладзімір Барысавіч Зянько., слесар лакаматыўнага дэпо. Багаты душою чалавек. Адукаваны, хоць і малую адукцыю мае, бо закончыў толькі трох класы з калідорам пры польскім часе. – Генадзь усміхнуўся сваёй ціхай, ласкавай усмешкай. – Затое майстар на ўсе руکі. Рацыяналізатор. Мае шмат дыпломаў за свае рацыяналізатарскія вынаходствы. І здолбыны як літаратар. Піша вершы і паэмы. Да таго ж натхнёны прыхільнік усяго нашага беларускага: і слова, і песні, і казкі. Гарою стаіць за ёсё роднае. Баліць яго душа за мову, за спадчыну свайго народа. За гэта на работе дэпоўскае начальства яго не любіць, лічыць яго нацыяналістам. А ён толькі ўсміхаецца, калі так называюць. І робіць сваю патрыятычную справу. Цяпер вось рыхтуе фальклорныя творы, запісаныя ад сваёй маці. Унікальнае будзе выданне, бо песні, казкі, байкі, запісаныя Уладзімірам Барысавічам, у іншых фальклорных зборніках не сустракаюцца. Але не толькі таму. Куды больш важна, што ўсе тэксты Уладзіміру Зяньку запісаў ад аднаго чалавека, у адной мясцівасці, на Маладзечаншчыне.

Я, вядома, захадзеў пабачыцца з гэтым чалавекам, і мы пайшлі да яго ў госці. Ішлі даўгавата па вуліцах, забудаваных больш вясковыми хатамі, чым гарадскімі дамамі і, нарэшце, трапілі на Сухі завулак на ўскраіне Маладзечна.

Хата Уладзіміра Зянько нічым не адрознівалася ад суседніх: драўляная, абышытая вагонкай, пафарбаваная ў зялёны колер. Зайшлі ў двор. На сотках густа цвіла бульба, буяла на градках іншая гародніна, пад плотам лапушыўся мультан. Табака. Пад хлеўчуком, у якім рохкаў кабан, заўважыў нейкі незнамы мне агрэгат.

– Гэта самаробны трактар, змайстраваны рукамі гаспадара, - растлумачыў мне Каханоўскі. – Прыстасаванне абрабляць агарод. І араць на ім можна, і баранаўцаць, і акучуваць...

Разглядваючы гэтую ўнікальную машыну-прыладу, мы не заўважылі, як з хаты выйшаў сам гаспадар. Убачыўшы Каханоўскага, ён радасна падаў яму руку. І неяк сарамліва з вялікай павагай да госця ўсклікнуў:

– Дзякую, што наведаў, Аляксандравіч!

Потым дапытліва зірнуў мне ў очы і пацікавіўся:

– Можа таксама вучоны? Ты ж толькі з імі водзішся...

– Не, пісьменнік, - адказаў Генадзь. – Празаік.

І назваў маё прозвішча. Яно нічога гаспадару не гаварыла, бо на очы Зянько, відаць, не траплялі мае творы. Да таго ж, такіх шараговых пісьменнікаў, як я, шмат, і іх усіх ведаць не будзеш. Але Уладзімір Барысавіч, няйначай, вельмі цаніў сяброўства з Каханоўскім і таму поўнасцю даверыўся і мне.

У.Б.Зянько

– Дык заходзьце, добрыя людзі, у хату. – Із-
ноў зірнуў на Генадзя, пахістай галаово. – Даўно з
табой не бачыўся. Сам вінаваты – у абласны музей
няма калі забегчы да цябе.

Зашлі ў хату. Гаспадар кінуўся адразу ў
сенцы – там забразгаець шкляны посуд, і нейза-
баве на стале з'явілася ўсё тое, што называеца
пачастункам: і пітво, і закусь.

За гэты час я бліжэй прыгледзеўся да Улад-
зіміра Барысавіча: быў ён сярэдняга росту, худар-
лявы, касцісты, з простым маршчыністым сялянс-
кім тварам, на якім, зразумеў я, адбілася нялёткае
жыццё чалавека цяжкага ваеннага і пасляваеннага
лёсу, шматпакутнага і балючага.

Селі за стол. Пачаставаліся. Гаспадар пажва-
веў, і пацяпка гамонка пра самае дарагое, чым жыў
гасцінны гаспадар: пра вусную спадчыну, яку ён
запісаў ад сваёй маці. Прэ тое, як ён склаў кніжку,
адвёз рукапіс у выдавецтва "Мастацкая літаратура".
Шчырыя і добразычлывыя навуковец Адам Мальдзіс
і народны артыст Генадзь Цітовіч да будучай кнігі
напісалі ўсхваляваную прадмову і пасляслоўе. Пацікавіўся я ва Уладзіміра Барысавіча,
што падштурхнула яго запісваць народную творчасць.

– Такога намеру напачатку у мяне не было, - пачаў казаць ён. – Жыву я цяпер
у горадзе, працуя на чыгунцы. І мала часу выпадала ездзіць да маці, у вёску, калі
яна там яшчэ жыла. Аднак пры зручным выпадку наведваў і дапамагаў ёй у работе. І
спрабаваў у дадатак пісаць свае вершы. І вось аднойчы наведаў паседжанне літара-
турнага аб'яднання "Купалінка" пры маладзечанскай раённай газете. Там я сустрэўся
з Генадзем Каханоўскім. Той паведаміў, што быў нядаўна ў нас, у Маладзечне, наву-
ковы супрацоўнік Акадэміі навук Арсень Ліс. Ён запісвае народныя песні. І я прыгадаў,
што мая маці іх ведае шмат. Паехаў аднойчы ў Селяўцы і расказаў ёй пра ўсё. “Ды я
табе столькі наспяваю, што ты гэтыя песні ў адзін мяшок не ўмесціш, – адказала яна,
– толькі запісвай. Ды запісвай так, як некалі ў нас спявалі. Бо цяпер багата якія слова
нашых песняў так перарабілі, што іх і самому цяжка пазнаць”.

Гаворка наша зацігнулася. Генадзь Аляксандравіч, паспытаўшы гарбаты, раз-
вітаўся з намі, а я застаўся даслухаць цікавага суразмоўцу.

– Я ведаў, што памяць у маці моцная, – працягваў У.Зянько, – але палічыў гэта
за жарт. “Ну дык бяры аловак і запісвай,” – сказала яна. Я дастаў сыштак і прымасціўся
да стала. Спявала яна цудоўна і ўвесль вечар. Калі я запісаў больш дваццаці песень,
пераканаўся, што маці да свайго і майго занятку паставілася вельмі сур'ёзна. І сапраўды,
песень ведала столькі, колькі мне і не снілася. Але як іх запісаць? Часу вольнага, каб
ездзіць з горада ў вёску да маці, у мяне не было, а сама яна прыехаць да мяне пажыць
хочь на некалькі дзён не магла – перашкаджала хатняя гаспадарка. Калі ўжо было за-
пісана шмат песень, я вырашыў купіць магнітафон. Но слова без мелодыі – гэта яшчэ
не песня. І вось нарэшце яго набыў і пачаў запісваць і мелодыі. Але здароўе ў маці пад
старасць стала кепскім. Неўзабаве яна памерла. Гэта здарылася акурат на Купалле 1977
года. Пахавалі яе каля вёскі Хойхлава. І зараз вельмі шкада, што позна пачаў запісваць.
Багата песень, баек, загадак, прымавак і прыказак маці не паспела мне перадаць. Але і

Кніга У.Зянько

тое, што ўдалося ад яе запісаць, будзе жменькай зерня ў наш спадчыны фальклорны свіран. Ад маці я паспей занатаваць больш за 280 песень. Мелодыі з магнітафонных стужак расшыфраваў заслужаны дзеяч культуры нашай рэспублікі І. Сушко. Нотныя старонкі таксама ўключыў у рукапіс. Я ўдзячны яму за дапамогу...

І каб падмацаваць свой аповяд пра тое, што ён паспей зрабіць, запісаўшы фальклорную спадчыну сваёй маці, Уладзімір Барысавіч прынёс, паставіў на стол і ўключыў магнітафон. І пачуўся прыемны старэчы голас з чыстай рытмічнай інтанацыяй, якая западала ў душу і шчыміла сэрца. Слухалі мы матчыны песні У. Зянько цэлы вечар, але так і не здолелі да канца ўсіх даслухаць, бо было іх надта многа. Вырашылі адкаласі даслухоўванне на другі раз.

Не ведаю, які помнік паставіў Уладзімір Барысавіч сваёй маці Зосі Сымонаўне, якая была пахавана на Хоўляўскіх могілках, але ўпэўнены, што помнік гэты яе варты. І зусім я тады пераканаўся, слухаочы магнітафонны запіс яе песень, што лепшым увекавечаннем яе светлай памяці будзе будучы зборнік фальклорнай спадчыны, які яна пакінула.

З першай сустрэчы мы неяк незаўважна пасябравалі. Я ўсё часцей і часцей наведваўся да яго ў госці, а ён – да мяне.

– Хутка пайду на пенсію. Тады будзе часу хоць адбаўляй, – марыў ён. – Вось і буду ездзіць з магнітафонам па вёсках, запісваць ад старых людзей ўсё вуснае народнае. Бо прападзе ўсё тое, што вякамі стваралі, перадавалі з пакалення ў пакаленне. Час такі настаў, хоць гвалт крычы. Народную песню ні са сцэны, ні на вуліцы не пачуеш. Пойдуць на той свет старыя і панясуць з сабою ў магілы наш песенны скарб, наша беларуска вуснае багацце. Такое, якое мела мая маці. Так што трэба спяшацца.

І вось я зноў завітаў у госці да Уладзіміра Барысавіча. Мы закурылі, згарнуўшы цыгаркі з яго мультану, началі кружыць па дверы, гаманіць пра рукапіс, што ўжо даўно ляжаў у выдавецтве, і раптам падышлі да плota. Пад ім ляжаў гладка адпаліраваны гранітны слуп. Гэта быў надмагільны помнік.

– На магілу маці хочаце паставіць? – пацікавіўся я.

– Маці я даўно паставіў. Цяпер вось сабе помнічак змайстраваў, - спакойным голосам адказаў ён.

Мяне нібы хто штурхнуў у грудзі, і я здзіўлена-недаўменна паглядзеў на аўтара надмагільнага твора самому сабе. Мой позірк, відаць, падаўся Уладзіміру Барысавічу трывожным, занегіакоенным, і ён пачаў мяне суцяшаць:

– Не, паміраць я яшчэ не збіраюся. Здароўе яшчэ ёсць. Ды і паміраць няма калі. Тут справа другая. Я часта наведваю магілку маці. І вось усюды на помніках бачу надпісы на расейскай і ці польскай мовах. Ніводнага надпісу на роднай мове. Быццам там пахаваны толькі расейцы ці палякі.

– Быццам наш беларускі люд неўміручы, – з цяжкасцю я выціснуў з сябе жарт.

– Вось-вось, – кіунуў галавой ён. – Але хочаш ці не хочаш, а паміраць некалі трэба будзе. Вось я загадзя і падрыхтаваў сабе гэты слупок. Потым прымацую да яго шыльдачку са сваім прозвішчам на роднай мове. Каб ведалі, што пад помнікам ляжыць беларус.

Пасля гэтай сустрэчы я доўга не бачыўся з Зянько, але неяк выбраў час і пaeхаў да Барысавіча – нейкая трывога за яго падкралася ў душу. Зайшоў у хату, і трывога яшчэ больш начала пяча сэрца – гаспадар ляжаў у ложку і моцна кашляў. Твар у яго быў зблізілы, вочы запалія. Калі падышоў да Барысавіча і паціснуў яго кволую руку, гаспадар, убачыўшы мяне, праз сілу ўсміхнуўся:

- Злёг я, бачыш.
- Прастудзіліся?

– Дзе там. Пры прастудзе я ў ложку не ляжаў бы. На нагах перахварэў бы... Тут, братка, другое. Рак у мяне прызналі. Рак лёгкіх. А гэта справа сур'ёзная. Лічы, што з белым светам развітваюся. Добра хоць, што помнік сабе паспей дарабіць.

Я пачаў суцяшыца Барысавіча, казаў, што лекары могуць і памыліцца, паставіўшы такі дыягназ, даводзіць яму, што гэтую хваробу можна яшчэ і вылечыць. Ён не стаў мне пярэчыць, толькі махнуў рукой:

- Пайду да маці на вечны спачын. Засумаваў па ёй...

На яго і маіх вачах выступілі слёзы. Потым ён пачаў доўга і адрывіста кашляць. Трохі перадыхнуў ад кашля, пацікавіўся:

– Ты часам не заходзіў у выдавецства, каб даведацца, ці хутка выйдзе мая knіжка?

– Неўзабаве выйдадуць, – пачаў я падбадзёраўца аўтара, – хоць і ведаў, што ягоны рукапіс ужо некалькі гадоў пераносіца з плана ў план і этым пераносам няма ні пачатку, ні канца.

– Мабыць, я ўжо не ўбачу яе, – цяжка ён уздыхнуў. І, няяничай, ці то здагадаўся,

ці то зразумеў, што я сказаў яму так, каб толькі суцесьць, кальнуў мяне позіркам.

– Мне даўно тое ж гаварылі, што і табе, а knіжка не выходзіць. І не хутка выйдзе. Там,

у друку, нашаму простаму брату цяжка пралезці. Самаробныя класікі выдаюць свае

зборы твораў, а нашаму брату паперы не хапае. А ў іх не хапае сораму і сумлення...

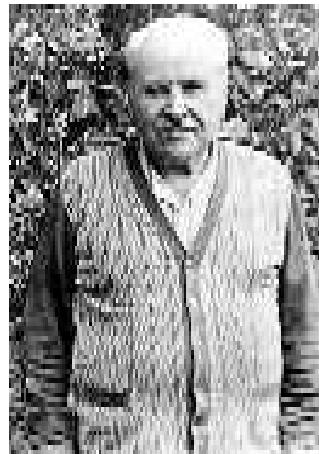
Гэта была наша апошняя сустрэча з Уладзімірам Барысавічам. Ужо даўно яго не стала, а мне здаецца, што ён усё яшчэ жыве, думае і клапоціцца пра народнае, спрадвечнае.

І вось нарэшце праз дзесятак гадоў доўгачаканая knіга-пакутніца нябожычка выйшла ў свет. Knіга дзівосная і ўнікальная. Перагортваю яе старонкі і чую старэчы голос маці Уладзіміра Барысавіча, і бачу заклапочаны твар самога аўтара-патрыёта, грамадзяніна, які знайшоў вечны спачын у Хоўхлаве каля магілы Зосі Сымонаўны, каб ніколі з ёй не развітацца.

Віктар Шніп

“І ЗАСТАЛАСЯ МІЖ ЛЮДЗЕЙ ДУША...”

“Паступіўшы пасля заканчэння польскай сямігодкі ў Барунскую настаўніцкую семінарыю, я захапіўся польскай класікай. А калі аднойчы пахваліла мяне за ўдалае сачыненне наша настаўніца польскай мовы і літаратуры Марыя Багушэвіч (нявестка Францішка Багушэвіча – жонка ягонага сына Тамаша), я пачаў цішком, выключна для сябе, прафаваць свае сілы ў творчасці. Усе тыя наўгунты юнацкія творы, як і пазнейшыя – напісаныя ў час

Пятро Бімзель

настаўніцкай працы, – амаль поўнасцю загінулі ў ваеннаі завірусе”, — так успамінаў Пятро Бітэль пра пачатак сваёй творчасці ў 1981 годзе на пасяджэнні літаратурнага аб’яднання “Рунь” пры Валожынскай раённай газеце “Працоўная слава”. На той час Пятру Іванавічу было 69 гадоў. Ён меў адну выдадзеную кніжку “Замкі і людзі” (1968). Але ён быў не адзін – побач з ім былі родныя і блізкія, і ён штодзённа працаўваў над перакладамі і не губляў веры, што напісанае ім рана ці позна дойдзе да чытача. І яно паступова даходзіць і становіцца часткай нашай культуры. Творы Пятра Бітэля яшчэ не ў поўнай меры прачытаны і ацэнены, але я і так ведаю, што Пятро Іванавіч – гэта гонар Вішнева, Валожыншчыны і Віленскага краю. І я ўдзячны лёсу, што меўмагчымасць асабіста ведаць Пятра Бітэля, сябраваць з ім і вучыцца ў яго мужнасці і любові да роднай зямлі. Пятру Бітэлю цяпер было бы 90 гадоў, і ён бы мог яшчэ жыць, але... Але засталіся яго творы, памяць пра яго, засталіся мы, хто яго ведаў і любіў як чалавека і творцу.

Чытачам “Куфэрка Віленшчыны” прапаную свае дзённікавыя запісы, па якіх можна прасачыць жыццёві і творчы шлях Пятра Бітэля на Валожынскай зямлі, убачыць, як зараджалася літаб’яднанне “Рунь”, дзякуючы якому Пятро Іванавіч адчуў, што ён і яго творчасць патрэбныя людзям. Пррапаную пісьмы Пятра Бітэля да мяне.

15.10.79. Быў у Валожыне 11.10.79 на ўрочыстым сходзе, прысвечаным 40-годдзю “Працоўнай славы”. Пазнаёміўся з Аней Арцюковіч, Валянцінай Русакевіч, Петру-сём Капчыкам, Пятром Бітэлем і Алесем Хазянінам... З Капчыкам размаўляў пра тое, як бы з’ездзіць да П.Бітэля (цікавы чалавек, добра перакладае). Думаю, з’ездзім.

17.5.81. Сёння прачытаў ліст з “Працоўнай славы”. Літаб’яднанне трэба абавязкова стварыць!

19.5.81. Рана ўстаў і паехаў у Валожын. Зайшоў у рэдакцыю ў аддзел пісем. Пазнаёміўся з Галінай Шаблінскай. Пагаварылі пра стварэнне літаб’яднання. Збіраемся 6 чэрвеня ў 12 гадзін. Яна расказала пра сучасную пазію, а я пра літаб’яднанні і пра іх дзейнасць. Казала, што зробіць пасведчанні члена літаб’яднання. Дала мне праглядзець вершы з літаратурнай пошты. Схадзіў я з ёй і да рэдактара С.Ломаца – пагаварылі пра літаб’яднанне. Рэдактар мяне падтрымаў.

21.5.81. Званіў у “Працоўную славу”. Пррапанаваў даць назvu літаб’яднанню “Рунь”. Эпіграф з П.Панчанкі: “Песню сваю, мову сваю Я да грудзей прытульваю...”. Галіна Шаблінская сказала, што гаварыла з мастакамі наконт пасведчання члена літаб’яднання.

29.6.81. Пазваніў Г.Шаблінскай. Збірацца будзем у жніўні. Літстаронка выйдзе ў гэты чацвер.

10.8.81. У суботу 8.8. раніцай у 11 гадзін прыехаў у Валожын. Пад’еўшы, пайшоў у рэдакцыю. На лаўцы ўжо сядзеў Л.Шчарбінскі са сваім пляменнікам. Пачакаўшы прыйшла Г.Шаблінская. Пасля прыйшла М.Карыцкая й фотакарэспандэнт А.Пятровіч. Гаварылі пра пазію і пра паэтаў. Накінулі невялічкі план на будучае.

31.8.81. 29-га, раненька ўстаўшы, паехаў у Валожын. У пачатку 12 гадзіны прыйшла Галіна Шаблінская. Мы з ёй думалі, што нікога больш не будзе. Селі, перадрукавалі

вершы Л.Шчарбінскага, але ён чамусьці не прыехаў. Галіна паведаміла мне, што мной цікавіцца валожынскі кампазітар Валерый Хахлоў. Ён казаў, калі я буду ў Валожыне, каб нас пазнаёмілі. Першай прыйшла М.Карыцкая. Пасля дабавіліся Аня Косік і Пятро Бітэль. А яшчэ пачакаўшы, нясмела зайшоў Вікенцій Чаховіч. Усе мы пачыталі свае вершы. Крыху абмеркавалі. Чуць не забыўся – перад усім гэтым званіў Mixail Курыла. Я з ім добра пагаварыў. Ён абяцаў адразу напісаць мне. Цяпер у бальніцы. Я з Галінай склаў літстаронку – выбралі вершы аўтараў, што прысутнічалі. Прайшло літаб'яднанне добра. Я ўзяў вершы для літстаронкі ў “Чырвонку”. Недзе ў гадзіны трывалі разышліся. Пятро Бітэль запрашаў мяне да сябе.

1.9.81. Завёз вершы П.Бітэля, А.Косік, М.Карыцкай, Л.Шчарбінскага і свае ў “Чырвонку”. Якраз у сакратарыяце быў М.Федзюковіч. Ён сказаў, што будуць рыхтаваць старонку нашага літаб'яднання “Рунь”.

15.11.81. ...У Валожын прыехаў у 11 гадзін. Пасля сталоўкі пайшоў у раёнку. Прыйехаў М.Курыла. Пасля з'явіліся П.Бітэль, Г.Равінскі, М.Карыцкая, Я.Макарэвіч, А.Косік, Г.Шаблінская і Н.Штэйнер. Я чытаў новыя вершы. П.Бітэль сказаў: “Вершы ўсе пранізаны адной тэмай, паспрабуй з іх зрабіць паэму”. Сам П.Бітэль пачытаў пераклады.

9.5.82. 5 мая па запрашэнні раёнкі паехаў у Валожын на сход. У гэты дзень мне уручылі “Ганаровую грамату” і трохтомнік Д.Пісарава. Я выступіў перад прысутнымі. Пасля паехаў на 13.15 у Вішнева да Пятра Бітэля. Хату знайшоў без цяжкасці. Якраз быў дома Пётр Іванавіч і Ніна Пятроўна. Прынялі мяне добра. Я крыху ўскапаў агарод. Шмат пачытаў, шмат цікавага ўбачыў. Убачыў, на якой паперы (на паперы ад мяшкоў з-пад цементу) пісаліся зялёнкі пераклады А.Міцкевіча. Пагаварыць было цікава. Я начаваў. На другі дзень у 11 гадзін выехаў у Валожын.

4.6.82. 3 ліпеня быў у Валожыне. На гэты раз на літаб'яднанні было 12 чалавек: П.Бітэль, Г.Равінскі, Л.Шчарбінскі, Г.Косік, І.Шакун, С.Садоўскі, Б.Бібік і інш. Пасяджэнне было юбілейным. Нашаму літаб'яднанню – 1 год.

24.6.82. Вечарам быў у Рыгора Барадуліна. Ён добрым словам успомніў П.Бітэля...

23.8.82. Бачыўся з Валерам Янушкевічам. Ён казаў, што Фэлік малюе П.Бітэля.

10.2.83. ...На гэты раз прыйшлі П.Бітэль, М.Карыцкая, Л.Скадорва, В.Бібаеў, І.Шакун і новы хлопец з Вішнева. Зноў давялося добра папрацаваць. Фотакор нас фатаграфаваў. Пётр Іванавіч расказаў пра пераклады, і я папрасіў, каб ён напісаў пра гэта артыкул. Калі мы раз’язджаліся, я праводзіў Пятра Іванавіча і хлопца з Вішнева. Бітэль быў, відаць, задуманы, каб як хутчэй заехаць дамоў, і, дайшоўши да аўтобуса разам са мной, не развітаўшыся пайшоў у салон. Я разгублена паглядзеў яму ўслед і пайшоў у буфет. Ем, забягае П.Бітэль: “Неяк атрымалася па-свінацкаму. Не развітаўся”. Мы развіталіся, і мне стала весялей.

10.3.83. На гэты раз было мала чалавек, бо не выслалі запрашэнняў. Першым

прыехаў П.Бітэль. Потым Валодзя з Вішнева і В.Бібаеў. А. Хазянін крыху пакрытыкаваў, што апошняя літаб'яднанні сталі слабейшымі.

7.4.83. Праехаў у Валожын у раёнку праводзіць літаб'яднанне. Запрашэнняў не высыпалі, не далі аб'явы. Падвялі мяне. А можа не хочуць, каб мы больш збіраліся?

21.5.83. У палове сёмай быў на вакзале. Прыйшла Таццяна Мушынская. Галіна Шаблінская не змагла, бо ў іх праверка з Масквы. Усю дарогу размаўлялі. Язэп Янушкевіч засядзеўся дома і не паспей на наш аўтобус “Мінск – Ліда”. Праехалі без яго ў Валожын. Ужо думалі, што Язэпа не будзе, як раптам ён з'явіўся – прыехаў услед. Праехалі на 9.50 у Вішнева. Прыйшлі да П.Бітэля. Нас даўно чакалі. Ніна Пястроўна рыхтавала пачастункі, а мы слухалі творы Пятра Іванавіча. Цалкам ён прачытаў “Барунь”, “Папараць кветку” і апавяданні некалькі. Быў яго сябар і калега Мікалай Раманавіч з Ваўкавыска. Уразіў сваім веданнем гісторыі. Язэп перапісаў даты царствавання дынастыі Раманавых. Хораша пасядзелі. Ехалі дамоў стомленыя, але задаволеныя паездкай. Цудоўна!

10.6.83. На гэты раз быў толькі Лёня Шчарбінскі. Званіў П.Бітэлю. Пятро Іванавіч атрымаў адказ з “Мінскай праўды”. Казаў, што дрэнны адказ. Здароўе не вельмі. Ды і ў выдавецтве ўсё робіцца няспешна. Ёсць, казаў, задума на вялікую рэч.

19.7.83. Зайшоўся ў выдавецтва да Л.Дранько-Майсюка. Лёня ўзрадаваўся майму прыходу і запытаўся: “Калі думаеш ехаць у Валожын?” – “21 ліпеня...” і Лёня папрасіў перадаць ліст Пятру Бітэлю. Зайшоўся Мікола Арочка. Спачатку ён не хацеў браць рукапіс Пятра Іванавіча, каб напісаць на яго рэцензію, але мы яго ўгаварылі, і ён узяў.

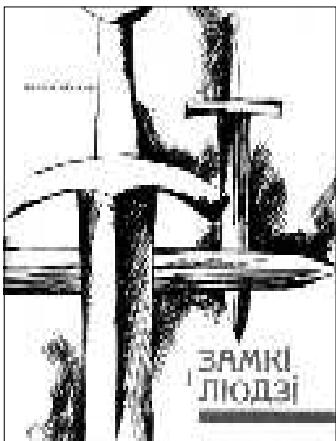
21.7.83. На гэты раз у раёнку прыехаў П.Бітэль. Я яму перадаў ліст ад Дранько-Майсюка. А ён праз мяне адказ. Г.Равінскі чытаў свае апавяданні. Казаў, што на мяне пакрыўдзіўся І.Асіпацкі, якога я пакрытыкаваў у адным артыкуле разам з яго вучаніцай.

11.8.83. Доўга стаяў за білетам. Зайшоўся ў Валожыне ў кнігарню, дзе купіў І.Драча “Подсолнух”. Добрая кнішка. Пагаварыў з прафесійнай Светай. Пасля сталоўкі забег у карэктарскую. Там нікога. Каля рэдакцыі пачытаў кніжку. Першым прыйшоў П.Бітэль. Падлісаў выдавецкую дамову на выданне яго кнігі (я прывёз) і даў фотаздымкі. Здароўе не вельмі ў яго і жонкі... Пятро Іванавіч прачытаў сваю паэмуюказку “Нястача”. Цікавая рэч...

12.4.84. У Валожын прыехаў рана. Пазваніў Бітэлю. Пятро Іванавіч крыху прыхварэў ды і зубы ставіць. На гэты раз прыехаў Валодзя Малашэнкаў, восьмікласнік з Вішнева...

14.6.84. У Валожын прыехаў і адразу патрапіў пад дождж, які ўжо ідзе амаль месец. А ў Расіі быў смерч, які разбурыў шмат дамоў, ёсць загінуўшыя. Пабыў у карэктарской. Прыехаў Лёня Шчарбінскі. Пасля – П.Бітэль і Г.Равінскі...

6.9.84. ...На гэты раз прыехалі Л.Шчарбінскі, Г.Равінскі, Л.Скотнікаў, Т.Гасціловіч,

Кнігі Пятра Бітэля

кевіча. Ён ехаў здаваць аналізы – едзе ў Японію на 20 дзён. Усю дарогу гаварылі. У раёнку на гэты раз прыехалі П. Бітэль, Г. Равінскі і А. Жылінская. Пятро Іванавіч падпісаў мне сваю кнігу. Казаў, што ніхто ў Вішневе не чакаў ад яго такої кніжкі, усе думалі будзе маленькая кніжачка. Мы ўсе павіншавалі Бітэля з кнігай. Літаб'яднанне прайшло хораша.

12.3.85. Са “Звязды” пайшоў на секцыю паэзіі ў Саюз пісьменнікаў, дзе (я не ведаў) разглядалі творчасць Пятра Бітэля. Прыйшоў Я.Янушкевіч з жонкай, на якую ўсе глядзелі і пасля пыталіся ў мяне, хто такая. На секцыі былі Р.Барадулін, В.Зуёнак, Р.Тармола, Я.Янішчыц, Т.Бондар, Р.Баравікова, У.Някляеў ды інш. Агляд паэзіі за мінулы год рабіла А.Сямёнаўа, дзе добрым словамі успомніла і мяне. Выступіла Т.Чабан. У 16 гадзін быў жалобны мітынг памяці Чарненкі. Пасля зноў працягнулася секцыя. Па Бітэлю выступіла В.Коўтун, а пад канец – Янушкевіч, які не вельмі ўдала сказаў: “Калі Галубовіч, Шніп, Пісъмянкоў пачынаюць свой шлях, то Пятро Бітэль ужо закончыў свой жыццёвы шлях...” І стаў дзякаваць, што прынялі Бітэля ў Саюз. Аднак ён памыліўся, бо секцыя – гэта толькі пачатак да ўступлення ў СП...

16.3.85. ...Пазваніу П.Бітэлю. Пятро Іванавіч сказаў, што хварэе сам і жонка. Закончыў свою паэму і хоча пачытаць. Трэба будзе з'ездзіць. Казаў, што ніхто апошнім часам не прыяджкае. Скардзіўся, што на яго кніжку нідзе не даюць рэцензій. Аднак Пятро Іванавіч не вельмі перажывае. Не будзе, кажа, перажываць, калі і ў СП не прымуць. М.Курыла яму часта звоніць, просіць парад, чытае вершы...

12.4.85. У Вішневе быў у пачатку адзінцатай гадзіны. П.Бітэль і яго жонка былі дома, чакалі мяне. Перакусіўшы добра, заселі з Пятром Іванавічам чытаць яго новую паэму “Тупікі”, якую ён нядаўна закончыў. Назыву будзе мяняць. Чыталі недзе гадзіны чатыры. Чыталі па чарзе. Затым Пятро Іванавіч павёў мяне па Вішневе. Паказаў царкву, якая была пабудавана ў 1865 годзе, і касцёл 15 стагоддзя. Узышлі на гару насупраць царквы. На гары былі калісці могілкі. Гавораць, тут недзе й пахаваны Сымон Будны.

Л.Скадорва і інш. Пазваніу Бітэлю. Выбірае бульбу, баліць спіна, а так усё нармальна.

4.10.84. У Валожын прыехаў у 9 гадзін. Зазірнуўшы ў кнігарню, пайшоў у рэдакцыю. На гэты раз прыехалі Пятро Бітэль і Алена Жылінская. Малавата. З намі была Н.Штэйнер. П.Бітэль чытаў урыўкі з паэм “Тупікі”. Цікава. Я ўзяў вершы для агляду.

3.1.85. 3 Пугачоў паехаў у Валожын. У аўтобусе сустрэў Ф. Януш-

*П.Бітэль з дачкой Алай. Міцкуны,
7.02.1957 г.*

г.д. У вайну 1941–45 гадоу Вішнева амаль усё згарэла, але яшчэ шмат яўрэйскіх дамоў. Старых, чорных, з дзвярамі адразу на вуліцу. Рэчка раней была большай, было шмат рыбы. Па драўлянім і хісткім мосціку перайшлі на другі бераг. Схадзілі ў школу, дзе 11 гадоў П.І. працаўаў. Там, дзе цяпер цір, раней было сковішча для сыроў, якія рабілі пры Польшчы. Была вялікая ферма. Хораша пахадзілі. Ад сонца мне крыху забалела галава. Ніна Пятроўна прапанавала паспаць. Паспаў, і стала весялей. Я чытаў Пятру Іванавічу вершы пра каханне. Гаварылі пра жыццё.

Ліст ад 28.2.1986 г.

Добры дзень, Віктар Анатольевіч!

Пісьмо Ваша я атрымаў, дзякую. Мы ўжо думалі, а нават часта гаварылі між сабой, што Вы за нешта загневаліся на нас, хоць, здаецца нам, віны за сабой не адчуваєм. Падумайце ж Вы самі: быць дома 42 дні на канікулах і не знайсці хвілінкі, каб пазваніць нам ці напісаць пару слоў! Я ўжо, прызнаюся, і не чакаў ад Вас пісьма. Няўжо Масква зрабіла з Вас такога зазнайку? Дзівіліся Вашымі паводзінамі не толькі я, але і Наташа, і Курыла, і ўсе "рунеўцы". Ну цяпер, я думаю, Вы паправіцесь і не будзеце забываць старых сяброў. Не ведаю чаму Вы кажаце, што сяброў у Вас няма. Гэта няпраўда. Не ўсе знаёмыя – сябры, але і не ўсе "плеткары і зайдроснікі". Не будзеце песімістам. Мне здаецца, што прычынай Вашага песімізму з'яўляецца адна з мінскіх прыгажуну. Нічога, гэта здараецца з маладымі людзьмі, але з часам мінае. (Если к другу уходит невеста, то неизвестно, кому повезло).

Адносна Вашых "выдавецкіх" спраў скажу, што не толькі Вас "рэжуць". Чамусьці сябры з аддзела пазэй і да мяне пастаўлены варожа. Тую вершаваную маю аповесць, якую мы з Вамі ў нас чыталі, як Дранько, так і рэцэнзент Лойка моцна зганілі і пакрэсплі з яўнымі прыдзіркамі, відаць, з мэтай не прапусціць. Лойку я нават напісаў пісьмо з абвяржэннем яго неабсанаваных закідаў, Няхай не глядзіць на пісьменніка з вышыняй свайго доктарскага аўтарытэту. А з Драньком намерваюся сустрэцца й пагаварыць, каб выясніць, у чым прычына пераменены клімату.

Я вельмі рад за Вас, што Вы вучыцесь, што перад Вамі прыгожае будучае. Будзьце спакойнымі ў дасягненні мэты. Я і Ніна Пятроўна жадаем Вам моцнага здароўя,

Цяпер растуць маладзенькія сосны і шмат расце шыпшыны, якая якраз зацвіла. Прыйгожа. З гары бачна ўсё Вішнева і наваколле. Пятро Іванавіч паказаў рэшткі крыжа – жалезнай рэйка. Было іх тры – стаялі па адной лініі. Насупраць касцёла на гары сярод ліп магіла невядомага польскага салдата, а раней ён быў пахаваны ля касцёла. Паглядзелі касцёл. На гары ёсць нейкая яма ці то ад выбуху, ці то так ад чаго. У ёй расце шыпшына. Пайшлі да рэчкі Ашмянкі. Бачыў рэшткі млына. Пятро Іванавіч паказаў падмуркі былых яўрэйскіх дамоў. Наогул, у Вішневе было вельмі шмат яўрэй, якія трymалі крамы і

сіл перамагчы ўсе цяжкасці і творчых поспехай.

З пашанай П.Бітэль.

Ліст ад 14.10.86 г.

Добры дзень, юны друже!

Пісьмо Ваша атрымаў. Шчыгра дзякую за памяць і за добрыя пажаданні. У мяне покуль што, як кажуць, без перамен, жывём са сваёй гаспадынкай і хвалімся адно аднаму сваімі немачамі. Сёлета яна ў мяне асабліва дрэнна сябе адчувае. Я, якбыцам, трохі мацней трymаюся, але таксама невядома, ці надоўга мяне хопіць. Цяпер перадрукую на машынцы перакладзеную мной з польскай мовы кнігу Крашэўскага "Хата за вёскай". Гла маёй вершаванай аповесці "Тры ўлады" варожа "праехаўся" з апóукам Хведар Жыцка і забракаваў. Бачу ў гэтым чарговую на мяне нагонку, бо прыдзірki беспадстайня, а месяцамі найўныя, а нават глупыя. Адносна таго, каб Вам завесці сям'ю, прывяду адказ аднаго ўсходняга мудраца юнаку на пытаннe, жаніцца яму, ці не. Мудрэц адказаў: "Які зробіш, усё роўна пасля будзеш шкадаваць". А англійскі паэт Бёрнс у адным са сваіх вершаў напісаў:

Кавалерам, нежанатым
Не жыццё, а праста рай!
А сямейным хлапчанкам
Тройчи ў дзень аўсянкі дай!..

І г.д. Так што, відаць, трэба над гэтым падумашь. Але жарты набок! Калі ёсць на прыкмеце чалавек па душы, дык доўга цягнуць не варта. Я сам ажаніўся, калі мне не было яшчэ і 20-ці.

Жадаю Вам поспехаў у вучобе і ў творчасці.

З сардэчным прывітаннем – П.Бітэль. Найлепшыя пажаданні ад Ніны Пятроўны.

Ліст ад 15.12.87.

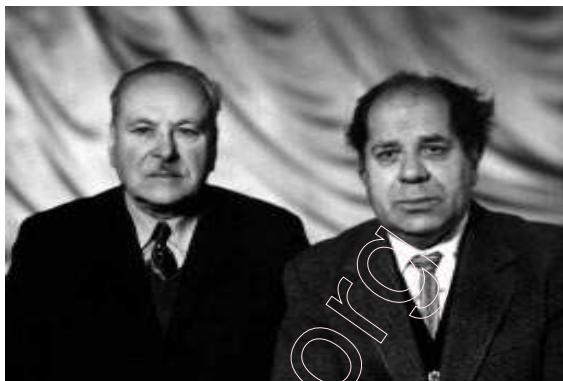
Добры дзень, Віктар Анатольевіч!

Пісьмо Ваша атрымаў, дзякую за памяць. Вельмі рад за Вас, што Вы нарэшце ўладкаваліся, супакоіліся і атрымалі працу. Жадаю Вам самых вялікіх поспехаў на новым становішчы.

Што датычыцца прапановы з Вашага боку што-небудзь напісаць у Ваш часопіс, дык, па-першое, не вельмі ведаю, што пісаць, а па-другое, вельмі заняты асноўнай работай – пераклаў кнігу з лацінскай мовы і цяпер цэлымі днямі "клюю" яе на машынцы. Не ведаю, ці да Новага года закончу, бо нездаровіцца і работа ідзе марудна, а таксама вельмі хворая мая Ніна Пятроўна, дык прыходзіцца адрывацца да хатніх спраў. Але Вашу прапанову буду мець на ўвазе.

Часта звоніць мне М. Курыла, ён цяпер жыве ў Валожыне, прасіў перадаць Вам ад яго прывітанне.

Віншую Вас і вашу "лепшую палавіну" з наступающим Новым годам і жадаю Вам

Пятро Бітэль і Леў Мірачыцкі

абаім моцнага здароўя і выдатных творчых поспехаў.

З павагай – П.Бітэль.

Ліст ад 31.1.1989г.

Добры дзень, дружка Віктар Анатольевіч!

Выбачайце, што я не адказаў упару і не падзякаваў Вам за Навагоднія пажаданні, віншаванні і за добрую вестку.

Справа ў тым, што пасля паездкі ў Навагрудак (18.12.) я цяжка захварэў і ад 22.12. па 26.1. праваляўся ў бальніцах у Вішневе і ў Маладзечне. Цяпер я дома, але вельмі слабы, бо абсолютна нічога не магу есці. Гэта пісьмо піша за мяне мая дачка. Жадаю Вам добраага здароўя, шчасця і ўсяго найлепшага.

З павагай – П.Бітэль.

Ліст ад 11.6.89г.

Дарагі Віктар Анатольевіч!

Курыла пазваніў мне, што Вам патрэбна мая фотакартка, як ён сказаў, жанравая, г.зн. не партрэтная.

Няма ў мяне добрых картак, а шукаць цяпер фатографа ў маіх умовах досыць складана. Высылаю тое, што знайшоў у сваім архіве; калі што падыдзе, буду задаволены.

У мяне навін няма, са здароўем нік яшчэ не магу вярнуцца да папярэдняга стану. І невядома, ці наогул вярнуся.

Сардэчныя прывітанні і пажаданні Вам асабіста і Вашай Сям'і.

З павагай – П.Бітэль.

Ліст ад 23.7.1989г.

Паважаны дружка Віктар Анатольевіч!

Як мы дагаварыліся, высылаю Вам некалькі вершаў і ўрывак з паэмы “Баруны” (поўнасцю паэма выйдзе ў наступным годзе ў кнізе “Дзве вайны”). Выкарыстайце з гэтага матэрыялу тое, што палічыце мэтазгодным.

З пашангай – П.Бітэль.

14.10.89. Субота. Паехаў у Валожын на святкаванне 50-годдзя “Працоўнай славы”. Убачыў многіх знаёмых. Асабліва быў рады сустрэчы з Пятром Бітэлем. Ён мне падпісаў кніжку “Хата за вёскай”. Сядзелі побач. Нас зазняў фотакор. Было халаднавата. Свята працягвалася больш за тры гадзіны. Амаль апошнімі выклікалі на сцэну нас, паэтаў. Пачыталі крыху. Запрасілі нас пасля ў рэстаран на абед. Сядзелі зрайкамаўскімі кіраунікамі. Яжэвія наліваў. Я здзівіўся, калі Пётр Іванавіч піў столькі, як і мы. Маладзе! Жартаваў: “Многа не ліце, а то буду шумец!” Пасля ўсяго забегліся да М.Курылы, дзе зноў Бітэль мяне здзівіў – зноў добра пацягнуў з чаркі.

20.1.90. Быў у Валожыне ў М.Курылы. Нагаварыліся. Званілі П. Бітэлю. Ён пера-яджае ў Маладэчына. Сумна. У яго ўзросце пераезд – як смерць. Хату прадаюць.

18 кастрычніка 1991 года з Маладэчына прыйшла жалобная вестка: на 80-тым годзе Пётр Бітэль памёр. За дванаццаць дзён да смерці паэта я атрымаў ліст, напісаны ягонай дачкой:

«Паважаны спадар Шніп! Вельмі дзякуем за Ваш ліст. Выбачайце, што доўга не адпісвалі Вам. Справа ў тым, што мой тата цяжка захварэў і з 16.IX. ляжыць у шпіталі ў

кардыялогіі. Ужо ў чацвёрты раз – інфаркт! Пайшоў было на папраўку, а тут атруціўся бальнічнай ежай і двое сутак мучыўся. Тата просіць прабачэння, што не можа Вам напісаць, а як вернеца з бальніцы, то адкажа на ўсё Вашы пытанні. Мы жывём надзеяй на лепшае, а як будзе – невядома. Урач сказаў, што ўсё сэрца – у рубцах...»

Памяці Пятра Бітэля

У шэрым, сумным, як няволя, свеце,
Калі не быць рабом, то нельга жыць.
Лісцё з бяроз кідае ў неба вецер
На крылы адлятаючай души.

Там воля, толькі там няма Айчыны,
І там спакой, ды там жыцця няма.
І ля начы спынілася Сцяжына,
І што прайшло, прайшло ўсё ж недарма.

І больш няма зямных пакут для цела,
А толькі вечнасць сумная крыжа.
Душа у Храм да Бога адляцела,
І засталася між людзей душа.

19–20.10. 91.

P.S. Мінула дзесяць гадоў, як з намі няма Пятра Бітэля. Але з намі засталіся яго творы і пераклады, і яны не проста ляжаць на кніжных паліцах, а чытаюцца людзьмі, служаць на карысць нашай краіны, якую Пётр Іванавіч любіў і верыў у яе светлую будучыню. Гэтыя дзённікавыя запісы і лісты – толькі крапля ў жыццёвым моры Пятра Бітэля. Але і ў гэтых кроплях можна ўбачыць, які гэта быў таленавіты і працалюбівы чалавек, як ён даражыў сяброўствам і цягнуўся да моладзі.

Васіль Гарбачэўскі

УСПАМІНЫ ПРА НАСТАЎНІКА

Калі ў 1939 г. началася другая сусветная вайна, я ў школу ўжо не хадзіў, бо закончыў польскую сямігодку ў 1938 г. Праўда, к тому часу ўжо ў Валожыне пачала працаваць гімназія. Першы курс агульнаадукацыйнай гімназіі змаглі адкрыць толькі дзякуючы таму, што ў 1938 г. было закончана будаўніцтва другой сямігадовай школы. Класы, пераведзеныя з першай школы, запаўнялі новы будынак толькі напалову, г.зн. занялі другі паверх. Першы паверх з 5-ці класных пакояў быў школай заняты частковая. У свабодных пакоях часова размясцілася гімназія. У перспектыве гімназія павінна была перамясціцца ў свой будынак, будаўніцтва якога тады ўжо пачалося.

Вучыцца ў гімназіі мне не давялося, бо за навучанне трэба было плаціць

*Другі курс Гандлёвой школы ў Валожыне.
Восень 1943 г.*

незнаёмыя мне слова з нямецкай ці лацінскай моваў. Мне ж прыйшлося заняцца працай, г.зн. дапамагаць у сельскай гаспадарцы або выконваць сталярныя работы, каб зарабіць некалькі злотых (балазе, пры бацьку на працу гу школьных гадоў я сёвое навучыўся ды атрымаў некаторыя навыкі ў сталярных работах). Гэтак прайшоў 1938/39 навучальны год, а 1 верасня 1939 г. Германія напала на Польшчу. Пачалася другая сусветная вайна. Мяне, у ліку такіх жа падлетькаў, пазвалі ў магістрат. Кожнаму ўручылі некаторую колькасць мабілізацыёных позвы, якія патрэбна было даставіць людзям, што падлягалі мабілізацыі. Мабілізаваных аўтобусамі адвозілі ў Гародзькі, на чыгуначную станцыю Валожын. Мабілізацыя прыйшла, і зноў стала адноса ціха. Вайна ішла, але яна была ад нас далёка. Валожын наогул быў ціхім гарадком, бо 40 км на ўсход ад яго была граніца Польшчы з Саветамі. З сакавіка месяца, калі батальён КОР (Korpus Ochrony Pogranicza), што дыслакаваўся ў Валожыне, папоўнены папярэдне рэзервістамі з мясцовага насельніцтва, быў адпраўлены на граніцу з Германіяй, у Валожыне стала ціха, як у вёсцы. Некаторае ўзбуджэнне зрабіла мабілізацыя, ды зноў стала ціха, але трывожна.

Раніцай 17 верасня ў небе на вялікай вышыні з'явіліся самалёты і разнесліся чуткі, што ідуць Саветы. Самалёты былі савецкія (нямецкія на працу гу больш чым двух тыдняў вайны ніколі не прылітали). Сталі ўцякаць, кідаючы сем'і, польскія служачыя, паліцыя. Цераз 1,5–2 гадзіны паказаліся савецкія танкі.

Неўзабаве, праз некалькі дзён, стала вядома, што ўсе дзецы школьнага ўзросту павінны вучыцца, а закончыўшыя 6 або 7 кл. могуць ісці ў гімназію. Вось і накіраваліся ўсе жадаючыя з Валожына і навакольных вёсак у гэту гімназію, якая ў супрадаўнасці ўжо і перастала быць гімназіяй. Было ўтворана 4 ці 5 паралельных груп (класаў), у якіх выкладаліся прадметы іншыя, чым у гімназіі (на ўзор савецкай школы). Галоўнае заданне было навучыць чытаць і пісаць па-руску і па-беларуску. Для вучняў, што вучыліся ў іншых гарадах і скончылі 2 або 3 курсы гімназіі, былі створаны асобныя класы. Ніхто з вучняў не ведаў кірыліцу, але праз 2–3 тыдні мы ўжо авалодалі ёй і на вучыліся чытаць і пісаць па-беларуску і па-руску. Дырэктарам школы працягваў быць Канапніцкі (былы дырэктар гімназіі). Настаўнікі часта мяніліся. Так працягвалася да

25 злотых (кошт каровы 100 злотых) у месяц. Акрамя таго, гімназісты абавязаны былі хадзіць у спецыяльнай форме. Патрэбна было купляць падручнікі і пісьмовыя прылады і плаціць яшчэ не менш 5 злотых у фонд бацькоўскага камітэту. Усё гэта стварала ўмовы не пад сілу нашаму хатняму бюджету. Зямлі ў нас было не шмат, усяго траціна надзелу (надзел меў 9 дзесяцін). Дык вось на трох дзесяцінах жылося не багата (дзесяціна – 1,0925 га). Такім чынам, я мог толькі назіраць за гімназістамі, адзетымі ў прыгожую цёмна-сінюю форму, ды пачуць ад іх

зімовых канікулаў. Пасля канікул, калі мы прыйшлі ў школу, убачылі на дэвярах на-
шых класаў шыльдачкі, на якіх было напісана 5 кл. Вось табе і гімназія! Канапніцкі
быў пажытым, сярэдняга росту, добраадукаваным, культурным і ветлівым чалавекам.
Ён быў паляк, але выдатна ведаў рускую мову. Гаварылі, што ён скончыў універсітэт
яшчэ да рэвалюцыі. Пасля зімовых канікул яго ўжо мы ў школе не засталі, бо новая
улады яго пасадзілі. У хуткім часе пасадзілі і былага кірауніка гэтай жа сямігадовай
школы, які цяпер працаваў настаўнікам. Гэта быў Ёда родам з Белакорца. Гэтага Ёду
добра ведаў мой бацька, яны, напэўна, былі аднагодкі. Двое дзяцей яго вучыліся ў
гэтай школе. Старэйшы быў хлопец, вучыўся ў 9 класе, а дзяўчынка Ірына вучылася
разам са мной у 5 класе. Гэта была невялікая худзенская дзяўчынка, але яна заўсёды
магла адказаць на любое пытанне, якое было не пад сілу іншым вучням. І вось яе
бацьку прыйшлі ў школу і забралі з урокаў. Бацьку пасадзілі, а маці і дзяцей, крыху
пазней, вывезлі. За што пасадзілі Ёду? Напэўна, за тое, што гэты чалавек вучыўся, а
затым працаваў кірауніком польскай сямігадовай школы.

Пасля зімовых канікул навучанне ў школе пайшло строга па савецкай праграме.
У камплектавалася школа і настаўнікамі. Пачаўся 1940 год. Дырэктарам сярэдняй шко-
лы (у ёй не было яшчэ толькі 10 класа) быў назначаны Бітэль Пётр Іванавіч. Але ён
працаваў дырэктарам нядоўга, толькі да канца (а можа і менш) навучальнага года, бо
быў назначаны (ці пераведзены) на працу ў РАНА на пасаду школьнага інспектара. З
новым дырэктарамі і не паспелі пазнаёміцца, ведалі толькі, што ён мясцовы (тутэй-
шы), з нашага раёна. Хаця наша знаёмства з новым дырэктарам было невялікае, бо ён
не ўспеў нас усіх запомніць, але мы яго памяталі і віталіся з ім пры рэдкіх сустэрэчах. За
кароткі час работы ў школе ён пакінуў нейкую прыхільнасць і павагу да сябе. Магчыма,
гэта стваралася таму, што ён заўсёды з намі
размаўляў па-беларуску. Мы душой адчуваі,
што ён свой, наш. Усе вучні старэйшых класаў
нядрэнна ведалі польскую мову, навучыліся ўжо
гаварыць і па-руску, але абедзве мовы былі для
нас чужымі. Так, напрыклад, раней, да вайны,
польскія настаўнікі ніколі не загаворвалі з намі
па-беларуску, хаця некаторыя з іх добра ведалі
беларускую мову, бо па свайму паходжанню
былі беларусамі. З прыходам новай улады ста-
ла дамінаваць руская мова. Настаўнікі, што ўжо
прыехалі з усходняй часткі Беларусі, таксама
пераважна размаўлялі на рускай мове. Такім
чынам, гімназістамі мы не сталі, але галоўнае
тое, што мы вучыліся. Яшчэ ў пачатку 1940 г.
аднойчы да нас у клас прыйшлі разам з на-
стаўнікамі незнамыя людзі. Пагутарылі з намі,
пажартавалі і прапанавалі нам, хто пажадае,
пайсці вучыцца на настаўніцкія курсы. На гэтыя
курсы з нашага класа записалася некалькі вуч-
няў. З іншых класаў таксама некаторыя "пайшли
вучыцца на настаўніка". Справа ў тым, што быў
катастрафічны недахон настаўнікаў пачатковых
класаў. Так сабралася неабхідная колькасць
жадаючых вучыцца на гэтих курсах (здаецца,

*Дырэктар Гандлёвой школы
А.Сабалеўскі з вучнем В.Шаркам*

што курсы былі шасцімесячныя). Заняткі гэтай групы будучых настаўнікаў праводзеліся ў першай школе (беларускай). Як пасля мы даведаліся, узнальваў гэтыя курсы наш былы дырэктар Пятро Іванавіч Бітэль. Пасля заканчэння курсаў новых настаўнікаў размеркавалі па школах раёна.

Як вядома, 22 чэрвеня 1941 года адбыўся напад Германіі на СССР. Наступленне немцаў было вельмі імклівым, бо на чацверты дзень, 25 чэрвеня, немцы захапілі Валожын. Пачалася акупацыя. Акупацыйны рэжым быў цяжкі і жорсткі. Для таго, каб не патрапіць на вывоз на работы ў Германію, трэба было ўладкавацца на якую-небудзь работу. Прыўшлося ісці на работу ў сталярню, дзе кожнаму рабочаму давалі пасведчанне "Bescheinigung". У 1942 г. стала чутна, што ў Валожыне будзе адкрыта Гандлёвая школа. Нават пачалі ўжо збіраць заявы ад жадаючых вучыцца. Заявы на вучобу ў сярэдняй гандлёвой школе збіраў ужо знаёмы нам былы дырэктар школы Пятро Іванавіч Бітэль. Хаця ў сталярні праца была не вельмі цяжкая, але перспектыва вучобы захапіла мяне, ды і бацькі настаівалі на tym, каб ішоў вучыцца. Раней, чым несці заяву, трэба было даведацца, ці адпусцяць мяне са сталярні. Я аб гэтым загаварыў з майстрам Язерскім Канстанцінам (нашым суседам), каб ён спытаў у начальніка – шэфа сталярні. Начальнікам сталярні быў аўстрыйскі фельдфебель Luftwaffe (паветраных войск). Прозвішча яго было Костка. Ён добра валодаў чэшскай мовай і разумеў і гаварыў па-польску. Вось што ён адказаў дзядзьку Косціку Язерскаму: "Калі ён хоча вучыцца і ёсьць такая магчымасць, то няхай сабе ідзе вучыцца". Пасля таго, як мяне адпусцілі са сталярні, я неадкладна звярнуўся з заявай да Пятра Іванавіча Бітэля. Пётр Іванавіч прыняў ад мяне заяву, але зрабіў заўвагу, што я з 1923 года нараджэння.

Рэч у tym, што дазволена прымаць у гандлёвую школу вучняў не старэй 18 гадоў, а мне было больш 19-ці. Ён патлумачыў, што калі здарыцца якія-небудзь ускладненні, то ён не зможа мяне абараніць з-за майго ўзросту.

Але, дзякую Богу, ніхто не правяраў у спісках, хто з якога году. Сабралося калі 70-ці заяваў. Былі створаны дзве групы (класы). Размяшчаліся ў тых самых пакоях, дзе раней была гімназія. Дырэктарам гандлёвой школы быў прызначаны Аляксандр Сабалеўскі. Ён выкладаў гісторыю Беларусі. Яшчэ памятаю, што на пачатку заняткі выкладала (не памятаю, які прадмет) сп. Чантарыцкая. Пётр Іванавіч Бітэль вёў такія прадметы, як родная мова і географія. Нямецкую мову выкладаў сп. Сазановіч. Таварыданне выкладаў сп. Шынкевіч, а навуку аб гандлі – сп. Гомель. Матэматыку вёў сп. Кжыжанскі. Першы навучальны год 1942/43 прайшоў адносна спакойна, а вось у наступны 1943/44 стварылася перашкода. У сувязі з tym, што ў 1943 годзе ў раёне, як і па ўсёй Беларусі, пачаў пашырацца партызанскі рух, немцам спатрэбілася трывалыя заставы ў Валожыне больш моцны гарнізон. Такім чынам, будынкі абоўдвух валожынскіх школ былі акупацыйнымі ўладамі забраны для размяшчэння салдат. У выніку адсутнасці будынку заняткі на некаторы час спыніліся. Але наводышыбе, прыкладна, дзе цяпер перакрыжаванне вул. Партызанской і Дзяржынскага, стаяў двухпавярховы невялікі дом, збудаваны з бетонных блокаў. Гэты дом быў пабудаваны ў 30-я гады для манашак, якія выкладалі ў школе рэлігію для каталіцкіх дзяцей. Цяпер ён быў пусты. Вось там і размясцілася гандлёвая школа. Цераз некаторы час немцам спатрэбіўся і гэты будынак. Зноў заняткі спыніліся. Здавалася, што другі навучальны год так і будзе незакончаны. Але выйсце было знайдзена. У будынку раённай управы (у даваенны час будынак староства, а з 1939 па 1941 г. там размяшчалася райвыканкам) пустой заставалася даволі вялікая зала паседжанняў. Вось у гэтай зале і мы і вучыліся. У такіх умовах шмат намаганняў прыйшлося прыкладаць не толькі дырэктару школы сп. Сабалеў-

скamu, ale і Пятру Іванавічу Бітэлю, бо яму, добра ведаючаму нямецкую мову, лягчай было дамаўляцца з акупацыйнымі ўладамі. Ды і наогул, Пётра Іванавіч, напэўна, быў і ініцыятарам, і арганізатарам гандлёвой школы ў Валожыне ў час акупацыі. Сяк-так дацягнулі другі курс да канца і здалі экзамены, а атрымаць пасведчанні не паспелі. З усходу ўсё мацней набліжаўся артылерыйскі грукат. Прывбліжаўся фронт. І калі немцаў у Валожыне не засталося, а фронт яшчэ не прыйшоў, горад на адзін дзень быў заняты партызанамі. Часткова людзі таксама пакінулі горад, баючыся папасці пад абстрэл. У хуткім часе, пасля вызвалення горада ад немцаў, пачаў дзейнічаць райваенкамат. Там, безумоўна, спатрэбіўся чалавек, які змог бы выканаць мастацка-агітацыйныя работы. Хтосьці паказаў на мяне. Там прыйшлося мене працаваць і "мастаком", і хадзіць у патрулі. Цераз трох тыдняў я захварэў дызентэрыйяй і апынуўся ў бальніцы, а ваенкамат ужо працаваў. Людзей адпраўлялі на фронт. У бальніцы лячыць не было чым. Доктар Фамінскі сказаў прыносіць з дому парашок, зроблены з драўлянага вугля. Маці прыносіла ў бальніцу гэты вугляны парашок, і гэтым я лячыўся. Пасля бальніцы доктар даў даведку аб дрэнным стане здароўя. Ідучы з бальніцы, я час ад часу прысядаў на зэдлічак, які нёс з сабой. Не хапала сілы, каб дайсі дадому. Пасля даведку аб стане здароўя доктар яшчэ прадаўжыў. Так надайшоў месяц жнівень. Пайшлі чуткі, што амаль усіх жадаючых бяруць на працу настаўнікамі (разумеецца, дастаткова пісьменных). Бацькі настоілі, каб я ішоў "у настаўнікі". Вось гэтым разам давялося пагадзіцца. Мяне прызначылі настаўнікам пачатковых класаў у Філіпініяцкую школу, дзе меркавалася крыху пазней адкрыць і 5 клас. На жнівеньскай настаўніцкай канферэнцыі я сустрэў шмат знаёмых быльых вучняў гандлёвой школы. Сустрэў таксама і дырэktара гандлёвой школы сп. Аляксандра Сабалеўскага. Ён сказаў, што яго назначылі на працу ў Чабаёўскую школу. А вось Пятра Іванавіча Бітэля на канферэнцыі не было. Мае спробы даведацца што-небудзь пра яго былі безвзынковымі. Ніхто нічога пра яго не ведаў. У Філіпініяцкай школе я працаваў да канца 3-й чвэрці 1944/45 навучальнага года. Яшчэ ўсё ішла вайна. Патрабны быў папаўненні на месца забітых і раненых салдат. У красавіку праз райваенкамат я быў накіраваны ў Маладзечанскі перасыльны пункт, адкуль цераз 10 дзён з групою каля 300 чалавек перавезены ў Мінск. Калі мы выгрузіліся з вагонаў, нас павялі 6 км па магілёўскай шашы (тады гэта было за горадам), дзе размяшчаўся 12 ЗАП (Запасны артылерыйскі полк). Называлася гэтая мясцовасць Чырвонае ўрочышча. На наступны дзень, пасля лазні і санапрацоўкі, нас абмундзіравалі, дык спачатку цяжка было ў гурце пазнаць сваіх сяброў. Вельмі ж мы сталі ўсе аднолькавыя. Цераз некаторы час пасля заканчэння вайны запасныя палкі сталі расфарміроўваць, і наш дывізён у канцы жнівеня быў перамешчаны ў 542 арт. брыгаду, што дысліцыравалася недалёка ад Лепеля ля 116 раз'езда чыгункі Орша-Лепель. Адтуль дэмабілізаваўся ў канцы кастрычніка згодна ўказу Вярхоўнага Савета СССР аб другой чарзе дэмабілізацыі ад 25 верасня 1945 г. Вярнуўся я не па ўзросту, а як спецыяліст-настаўнік. Дома я не пабыў доўга (хаця і дома не было, бо згарэў у 1944 г. разам з усімі гаспадарчымі будынкамі). Мяне неадкладна накіравілі за 30 км у Алянаўскую пачатковую школу, якая не працавала ўжо амаль месяц па прычыне адсутнасці настаўніка (настаўнік захварэў, і не прадбачылася яго вартанне). Раз у тыдзень я дабіраўся ў Валожын да бацькоў, каб папоўніць запасы харчоў (за настаўніцкую зарплату можна было тады купіць 1,5-2 л самагону). Вось у адзін такі мой прыезд бацька паведаміў мене, што бачыў П.І.Бітэля ў вайсковым адзенні, што ён таксама нядаўна дэмабілізаваўся і што жыве ў сваіх бацькоў у вёсцы Люташ. Аказалася, што ад вёскі Радзюкі (дзе была Алянаўская школа) да Люташы 5-6 км. Вось аднойчы ў пачатку вясны 1946 г., едучы на веласіпедзе ў Вішнева, заехаў па дарозе

ў Люташ. Пятра Іванавіча застаў дома ў даволі прыгнечаным настроем. Рэч у тым, што на работу ў школу яго не бралі, бо, як быццам, няма вольных месц. Абяцалі прыняць на працу ў новым навучальным годзе. Сапраўды, восенню 1946 г. ён стаў працаўца ў Заброзскай школе. Сустракаліся на настаўніцкіх паседжаннях - пленарных, сектыйных. Я не памятаю, колькі ён працаўаў у Заброзскай школе, але ведаю, што спакойна жыць яму не давалі. Прайшло колькі часу, я ўжо працаўаў у іншай школе, даведаўся, што Пётр Іванавіч выехаў з сям'ёй з Валожынскага раёна і дзесьці працуе святаром. Яшчэ прайшло колькі часу, і даведаўся, што Пятра Іванавіча арыштавалі, судзілі, і ён адбывае пакаранне ў лагерах. Калі ставіць пытанне, за што пакаралі чалавека, то ў гэтым няма ніякага сэнсу, бо тады людзей арыштавалі, судзілі ні за што. Ім, г.зн. уладам, патрэбна было запоўніць шматлікія лагеры, каб мець дармавую рабочую сілу. Ішлі гады. Пасля смерці Сталіна прыйшоў час, калі зняволеных людзей сталі з лагераў адпускаць і рэабілітаваць, г.зн., што яны ні ў чым не вінаваты. Даведаўся я, што Пётр Іванавіч таксама вызвалены з лагера і што ў часе зняволення ён пераклаў твор А.Міцкевіча "Пан Тадэвуш" на беларускую мову. Пазней, пры сустрэчы, ён расказваў мне, у якіх цяжкіх умовах яму прыходзілася рабіць гэты пераклад. А ў 1998 г. мне давялося сустрэцца з чалавекам, які быў разам з Пятром Іванавічам у зняволенні. Гэта Пяткевіч Генадзь Сцяпанавіч з вёскі Новы Свержань Стайбцоўскага раёна. Ён таксама расказваў, як рабіўся гэты пераклад. Перш за ўсё патрэбна была папера, дык выкарыстоўвалі для гэтай мэты мяшкі ад цементу. А самога Пятра Іванавіча хавалі ў зацішны куток, утвораны будаўлянымі матэрыйламі, дзе ён працаўаў над перакладам. Усёй брыгадай выконвалі норму работы за Пятра Іванавіча, а за тое вечарам пасля работы ён чытаў ім далейшыя часткі твора А.Міцкевіча на беларускай мове, якія з захапленнем слухалі рабочыя брыгады.

Сустрэцца з Пятром Іванавічам Бітэлем пасля вяртання яго з лагера мне давялося ў 1965 г. Тады я працаўаў інспектарам Валожынскага РАНА, што звязана было з частымі паездкамі па школах раёна. І калі была магчымасць, я стараўся не абмінуць Вішнеўскую СШ, дзе Пётр Іванавіч стаў працаўца, здаецца, з 1964 г. Крыху пазней я наведаў яго ў Люташы. Ён працаўаў над гістарычнымі творамі "Замкі і людзі". Тады ён прачытаў мне некалькі ўрыўкаў гэтага твора з рукапісу.

У час адной з сустрэч я спытаў Пятра Іванавіча, як прайшоў працэс уладкавання на настаўніцкую працу. Ён расказаў мне, што прыйшлося пераадольваць розныя перашкоды. Калі Маладзечанскі РАНА накіраваў яго на працу ў Вішнеўскую СШ (тады яшчэ не было Валожынскага раёна, ён быў адноўлены ў 1965 г.), то гэта не спадабалася некаторым артадаксальным камуністам. Прыйшлося зноў ехаць у Мінск, дзе ён расказаў Максіму Танку аб стаўленні да яго на месцы. Толькі заступніцтва Максіма Танка змагло пераадолець некаторых недалёкіх функцыянеру. З Мінска пазванілі з нейкай высокай установы з катэгарычным патрабаваннем неадкладна ўладкаваць П.І.Бітэля на працу. Але тыя незычліўцы, хоць і супакоіліся, але затаіліся ў сваёй дзікай злосці, каб зредку, хоць па дробязях, шкодзіць. Ужо працуночы ў Вішнеўской школе, Пётр Іванавіч сутыкнуўся з праблемай устанаўлення ступені яго асветы.

Ведама, што Пётр Іванавіч у даваенны час скончыў настаўніцкую семінарыю ў Барунах і двухгадовыя вышэйшыя курсы у Вільні. Гэтыя двухгадовыя курсы павінны быў прыраўняцца да настаўніцкага інстытута. Але бюрократы ад асветы вырашылі па-свойму, курсы гэтыя не прызналі.

Такім чынам, бухгалтэрый, праводзячы тарыфікацыю, напіцвала заработную плату Пятру Іванавічу па сярэдній спецыяльнасці (педагагічнай) асвеце. Тады Пётр Іванавіч паступіў на завочнае навучанне ў Мінскі педагогічны інстытут (філалагічны

факультэт), які закончыў у 1970 г. Вучыцца Пятру Іванавічу, напэўна, не было цяжка, бо ён, акрамя роднай мовы, добра валодаў польскай, рускай і нямецкай мовамі. Ды трэба сказаць, што жыццёвые вопыт і праца ў школах дала яму магчымасць авалодзіць і педагогікай, і псіхалогіяй, ды методыкамі выкладання. Ён расказваў, як на практычных заняхтах па стараславянскай мове выкладчыцы складана было рабіць пераклад у некаторых месцах тэксту. Тады Пётр Іванавіч прапанаваў ёй дапамогу ў перакладзе. Яна ахвотна згадзілася і пасля была яму вельмі ўдзячна за дапамогу. А калі закончыўся курс выкладання замежнай мовы (нямецкай), і выкладчыца напомніла студэнтам, каб добра падрыхтаваліся да заліку, Пётр Іванавіч спытаў у яе, калі можна будзе здаваць гэты запік. Спытаў, разумеецца, па-нямецку, дык выкладчыца адказала яму таксама па-нямецку: "Нясіце вашу заліковую кніжку, і я вам паставлю залік". Так яно і адбылося. Вучачыся ў педінстытуце, Пётр Іванавіч паступіў яшчэ ў Маскоўскі інстытут замежных моваў. У tym жа годзе, як здаў дзяржаўныя экзамены ў Мінскім педінстытуце, адразу паехаў у Москву і здаў экзамен па нямецкай мове. Такім чынам, можна сказаць, адначасова, Пётр Іванавіч атрымаў два дыпломы, што дало магчымасць выкладаць паўнапраўна ў Вішнеўскай СШ беларускую і нямецкую мовы. Пасля выхаду на пенсю Пётр Іванавіч меў больш свабоднага часу, каб займацца літаратурнай працай, але к таму часу і здароўе стала пагаршацца. Сяды-тады, едучы ў Падберазы, да дачкі Тані, я ехай цераз Вішнева. Заязджаў да Пятра Іванавіча. Ведучы размову аб перажытых цяжкіх ваенных і пасляваенных гадах, успаміналі асаблівія падзеі і здарэнні жыцця. Пётр Іванавіч, расказваючы аб вайне 1939 г., нагадаў, здавалася б, нязначны выпадак, які аказаў уплыў на яго далейшы лёс. Польская армія, аказваючы супраціўленне ворагу, паступова адступала. У сярэдзіне верасня здараліся ўжо даволі халодныя ночы, а ў Пятра Іванавіча не было адмысловага афіцэрскага шыняля (ён жа быў афіцэрам рэзерву). У адступаючым абоze на вайсковых фурманках было навалена шмат усякай вайсковай амуніцыі, у tym ліку і салдацкі шынялі. Пётр Іванавіч, каб было цяплей, апрануў на сябе звычайны салдацкі шыньель. Калі ж польскія салдаты трапілі ў палон да Чырвонай Арміі (хаця яны з ёй ваенных дзеянняў не вялі), у палоне вайскоўцаў сталі раздзяляць на дзве групы: шараговых салдатаў у адну групу, а афіцэраў і падафіцэраў – у другую. Пячраз некаторы час пасля такой сартыроўкі салдатаў адпусцілі дамоў, а вайскоўцаў з другой групы (афіцэраў і падафіцэраў) сустрэў страшны лёс. Iх расстралілі ў Катыні. Такім чынам, Пётр Іванавіч, дзякуючы салдацкаму шынялю, змог з гэтай вайны вярнуцца дамоў. Неяк аднойчы ў размове з Пятром Іванавічам я сказаў, што ён мог бы пазбегнуць стапінскага ГУЛАГа, каб не вяртаўся на Беларусь. Ён пагадзіўся з гэтым меркаваннем і расказаў, што едучы пасля дэмабілізацыі дамоў, затрымаўся на некаторы час у Варшаве. Там ён наведаў якісьці штаб Польскага войска, каб атрымаць інфармацыю. Штабісты, даведаўшыся, што ён паручнік рэзерву і што прымаў удзел у вераснёўскай кампаніі, ахвотна патлумачылі яму, што калі ён аформіцца служыць у Польскім войску, дык яму адразу прысвойць званне маёра. Але Пётр Іванавіч на гэта не рашыўся, не толькі тому, што асабліваі цягі да вайсковай службы ў яго не было, але і тому, што ён педагог і хацеў працаўаць у школе іменна ў Беларусі. Свае паэтычныя здольнасці і імкненні ён не змог бы зрэалізаваць, калі б застаўся ў іншай краіне, у небеларускім асяроддзі. Цяжка было змагацца з настальгіяй па роднай Беларусі. Акрамя таго, Пётр Іванавіч не лічыў сябе вінаватым перад савецкай уладай. Сапраўды, ці ж можна лічыць чалавека вінаватым за тое, што ён працаўаў настаўнікам?

Апошні раз я сустрэўся з Пятром Іванавічам у Вішневе пад час перазахавання ўрны з прахам Канстанцыі Буйло на Вішнеўскіх могілках, якую прывезлі з Москвы. Тады

з Мінска аўтобусам прыехала шмат літаратаў, дзеячаў культуры. Сярод іх быў Ніл Гілевіч, З.І.Азур ды іншыя. Жадаючым паехаць на перазахаванне была магчымасць бясплатна з'ездзіць у Вішнева, бо аддзел культуры заказаў таксама аўтобус.

Яшчэ раней я чуў, што Пётр Іванавіч сур'ёзна захварэў, але к таму часу ўжо выпісаўся з бальніцы.

З Валожына аўтобус прыйшоў у Вішнева крыху раней, чым мінскі. Людзі паступова сабіраліся ля могілкай. Яшчэ здалёк я убачыў, што к могілкам ідзе Пётр Іванавіч. Ён быў не адзін. Калі падышлі блізка, відаць было, што гэта таксама пажылы чалавек (можа, сусед).

Я падышоў да іх, прывітаўся і спытаў пра здароўе. Пётр Іванавіч адчуваў сябе тады, напэўна, нядэрнна, бо быў вясёлы і схільны к жартам. Ён сказаў, што сапраўды быў цяжкі хворы і дабавіў, усміхаючыся: "Але вырашыў яшчэ крыху пажыць".

Прайшло колькі часу пасля гэтай падзеі, і я даведаўся, што Пётр Іванавіч пераехаў з Вішнева ў Маладэчна. Не магу сказаць, колькі пражыў Пётр Іванавіч у Маладэчне, але аб яго смерці я даведаўся літаральна на наступны дзень пасля яго пахавання. Гэта было ў Менску. Я сустрэў ля ўваходу ў станцыю метро "Кастрычніцкая" М.Ермаловіча, які мне і паведаміў: "Учора пахавалі Пятра Іванавіча Бітэля на Вішнеўскіх могілках". Пасля гэтага засталося толькі з'ездзіць на могілу нашага настаўніка, што я ўхуткім часе і зрабіў.

Трэба яшчэ сказаць некалькі слоў аб іншых настаўніках, што працавалі ў гандлёвой школе ў той няпросты трывожны час. Дырэктарам гандлёвой школы ў Валожыне ў 1942–1944 гадах быў Аляксандр Сабалеўскі. Да саракавога года я яго таксама не ведаў. Чуткі аб ім пайшлі тады, калі сталі выбіраць дэпутатаў у Вярховны Савет БССР ад заходніх абласцей Беларусі. Тады ён быў абраны дэпутатам. Паходзіў ён з Наваградчыны, в. Турэц, і да вайны працаўваў настаўнікам у пачатковай школе ў вёсцы Чабай Валожынскага раёна. Пасля выбараў яго ўжо ўсе ведалі. Бывала калі-небудзь, ён ехаў на веласіпедзе па нашай Крывой вуліцы (цяпер – вул. 17-га Верасня) дамоў у Чабаі. У першыя ж месяцы нямецкай акупацыі, г.зн. восенню 1941 года, яго арыштавалі. Спачатку яго трymалі ў Валожыне, дзе (як ён пасля расказваў) пры допытах білі і патрабавалі, каб аддаў дэпутацкі значак. Мне давялося бачыць, як яго везлі ў Вілейку. На фурманцы ехалі два паліці і арыштаваны А.Сабалеўскі. Фурманка ехала з цэнтра горада (напэўна, ад сядзібы гестапа, цяпер там вул. Горкага). На перакрыжаванні фурманка павярнула ў Палачансскую вул. (цяпер вул. Пушкіна), гэта ў бок Маладэчна. За перакрыжаваннем фурманка спынілася. Паліцаі былі ўзброены. У аднаго была звычайная віントоўка, а ў другога – аўтаматычная віントоўка СВТ "дзесяцізарядка". Калі фурманка спынілася, дык адзін з паліцаяў, што з "дзесяцізарядкай", злез з воза і на некалькі хвілін кудысьці пайшоў. Прыйшоўшы, папярэдзіў арыштаванага: "Пры спробе ўцёкаў буду адразу страліць". І тут жа дэманстратыўна зарадзіў "дзесяцізарядку", даслаўшы патрон у ствол, пасля сеў на воз, і фурманка рушыла ў бок Маладэчна. Людзей, што назіралі гэту сцэну, было не шмат, яны моўчкі разышліся. Праз некалькі дзён А.Сабалеўскі вярнуўся з Вілейкі ўжо без канвою і ўзначаліў у Валожыне БНС (Беларуская народная самапомач), а калі была арганізавана гандлёвая школа, стаў яе дырэктарам. Працуючы дырэктарам, ён выкладаў гісторыю і спевы. Трэба сказаць, што ён быў добрым выкладчыкам. Гістарычны матэрыял ён падаваў цікава, даступна, часткова дыктуваў, каб мы паспелі запісаць (падручнікай жа не было). Урокі спеваў праходзілі таксама добра. Спачатку ён на скрыпцы па нотах знаёміў нас з мелодыяй, а пасля мы з запісаных слоў пачыналі, прыслухаўваючыся да мелодыі, спяваць. Вывучылі, перш за ўсё, Беларускі гімн "Мы выйдзем шчыльнымі радамі", песню на

словаў Н.Арсеневай “У гушчарах затканых імглою”, а пасля вывучалі розныя беларускія народныя песні, як напрыклад, “А ў полі вярба”, “Ці ўсе лугі пакошаны”, “Ці ў полі, ці ў полі не калінка расла” ды іншыя.

Пасля сканчэння вайны А.Сабалеўскі быў накіраваны настаўнікам у пачатковую школу ў в.Чабаі. Як доўга ён там працаваў, я не помню, але праз некаторы час яго арыштавалі і судзілі (наглядзячы на тое, што ён быў партызанскім сувязным). Пасля вяртання з лагераў, маючы дакумент аб рэабілітацыі, хацеў уладкавацца на работу ў школу, але яму сказалі, што няма вакантных месц. Тады ён быў вымушаны пераехаць у Літоўскую ССР, дзе і ўладкаваўся на настаўніцкую работу ў польскай школе ў мясцовасці Балтоёй-Вокс. Там працаваў да выхаду на пенсію.

Настаўніка, што выкладаў нямецкую мову раней, я таксама не ведаў. Аказаўлася, што ён родам з Вішнева. Акрамя нямецкай мовы, ён нядрэнна яшчэ ведаў і літоўскую. Яго прозвішча было Сазановіч, высокі маладжавы мужчына. Пасля заканчэння 1943/44 навучальнага года яго завербавалі як перакладчыка ў батальён, што знаходзіўся ў Валожыні.

Пазней, пасля вайны, П.І.Бітэль рассказваў, што Сазановіч таксама сядзеў у сталінскім ГУЛАГу, а вярнуўшыся дамоў, ужо быў хворым на туберкулёз і неўзабаве памёр.

Настаўнік прадмета тавараведання Шынкевіч быў невысокага росту, хударлявы, рухлівы і гаварлівы чалавек. Да гандлёвой школы я яго таксама не ведаў і пасля больш ніколі не сустракаў. Яго лёс мне невядомы. Прадмет свой ён, акрамя расказу, праводзіў і шляхам запісаў, каб мы мелі з чаго рыхтавацца. Прадмет гэты быў цікавы. Тут разглядаліся тэмы, дзе было глумачэнне не толькі аб вытворчасці прамысловых тавараў, хімічных формул, рэчываў, але і неабходная адпаведнасць упакоўкі, спосабу перавозкі і прымянення ў далейшых розных галінах вытворчасці. На памяць трэба было ведаць хімічныя формулы кіслотаў, шчолачаў, солей, іх вытворчасць і прымяненне не толькі ў прамысловых, але і ў бытавых патрабах.

Яшчэ адзін прадмет, які меў непасрэдныя адносіны да гандлю, так і называўся – “Навука аб гандлі”. Цікавым гэты прадмет называўся нельга, магчыма, таму, што ён праводзіўся толькі тэарэтычна. Тут мы запісвалі розныя формы гандлёвых папер, правільнасць запалунення, стыль зваротаў, запытаў, адказаў, дамоў, гарантаў з вялікай колькасцю спецыфічнай тэрміналогіі. Выкладаў гэты прадмет малады чалавек, якога я ведаў раней. Прозвішча яго Гомель. Жыў ён у бацькоў на вул. Навагрудской (раней Панізе, а цяпер вул. Леніна). Вось гэты Гомель яшчэ ў даваенны час заканчваў польскую сямігодку, калі я вучыўся ў 1-ым або 2-м класе. Пасля ён вучыўся дзесяці ў іншым горадзе і закончыў гандлёвую школу. Вось таму ён і вёў у нас прадмет “Навука аб гандлі”.

Вясной 1944 г. я сустрэў яго ў вайсковай форме з групай іншых салдат батальёна, што быў у Валожыні. Яны кудысьці ад'язджалі. Я яшчэ паспеў у яго спытаць, куды яны кіруюцца, і ён адказаў, што едуць вучыцца на артылерыстай. Больш я яго ўжо ніколі не бачыў.

Што датычыць выкладання матэматыкі, то тут справа была больш складаная. Спачатку матэматыку выкладаў (наколькі я гэта памятаю) Аляксандр Пачыкоўскі. Гэтага настаўніка я таксама ведаў даўно. Яшчэ ў 1932 годзе ён вучыў мяне (у польскай школе) у другім класе. Пасля ён працаваў настаўнікам дзесяці ў іншым месцы, а вось цераз дзесяць гадоў я сустрэў яго ў гандлёвой школе. Але доўга ён у нас не працаваў, бо меў нагрузкую ў сямігадовой школе ў 5-7 класах. Дык з-за гэтага ці па нейкай іншай прычыне адмовіўся ад працы ў гандлёвой школе.

Можа больш як паўмесяца не было выкладчыка матэматыкі. Пасля знайшлі матэматыка недзе за Пяршыямі ці ля Івянца. Гэта быў паляк Кжыжанскі. Чалавек сярэдніх гадоў, невысокі, хударлявы, у акулярах, з пісклівым голасам, нервовы і вельмі амбіцыйны. Выкладаў ён на рускай мове з акцэнтам, бо беларускай мовай не валодаў або грэбаваў ёю. На гэтай глебе паміж ім і некаторымі навучэнцамі склаліся нацягнутыя адносіны, а наогул усе нашы “гандлёўцы” не любілі яго. Але матэматык ён быў выдатны. Гаварылі, што ён мае нейкую вучоную ступень – ці кандыдат, ці доктар матэматычных навук (а ў пасляваеннай Польшчы ён атрымаў званне прафесара). Ён на ўроках стараўся дабіцца добрай дысцыпліны, але гэта, на жаль, не атрымоўвалася, хаця на іншых уроках такой патрэбы не ўзнікала. Можна зразумець і выкладчыка Кжыжанскага. Матэматыка – гэта такая навука, што калі празываеш, не зразумееш чаго-небудзь аднаго, дык і далейша разуменне будзе абцяжарана або немагчамае. Вось гэтае яго старанне, я бы сказаў, перрабольшанае, хвараўітае, прывяло аднойчы да кульмінацыйнага пункту. Атрымаўся непрыемны і непатрэбны інцыдэнт.

Канфлісітуацыя

Сутнасць гэтага інцыдэнту зусім банальная. Як кажуць, з мухі можна зрабіць слана. Хтосьці з наших хлопцаў незнарок (ці наўмысна) скінуў са стала сумку. Выкладчык стаў крываць, ды памыліўся, свой гней абрушыў не на таго вучня, чыя сумка звалілася, а на вучня, які сядзеў перад тым. Вучань стаяў і маўчай, не хацеў быць даносыкам. Я ўступіўся за таго хлопца, і тады выкладчык пераключыўся на мяне за тое, што я сказаў, што той хлопец не вінаваты, што ён нічога дрэннага не зрабіў. Урок падходзіў к канцу, і выкладчык, сабраўшы свае рэчы, дэмантрантуючы выйшаў з класа. Яму здалося, што гэта бунт супраць яго. Разумеецца, ён паскардзіўся на мяне кіруніцтву школы. Мы, тады маладыя і даволі дурнія, не разумелі, што пакрыўдзілі чалавека і што яго нельга крываці. Дырэктар школы сказаў, што выкладчык пагражай адмовіца ад працы. Тады ў нас зноў не будзе выкладацца матэматыка, таму трэба ў яго папрасіць прабачэння. Я паабязаў, але сябе не лічыў вінаватым і не выканаў абяздання ў той дзень. Спадар Кжыжанскі, напэўна, не быў згодны з паступатамі савецкай педагогікі, паводле якой у любой сітуацыі вінаватым лічыцца толькі настайнік, а не вучань. Ды ў той час гэта не было абавязковым, можа нават лічылася шкодным. Што такое педагогіка, мы тады не ведалі, а выкладчык, відавочна, на гэты конт меў свае крытэрыі, сваю педагогічную этыку. Любую непакорнасць з боку навучэнцаў ён называў “камсамольскім выбрыкам”.

Паколькі я свайго абяздання не выканаў, то ў наступны дзень мяне сустрэў у калідоры П.І.Бітэль. Ён пагутарыў са мной і ў канцы дадаў: “Папрасі прабачэння, карона з цябе не зваліца”. І сапраўды, не можа зваліца тое, чаго няма.

Пасля гэтага, калі наш матэматык увайшоў у клас і заняў месца за настаўніцкім сталом, я ўстаў і папрасіў прабачэння. Ён узрадаваўся, як малое дзіця ад новай цацкі, усміхнуўся і сказаў: “Сядайце”. Такім чынам, напружанне было знятая, канфлікт вычарпаны. З гэтага часу, калі я адказваў ці рашаў нейкі алгебраічны прыклад або даказаў тэарэму па геаметрыі, выкладчык заўсёды мяне хваліў і ставіў мне 4. Я сябе не лічыў добрым матэматыкам. Былі лепшыя, як напрыклад, Яблонскі Толя. Гэта той Яблонскі Анатоль Іосіфавіч, які пазней стаў доктарам фізіка-матэматычных навук, прафесарам і дуго час працаўаў у Акадэміі Навук БССР. Але Толя быў спакойны і асцярожны, ён ніколі не стаў бы спрачацца з выкладчыкам. Такім чынам, калі канфлікт закончыўся, паміж мной і сп. Кжыжанскім устанавіліся ўзаемапаважныя адносіны, а на экзаменах ён мне паставіў 5, хоць я, можа, да той пяцёркі і не дачягваў.

11.11.2001 г.

Пяцьтро Бітэль

РАЗВАЛ

Гісторычны раман

(Заканчэнне. Пачатак у №№ 2-4)

Тым часам у войску пачаліся бунты. Жаўнеры недаядалі і адкрыта выказывалі сваё нездавальненне ўмовамі, у якія былі пастаўлены. Бунтаваўся і прости народ, які не бачыў сэнсу ў бесперспектывнай бойні. На бок цара перакінуўся полк німецкай наёмнай пяхоты, уцякло некалькі чалавек з каманднага саставу.

Урэшце ўночы ўварваліся за муры два маскоўскія палкі і занялі частку горада. Выгнаць іх абаронцы не змаглі. Выходу не было. Абуховіч рашыў здацца і 29 верасня падпісаў акт капітуляцыі.

Частка сёмая

Пан Леапольд Запольскі ляжаў у невялікай келлі езуіцкага манастыра і сумна пазіраў на белую сцяну з чорным распіццем пасярэдзіне. Побач з яго ложкам стаял пад акном невялікі столік, застаўлены сціплым посудам з прынесенай паслушнікам ежай. Дзесьці за сцяной у невялікім аддаленні грукаталі гарматы, дрыжала зямля, трэсліся сцэны мураванага кляштара і час ад часу асыпалася са столі дробная сухая пабелка.

Есці яму зусім не хацелася, нечапаны абед даўно астыў, а сам ён думкамі быў на муры, дзе стаялі на смерць землякі і сябры. За кожным гарматным выбухам сэрца яго адзывалася болем, мучыў жаль, што так недарэчна закончылася гэта ваенная эпапэя, што немач змушае ляжаць, што трэба чакаць, пакуль хто-небудзь не падыдзе да яго з запытаннем ці скажа некалькі слоў пра апошнія падзеі.

Пяцьтро Бітэль (1912 – 1991) – беларускі паэт і перакладчык. Нарадзіўся ў мястэчку Радунь на Гродзеншчыне. Скончыў настаўніцкую семінарыю і Вышэйшыя настаўніцкія курсы ў Вільні (1939). Працаваў настаўнікам. Быў рэпрэсаваны. Аўтар кніг «Замкі і людзі», «Паэмы», «Дзве вайны». Пераклаў на беларускую мову ўсе творы Адама Міцкевіча. Памёр у Маладэчне. Пахаваны ў мястэчку Вішнева на Валожыншчыне.

Амаль з першых дзён аблогі ляжыць ён тут пасля таго, як вялікая глыба муру, адбітая гарматай куляй, выпушчанай з самай магутнай гарматы ворага, заваліла яго сваім цяжарам. Зусім не памятае, хто і як выцягнуў яго з-пад друзу і як трапіў ён у гэтую езуіцкую келлю.

Апамятаўся ад страшнага болю, калі манах у чорнай сутане, шэпчуцы лацінскія маптвы, стараўся расцягванием нагі паставіць на сваё месца зламаную косць. Пасля таго зноў было забыцё, кашмарныя сны з галюцынацыямі і нарэшце канчатковое абуджэнне. Тады, убачыўши на фоне белай сцяны чорны сілуэт манаха, ён запытаў:

– Дае я?

– Яшчэ, дзякаваць Богу, на нашай грэшнай зямлі, – адказаў яму з ніzkім паклонам чарнец.

Хворы памкнуўся сесці, але моцны боль у назе, які працяў усё цела, прыкаваў яго да пасцелі. Адкінуўшыся на падушку, ён глядзеў некаторы час у белую столь, а пасля сказаў:

– Раскажы мне, ойча, усё...

– Ляжыце, ваша міласць, – адказаў манах-цырульнік, – не хвалюйцесь, найгоршае для вас ужо мілула. Вось выпіце гэты гаучы адвар. Дасць Бог, хутка станецце на ногі.

І паднёс да яго вуснаў шклянку з некай цёмнай вадкасцю, адначасова другой рукой памагаючи хворому ўзняць галаву. Пан Леапольд глынуў некалькі кропель лякарства і зноў адкінуўся на падушку.

– Раскажы, калі ласка, – папрасіў яшчэ раз слабым голасам, заўважаючы перад сабой толькі чорны ценъ чалавека.

– Вас, ясны пане, – пачаў гаварыць манах, – кантузіла, зламала нагу і дзве рабрыны. Цяжкое было яснага пана становішча...

– А хто мяне сюды даставіў?

– Прыйнеслі вас на касілках маладыя хлопцы, драгуны. Асабліва адзін з іх аў вашай міласці непакоіўся, – працягваў расказваць манах. – Ён, казалі, і выцягнуў вашу міласць з-пад завалы.

– Гэта Віктар, – ціха сказаў сам сабе Запольскі.

– Не ведаю, ясны пане, як ён завецца, – сказаў манах.

– Я ведаю, ён тады быў блізка ад мяне...

– Гэты драгун штодня прыходзіць даведвацца пра здароўе вашай міласці, – гаварыў манах. – І пан ваявода вельмі непакоіцца аб шаноўным пану. І гэта ён загадаў нам прыняць вашу міласць у кляштар і лячыць. Вы, ясны пане, знаходзіцесь ў апецы айцоў езуітаў.

– Дзякую Вам і... усім, – сказаў, закрываючы вочы Запольскі.

– Цяпер вашай міласці трэба заснуць, – працягваў езуіт. – Гарачка адступіла і, дасць Бог, будзеце папраўляцца.

І вось ужо цэлы месяц ляжыць пан Запольскі ў езуіцкай келлі і слухае грукат баёў, енк касцельных званоў, якія ктічуть на малебсты, і шэпты малітваў, якія сыплюцца з вуснаў манахаў. Штодня з нецярпеннем выглядае з'яўлення Віктара, які прыносіць яму найсвяжышыя інфармацыі пра ход баёў і розныя іншыя звесткі пра жыццё ў крэпасці.

Малады чалавек, пазнаёміўшыся з панам Запольскім у дарозе з радзівіла-

ўскай армії, прыхінуўся да гэтага разумнага, справядлівага і сцілага чалавека і не раз параўноўваў яго ў сваіх думках з tym колішнім віленскім настаўнікам Пятроўскім, які пакінуў у яго сэрцы незнішчальны след.

«Гэты багаты і вучоны пан у званні палкоўніка ўбачыў ува мне, як і той віленскі настаўнік, чалавека, – разважаў у думках Віктар, – і абыходзіўся са мной, як з роўным. I наогул, гэта чалавек, якіх мала на свеце, дык і заслугоўвае ён маёй пашаны і дапамогі ў бядзе».

I ён клапаціўся аб параненым рыцары-земляку ад усёй души. А пан Леапольд з кожным візітам юнака пераконваўся ў ягоных выдатных якасцях, радаваўся сустрэчы з ім і сумаваў і непакоўся, калі хлопец доўга не з'яўляўся. На жаль, весткі, з якімі ён прыходзіў у апошні час, становіліся ўсё менш суцяшальнымі. З грукату барацьбы, з пачутага ад Віктара і ад напалоханых манаҳаў пераконваўся пан Леапольд, што горад доўга не пратрымаецца, што справа няўхільна набліжаецца да капітуляцыі. Мучыла толькі пытанне, як гэта здзейніца – мірная здачай горада ці знішчальным штурмам, які ў выніку абавязковая будзе крывавым і бязлітасным.

Аднойчы надвячоркам зайшоў у келлю да Запольскага ваявода. Ён быў такі схуднелы, чорны на твары і аброслы барадой, што пан Леапольд не адразу яго пазнаў. Пасля першых слоў прывітання, цяжка апусціўшыся на зэдлік, што стаяў побач з ложкам хворага, ён запытаў:

– Ну, як пан сябе адчувае?

– Як пан ваявода бачыць, усё яшчэ ляжу. Нага ў лубку, грудзі ў пярэвязі, манаҳ-цырульнік уставаць яшчэ не дазваляе...

– Та-ак, – сказаў працягла ваявода. – А я думаў, што пан зможа ўжо на каня сесци.

– Я ўжо, як відаць, сваё адваяваў, – з уздыхам сказаў Запольскі.

– Я не тое меў на ўвазе, – запярэчыў Абуховіч. – Я гавару пра мірную падзіку дамоў, да сваіх...

– Як гэта, пан ваявода, разумець?

– А так, пан палкоўнік, што мы дабіліся, як кажуць, да ручкі, – сумна гаварыў ваявода, – і нічога нам не застаецца, як прызнаць сябе пераможанымі.

I ён пачаў расказваць пра становішча, якое склалася на гэты час у крэпасці. Калі закончыў і выцер хусцінай змақрэлы лоб, дабавіў:

– Нягледзечы на гэта, ёсьць яшчэ прыхільнікі змагання да канца. А які канец нас чакае, вядома... Я хачу ведаць, пан палкоўнік, вашу думку. Прыйзнаюся, што галоўным чынам дзеля гэтага і прыйшоў.

Запольскі на хвіліну задумаўся, а пасля сказаў:

– Па-моему, змагацца неабходна, пакуль ёсьць хоць малы шанс на перамогу, а калі яго няма, можна ахвяраваць сваім жыццём і загінуць з гонарам. Але аддаўваць у рукі смерці жанок, дзяцей, старых і наогул падначаленых, калі ёсьць шанс іхняга ратунку, я думаю, нельга. Вы, пан ваявода, зрабілі ўсё, што маглі і нават больш таго, вы змагаліся да астатка, і я лічу, што не запляміце свайго гонару здачай горада, які ляжыць у развалінах.

– Дзякую, пан палкоўнік. Вы знялі мне камень з сэрца. Мне вельмі неабходна было ведаць вашу думку! – горача сказаў ваявода.

І ён парывіста ўзняўся з зэдля, хутка развітаўся і паспешліва пакінуў келлю хворага.

Частка восьмая

У той час, калі абаронцы Смаленска адважна змагаліся на мурах крэпасці і калі ім здавалася, што супраць іх выстаўлена ўся маскоўская сіла, другая царская армія пад камандай ваявод Шарамеццева і Стрэшнева заваёўвала паўночнія гарады Вялікага Княства Літоўскага.

Быў ясны гарачы ліпеньскі дзень. Горад Полацк жыў сваім штодзённым жыццём. Шырокія крамы запрашалі пакупнікоў, пільна працавалі рамесніцкія майстэрні, урачыста гудзелі званы на вежах святыніяў. Аднак у наваколлі адчуваўся неспакой, людзі былі напалоханы і нерваваліся – маскоўскія войскі занялі рад суседніх гарадоў, і ніхто не сумніваўся, што яны не аблінцуць і Полацк.

Некаторыя купцы і гарадская знаць, не верачы ў абароназдольнасць замкаў і муроў, пакідалі горад, а тыя, каму не было як і не было куды падавацца, з жахам чакалі свайго няведамага лёсу. І, як заусёды ў такіх выпадках, былі ў горадзе і прыхільнікі маскалёў, што з надзеяй на лепшае жыццё чакалі іхняга прыходу.

І раптам аднекуль уварвалася чутка, што дарогай з Дзісны набліжаецца маскоўская армія. У горадзе ўзнялася паніка. Некаторыя з жыхароў кінуліся на ўцёкі, іншыя началі хапацца за зброю або падаліся ў цэрквы і касцёлы прасіць апекі ў Бога.

Жыхары Багаяўленскага манастыра займаліся, як звычайна, сваімі буднімі справамі – адны манахі працавалі пры рамонце царкви, іншыя былі занятыя ў майстэрнях, у садзе і ў агародзе.

У прасторным класным пакоі, сцены якога былі абстаўлены кніжнымі шафамі, на сталах ляжала каля дзесятка рознага выгляду фаліянтаў. Над імі з вялікай пільнасцю схілялася некалькі светлачубых юнацкіх галоў. Хлапчукі займаліся рэстарацыяй – падклейваннем і сшываннем старых кніг. Паміж сталамі хадзіў настаўнік Пятроўскі, спыняючыся то каля аднаго, то каля іншага з вучняў. Ён пільна сачыў за работай, часам хваліў працу або парадай ці дзейсна дапамагаў таму, у каго нешта не вельмі ладзілася. У пакоі было ціха, толькі ад часу да часу чуваць быў шоргат пергаменту ці паперы, нясмелае пытанне юнака або спагадлівы спакойны адказ настаўніка.

Праз адчыненое акно заляцеў з саду чмель, калматы, плюшавы, загудзей пад столлю басістай струной і тым жа шляхам вярнуўся ў сіні блакіт неба.

І раптам недзе ў баку Дзвіны гримнуў гарматны стрэл. Следам за ім пачалася яшчэ некалькі. Хлопцы насцярожыліся, спынілі работу. Настаўнік падшоў да адчыненага акна і ўбачыў на сцежцы гурт усхваляваных манахаў, якія, пакінуўшы працу ў садзе, паспешліва, амаль подбегам, накіроўваліся ў бок галоўнага будынка.

Тым часам гарматны гул нарастай. Відаць, пачаў адстрэльвацца горад. Некалькі ядраў з гукам і шыпеннем праляцела над манастыром і апала на суседнія вуліцы ў гушчары драўляных будынкаў.

Пятроўскі адпусціў вучняў, папярэдзіўшы іх, як маюць сябе ў такім выпадку

паводзіць, і, не спяшаючыся, пачаў збіраць са сталоў кнігі і складваць іх у шафы. За гэтым заняткам застаў яго сябра Іяўлевіч.

— А? Гэта ты, дружа? — прамовіў, азірнуўшыся, Пястроускі. — Ну праходзь, расказвай, што чуваць.

— Што ж расказваць? Ты і сам чуеш.

— Значыць, прыйшла і на наш горад чарга?

— Не інакш. Пасля Невеля, Усвята, Друі, Дрысы, Дзісны і Іказні дайшла чарга і да нас.

— Як ты думаеш, доўгае будзе тут супраціўленне? — запытаў Пястроўскі.

— Так выглядае, што не. Гарнізон малы, кепска ўзброены, абодва замкі дрэнна ўмоцненія і наогул да сур'ёнай абароны не падрыхтаваныя, гарадскія муры слабыя. Думаю, што да вялікага праліцца крыві не дойдзе.

— Мадэкша прыезджаў папярэдзіць усіх кашталянаў, што маскоўскае на-шэсце на паўночныя гарады з'яўляецца вельмі праўдападобным, але, відаць, ні адзін з іх не прыняў яго слоў усур'ёз. Здаюцца гарады адзін за другім амаль без бою.

— Здаюцца, па-моему, не таму, што слаба падрыхтаваныя да абароны, — гаварыў Іяўлевіч, — а таму, што Рэчпаспалітая наогул разваливаецца па швах, што няма нідзе парадку, няма ўлады, якая б цвёрдай рукой наладзіла дысцыпліну. Магнаты дзейнічаюць кожны на сваю руку, так як выгадна толькі ім самім, а шляхта за іх прыкладам таксама агульнадзяржайнымі справамі не заклапочана і думает толькі пра свае выгоды. Загады каралеўскія не выконваюцца або выпаўняюцца несвоечасова і абы як. Многія лічаць, што ў гэтым віна караля, што трэба замяніць яго іншым, больш кампетэнтным і больш энергічным.

— Між іншымі, і я думаю, што для нас больш падыходзіць цар Аляксей, чым Ян Казімір, хоць бы дзеля таго, што ён нашай праваслаўнай веры, — сказаў Пястроўскі. — Надакучыла адчуваць сябе чалавекам другога гатунку, чужым у сваёй дзяржаве, дзе на кожным кроку даказваюць табе, што вера твая несапраўдная, што твая мова грубая, мужыцкая, што літаратура на гэтай мове нікому не патрэбная... Надакучыла да смерці езуіцкае фарысейства, прывілеі адным, прыгнёт другім, на кожным кроку ашуканствы...

— А як ты думаеш, — запытаў Іяўлевіч, — калі яны зоймуць наш горад, дык ці не паўторыцца зноў гісторыя амаль стогадовай даўнасці?

— Ты маеш на ўвазе заваёву Палацка Іванам Грэзным у 1563 годзе?

— Так, думаю пра гэта. Тады маскалі гаспадарылі тут 16 гадоў, вынішчылі шмат народу і зглумілі ўнікальную бібліятэку Сафійскага сабора, у якой былі сабраны каштоўнейшыя старажытныя кнігі і дакументы.

— Гарантаваць, што цяпер будзе інакш, чым тады, вядома, нельга, — сказаў задуменна Пястроўскі. — Аднак жа час мняеца, і па ўсім відаць, што цар Аляксей Міхайлавіч не Іван Грэзны. Трэба спадзявацца на лепшае...

— Што ж, калі дажывем, убачым, — сказаў Іяўлевіч. — Чакаць засталося не доўга... Мне здаецца, што гарматны агонь заціхае і, быццам, пацягнула паленым... Так яно і ёсьць, вунь бачу праз акно непадалёку дым. У горадзе пажар ды й не адзін...

Абодва хутка пакінулі класны пакой і выйшлі на дзядзінец. Нехта з натоўпу ўсхватываных манахаў крыкнуў, што гарыць Замковая вуліца, а праз хвіліну агонь

перакінуўся на езуіцкі калегіум, і амаль у ту ю хвіліну густы клуб дыму ўзвіўся над верхнім замкам, паветра ўздрыгнулася ад магутнага выбуху.

Лёс горада быў прадвызначаны.

Частка дзеяцтва

3-га каstryчніка 1654 года выязджаў са Смаленска вялікі абоз. На аднаконных і параконных запрэжках падаліся ўпрочкі знакамітая жыхары горада і ваяводства, заслужаныя і тытулованыя грамадзяне Рэчыпаспалітай, вывозячы свае сем'і і той неабходны скарб, які можна было і ўдалося захапіць з сабой.

Яны разумелі, што пакідаюць горад назаўсёцы, дык са слязамі развітваліся з роднымі для іх мясцінамі, з тымі сябрамі і сваякамі, што загінулі ў баях, і з тымі землякамі, якія заставаліся жыць пад уладай маскоўскага цара.

Замыкаў абоз конна ў акружэнні значнай світы ваявода Абуховіч. Паглядзець на гэтую працэсію выгнанцаў выехаў цар і спыніўся на ўзгорку калі дарогі ў акружэнні ахойнікаў, баяр і духавенства. Ён сядзеў у расшытым золатам кафтане, у шапцы, аздобленай залатай вышыўкай, на рослым вараным жарабцы. Абапал яго спыніліся на дабротных даўгагрэвых конях князі Трубецкай і Чаркаскай.

Калі Абуховіч наблізіўся да іх, царская ахова загадала яму і ўсяму ягонаму атраду спешыцца, скласці ля ног цара зброю і нізка яму кланяцца. Пасля гэтай цырымоніі адзін з баяр уручыў ваяводэ царскі ліст да караля Яна Казіміра, а Аляксей Міхайлавіч напышліва сказаў:

– Иди, лодырь, да расскажи своему королю, какую рать ты соглядал и в коих побывал еси переплётах!

А калі Абуховіч ад'ехаўся, цар зварнуўся да акружайшых:

– Не желаю, чтобы кто-нибудь из вас последовал ему. А кто учинит так, без всякого оправдания на крюке повиснет.

– Да будет так! – адказалі яму хорам прыбліжаныя.

У горадзе засталіся рамеснікі і гандляры, духавенства абедзвюх рэлігіяў і наёмныя войскі, якія адразу перакінуліся на бок цара. Застаўся, між іншымі, і Корф. Ён, хоць вельмі адважна ваяваў нікак не мог змірыцца з Абуховічам і не захацеў выязджаць з ім на выгнанне. Вяжэвіч пад канец аблогі змагаўся разам з іншымі і загінуў у адным з апошніх баёў, а Галімонт са сваёй хеўрай і бургамістр горада здаліся цару.

Смаленск здаўся, і вароты ў Рэчыпаспалітую аказаліся расчыненымі насцеж, дык цар не замарудзіў кінуць у іх сваю магутную ваеннную сілу, якая ў хуткім часе заняла Шклоў, Магілёў, Мсціслаў, Мазыр, Веліж і нястрымнай хваляй паплыла што раз далей на заход...

Калі грымелі гарматы, стракаталі самапалы ды смуродны парахавы дым засцілаў наваколле і ў кожную хвіліну падпільноўвала смерць, задумвацца Віктару над сваім лёсам не было магчымасці. Тоё, да чаго змушалі абставіны ці патрабаваў загад камандзіраў, ён выконваў добрасумленна, дакладна і, можна сказаць, аўтаматычна. І хоць на кожным кроку бачыў параненых і забітых, не дапускаў думкі, што такое няшчасце можа здарыцца з ім самім.

Вось ужо менш паловы ягоных сябров, з якімі прыбыў сюды з Гядэйкаў,

засталося ў жывых. Загінулі яны ў час вылазак, у схватках на ўмацаваннях, пад развалінамі муроў. Амаль у першых баях загінуў сябра-зямляк з Вільні Ваця Бражнік, а пасля аднаго з апошніх баёў прыйшлося палажыць разам з іншымі ў брацкую магілу Алея Смольскага.

Смерць гэтага сцілага, спакойнага, неяк па-свойму наіўнага і часам бездапаможнага юнака асабліва ўзрушыла Віктара. Ажыло ў памяці гасціванне ў сям'і Смольскіх, прыпомніліся сціплыя працавітыя бацькі, дзяўчата – чарнавокая бландзінка Марыся і сінявокая брунетка Ядзя, мажны каржакаваты Сымон і малы Антосік... Асабліва балюча заныла сэрца пры ўспаміне Марысі, калі ўявіў побач з ёй цыбатую постачы прайдзісвета Цыбульскага.

«І вось яшчэ адно гора звалілася на гэтую добрую шчырую сям'ю, гора, пра якое яна не ведае і невядома ці калі даведаецца, – думаў Віктар. – Праз доўгія гады маці будзе пазіраць на дарогу, выглядаючы свайго ўлюблёнага сына... А заўшта і дзеля чаго загінуў ён і тое мноства іншых, такіх як ён? Чаму, навошта я ўдзельнічаю ў гэтай крывавай бойні? Пашто страйлю ў такіх, як і сам, маладых хлопцаў? Чаму яны стараюцца мяне забіць? Каму патрэбная гэта крывавая і бязлітасная бойня? Відаць, толькі цару, каралю, вялікім панам і ні ў якім разе простаму беднаму народу. Як вайна закончыцца, нехта з іх атрымае ўзнагароды – землі, багацці, славу, а што выслужу я, калі здолею выжыць? Застануся такім, як і дагэтуль, пагарджаным плябеем, падобным да слімака, якога ўся маёмасць пры ім...»

Калісці настаўнік Пятроўскі, – працягваў думаць Віктар, – казаў, што Бог стварыў усіх людзей раўнапраўнымі, але не роўнымі сілай, дык дужэйшыя прыцянілі слабейшых, адабралі ад іх маёмасць і прымусілі працаўца на сябе. Такім чынам паўсталі багатыя і бедныя. Але бедных на свеце больш, і так можа здарыцца, што калісці яны не спермяць, збунтуюцца, перастануць падпарадкоўвацца багатым і падзеляць зямнія багацці ўсім пароўну. Але гэта можа адбыцца толькі ў тым выпадку, калі збунтуюцца ўсе пакрыўджаныя, бо адзіночак багацеі знішчаць сіламі сваіх падначаленых, гэта значыць, сіламі тых жа беднякоў...»

Вось збунтаваліся казакі і прости народ Задняпроўя, а нашы войскі пад камандай Радзівіла стараюцца іх уціхамірыць, знішчыць. Ці не спаўняеца прадказанне настаўніка Пятроўскага? Як акрэсліпі сваё становішча? Як выбраць правільны жыццёвы шлях? Як знайсці зерне праўды ў блытаніне інтэрсаў пра-васлаўных, католікаў, уніятаў, пратэстантаў, палякаў, ліцвінаў, рускіх, маскалёў, ўйрэяў, багатых, бедных, сялян, мяшчан, шляхты?»

Гэтыя і падобныя думкі трывожылі Віктара кожную вольную хвіліну. Ён стаўся выбытатца з іх, знайсці апраўданне свайму становішчу, аднак, чым больш думаў, тым больш паўставала пытанняў, на якія не знаходзіў адказу...

І вось настала тое, што было наканавана гораду ад самага пачатку аблогі – капітуляцыя. Абаронцам даецца свабодны выбар: хто захоча, можа застасцца на месцы, а хто не пажадае жыць пад царскай уладай, можа падавацца, куды яму захочацца. Віктару не спатрэбілася шмат часу задумвацца. Ён даўно рашыў, што як толькі здарыцца магчымасць, дык вернеца ў сваю любімую Вільню, хоць там ніхто і нічога яго не чакае.

«Там я нарадзіўся, там вырас, там хачу і век пражыць», – думаў ён.

Калі Давідоўскі пачаў арганізоўваць атрад дпя суправаджэння ваяводы, Віктар уключыўся ў яго адразу. Праўда, Корф, які заставаўся на месцы, рабіў заходы, каб рэшткі былога драгунскага палка падначаліць цару, а паколькі ў ім служылі пераважна палякі і ўраджэнцы заходніх ваяводстваў Вялікага Княства, дык усе яны выказалі жаданне вярнуцца дамоў.

Абуховіч не забыўся пра хворага палкоўніка Запольскага і загадаў арганізаўца для яго адпаведную падводу. Віктар раздабыў параконную салідную запрэжку, і на высланы саломай воз палажылі, вынесшы, яшчэ не ачуняўшага палкоўніка. За фурмана сеў ягоны прыгонны селянін, адзіны выжыўшы з тых, што прыбылі разам з гаспадаром з радзівілаўскай арміі.

Знаходзячыся ў свіце ваяводы, Віктар быў сведкам і ўдзельнікам ушаноўвання пераможнага цара і ганьбы смаленскага ваяводы.

Частка дзесятая

Абоз смаленскіх “бежанцаў” скіраваўся на захад у напрамку Орши. На першым папасе наступнага дня Абуховіч падышоў да фурманкі Запольскага. Схуднелы і абросшы пасівелай барадой палкоўнік прывітаў яго ветліва ўсмешкай і на пытанне пра здароўе адказаў:

– Дзякую. Трымаюся і на свежым паветры адчуваю сябе, як быццам, мацнейшым.

Ваявода абапёрся аб воз і запытаў:

– Як, пан, думаеш, куды цягіяр цар накіруе свае вызваленія з-пад Смаленска, сілы?

– Я ўжо думаў пра гэта, лежачы на возе, – адказаў Запольскі, – і лічу, што ён адразу падасца на захад і на паўднёвы захад. І пойдзе хутка, бо амаль не сустрэне перашкод…

– Гэта значыць, – сцвердзіў ваявода, – галоўнымі сіламі следам за намі.

– Я так думаю, – працягваў Запольскі. – Перш ён зойме Оршу, а адтоль, несумненна, паловай сілы падасца ў напрамку Барысава і Менска, а другую кіне на Магілёў і Бабруйск, каб узяць у клешчы Радзівіла з Гасеўскім, якія цяпер, паводле маіх меркаванняў і апошніх дайшоўшых да нас звестак, адбіваюцца ад Залатарэнкі дзесяці ў раёнах Бабруйска, Глуска ці мо нават Слуцка.

Абуховіч уважліва сачыў за разважаннямі Запольскага, якія, відаць, не пярэчылі яго ўласным стратэгічным высновам, злёгку патаکваў галавой і ўрэшце запытаў:

– А як, пан, думаеш наконт паўночных напрамкаў?

– Я думаю, што цар будзе старацца перш за ўсё цалкам абышкодзіць Радзівіла і туды зверне ўсю сваю ўвагу. На поўначы ў нас цэлы рад абаронных гарадоў і замкаў, якія здабываць не лёгка, ды і не ведаю, ці маюцца ў маскалёў там дастатковыя сілы. Мне здаецца, што калі там адкрыеца фронт, дык не раней вясны.

– Гэтак сама думаю і я, – згадзіўся ваявода. – А каб нам зноў не трапіць у царскія руکі, ці не лепш было б нам змяніць напрамак і скіравацца адгэтуль на Віцебск? Там маглі б прыпыніцца на нейкі час і аблеркаваць свой далейшы лёс.

– Цалкам з панам згодзен, – адобрыў яго прапанову Запольскі. – Я таксама думаў пра гэты шлях. Па дарозе будуць у нас значныя населеныя пункты – Рудня і Лёзна, дзе можна будзе спыніцца для адпачынку і для папаўнення нашых харчовых запасаў і корму для коней. І ехаць туды можна не спяшаючыся...

Пакінуўшы Запольскага, Абуховіч склікаў на кароткую нараду іншых прадстаўнікоў абоzu. Аднак паўночны шлях не для ўсіх падходзіў, дык большасць бежанцаў рашыла ехаць праста на захад. Такім чынам абоz адразу распаўся на дзве няроўныя часткі, з якіх меншая скіравалася на Віцебскі шлях.

Тым часам пагода сапсовалася, пайшлі дажджы, дарогі раскіслі. Заморыя коні ледзь выцягвалі ногі з балота, абоz пасоўваўся марудна, часта з розных прычын спыняўся, расцягнуўся далёка, значна расцерушыўся.

Сустрэчныя людзі адносіліся да бежанцаў пераважна са спагадай, хоць былі і такія, што вінавацілі іх за здачу маскалям горада. Чутка пра падзенне Смаленска значна апярэджаўала абоz і абрастала рознымі небыліцамі.

У Лёзне сустрэлі іх жыхары са слязамі і вельмі ўразілі сумнай весткай, што паўночная маскоўская армія заняла шмат гарадоў і што, між іншым, здаўся і Палацк.

Пан Леапольд ніяк не мог змірыцца з памылкай у сваіх разважаннях. Ён лічыў, што гэта чутка далёкая ад прауды, што яна перакручаная і перабольшаная, што была створана панікрамі.

– Там, напэуна, дзейнічаюць прыгранічныя патрулі, – казаў ён, – якія не могуць займаць гарадоў. Не веру я, што Палацк заняты маскалямі.

Пасля чарговай нарады з Абуховічам яны рашылі працягваць падарожжа да Віцебска, спадзеючыся знайсці там добры адпачынак і больш дакладныя звесткі пра тое, што адбываецца ў краіне. Ледзь не цэлы тыдзень заняло іх падарожжа ад Смаленска да Віцебска.

Выпраўлены наперад конны патруль пад камандай ротмістра Оўруцкага выведаў, што ў горадзе перапалох, замак гвалтоўна рыхтуеца да абароны і што звесткі пра акупацыю Палацка пацвярджаютца.

– А ці даведаўся пан, дзе цяпер знаходзіцца віцебскі ваявода? – запытаў Абуховіч.

– Ваявода, – адказаў Оўруцкі, – кажуць, не паказваўся ў горадзе ад вясны. А цяпер больш знатныя паны ды багацейшыя купцы пакуюць на падводы разам з жонкамі і дзецьмі самыя каштоўныя рэчы і адпраўляюць іх у заходнім на-прамку. Бедната п'янствуе і бясчынствуе. Ні гарадская адміністрацыя, ні атрады шляхецкай самаабароны не могуць навесці парадку ні ў горадзе, ні на правінцыі. Паўнейшая анархія. Вандроўныя прайдзісветы-прапаведнікі прадказваюць блізкі канец свету.

Пасля агульнаё нарады з усімі ўдзельнікамі абоzu было прынята рашэнне ўсё ж дабрацца да Віцебска, балазе, было ўжо недалёка.

Знакаміты горад няветліва сустрэў смаленскіх недабіткаў. Шмат дамоў ака-залаўся пазачыннымі наглуха. Жыхары аказаліся разгубленымі, устрывожанымі, і ніхто не ведаў, чаго можна чакаць у бліжэйшы час...

Абуховіч з Запольскім уладковаліся ў кляштары езуітаў, а іншыя раз’ехаліся па ўсім горадзе і спыніліся дзе хто мог. Падарожным неабходна было адпачыць,

абсушыцца ад пранізлівага дажджу, які праследваў іх усю дарогу, і даць перадышку змораным коням.

У той жа час па горадзе разнеслася невядома кім пушчаная плётка, што Абуховіч прадаў Смаленск маскоўскаму цару за куфар золата, якое вязе з сабой. І вось апоўначы ўварвалася на кляштарны дзядзінец узброеная віламі, сякерамі ды каламі п'яная ватага і, пакуль вартавыя ахамянуліся, напала на вазы. Золата, вядома, яна не знайшла, але захапіла ўсё, што толькі трапілася ў руکі і мела якую-небудзь вартасць. І так, як наляцела, хутка растварылася ў цемры і знікла, пакінуўшы аднаго з фирмансаў забітым і некалькі параніўшы. Зараз жа арганізаваная пагоня не дала ніякіх вынікаў.

Напалоханы нападам і абураны недарэчнай, складзенай пра яго выдумкай, Абуховіч рашыў неадкладна пакінуць Віцебск.

Мэтай наступнага прыпынку ён выбраў Даўгінава, вядомы зборны пункт паспалітага рушэння. Там спадзяваўся сустрэць людзей з дзяржаўнага апарату і выясніць сваё цяперашнє палажэнне і далейшы свой лёс. Нараніцы пасля нападу ён падзяліўся гэтай думкай з Запольскім, які спрабаваў выйсці на двор пры дапамозе змайстраваных яму Віктара мыліцаў. Той сказаў:

— У цяперашнія нашай сітуацыі нам застаецца толькі гэта адна дарога. Я меў намер дабрацца да Полацка, каб там залячиць нагу і наогул падмацаваць здароўе адпачынкам і добрымі харчамі. Там у адным з кляштараў прыёрам мой стрыечны брат... Цяпер гэты варыяント адпадае. Што ж, магчыма, гэта і лепш, хутчай мо дабяруся дадому. А тым часам лячыцца буду па дарозе...

— Пану палкоўніку, — сказаў Абуховіч, — неабходная старанная апека. Можа, варта было б завербаваць для панской паслугі якую-небудзь жанчыну з ліку наших бежанак?

— О не. Жанчыны з нашага абозу цяпер самі патрабуюць апекі. Лепш дазвольце застацца пры мне драгуну Ясеню. Гэта мой зямляк і правераны чалавек. Ён, калі не адмовіцца, дык зможа мяне лепш дагледзець за любую няньку і акажа мне дапамогу ў дарозе дадому.

— Што ж, я не супроць, — сказаў Абуховіч.

— Дзякую вам, пане ваявода, — адказаў Запольскі, — але я не могу браць яго да сябе пад прымусам, ён чалавек вольны.

— Ён мой падначалены, — настойваў Абуховіч, — і я маю права яму загадаць.

— І ўсё ж, — працягваў пан Леапольд, — лепш будзе, калі ён выкажа на гэта сваю згоду.

— Можна і так зрабіць, — даў згоду Абуховіч, — хоць не пара цяпер на сентыменты. Загадаю пісару зрабіць дакумент аб tym, што параненага палкоўніка Запольскага суправаджаюць на радзіму зброеносец і фирманс. Такая папера можа вас абараніць ад лішнія непрыемнасці, а то залішне старанны патруль, сустрэўшы вас дзе-небудзь, можа адобраць ад вас праважатых, аў-яўшы іх дэзерцірамі.

— Гэта правільна. Дзякую вам, пане ваявода, — сказаў Запольскі.

— Няма за што. Зраблю гэта пану, пакуль яшчэ маю ўладу, бо невядома, што будзе са мной заўтра, — горка ўсміхнуўся Абуховіч.

Пасля гэтага ён выклікаў Віктора, сказаў яму ў чым справа і за парадай

Давідоўскага, загадаў казначэю выплаціць яму за добрую службу 10 дукатаў. Апроч таго з уласнай ініцыятывы дазволіў забраць таго каня, на якім прыехаў са Смаленска.

Гэта нечаканая шчодрасць ваяводы вельмі падбадзёрыла юнака, ён ахвотна згадзіўся быць праважатым Запольскаму і шчыра дзякаваў за атрыманую ўзнагароду. Улучыўшы момант, ён яшчэ раз склаў падзяку асабіста Давідоўскаму, бо надзвычай шанаваў гэтага панурага, але вельмі справядлівага і адважнага рыцара.

У той час, калі ваяводскі абоз рыхтаваўся ў дарогу, на дзядзінец уз'ехаў не-вялікі – чалавек каліца дваццаці – добра ўзброены конні атрад. Камандзір аклікнуў супрэстага ў браме аднаго з ваяводавых драгунуў:

– Паслухай, скажы мне, ці тут кватаруе пан смаленскі ваявода?

Драгун змерыў вачыма конніка, акінуй вокам ягоны атрад і сказаў:

– Я не ведаю, дзе кватэрা смаленскага ваяводы.

Тым часам заўважылі чужы атрад і ўсе тыя, што рыхтавалі падводы ў далейшую дарогу. Яны насцярожыліся, а некаторыя пачалі хапацца за зброю. Тады камандзір прыбыўшага атрада саскочыў з каня, кінуў павады найбліжэйшаму са спадарожнікаў і рушыў пешшу ўглыб да яра.

А ў той жа момант выходзіў на ганак пры дапамозе Віктара на прымітыўных мыліцах Запольскі. Прыйгледзеўшыся да рыцара, які цвёрдым жаўнерскім крокам набліжаўся да ганка, раптам ускрыкнуў:

– О, божа! Ці не пан Мадэкша?!

– Ён, ва ўласнай асобе! – адказаў прыбылы. – А з кім маю гонар? Бо нешта не пазнаю...

Бо і сапраўды гэта быў не той Запольскі, у якога ён гасцяваў у мінулым годзе вясной – з яго застаўся толькі сухі калматы ценъ. Але, прыйгледзеўшыся больш уважліва, выкрыкнуў:

– Няўко... пан Леапольд?

– Як бачыш, дарагі пан Стэфан...

Сябры хапіліся ў абдымкі. У Запольскага вышмыгнула з-пад пахі мыліца, якую тут жа падхапіў Віктар, а Мадэкша падтрымаў да слёз расчуленага палкоўніка і разам з ім увайшоў у сені.

Прыбылыя коннікі спешыліся калі брамы ў чаканні далейшых загадаў, а тыя, хто быў на дварэ, супакоіліся і вярнуліся да спыненых заняткаў.

Калі на дзядзінцы ўсё ўжо было гатова да выезду, паступіў загад, што падарожжа адкладваецца на суткі. Мадэкшавы коннікі рассядлалі сваіх верховых, пачалі іх карміць і падаліся знаёміца з перажыўшымі смаленскую трагедыю.

Ад Мадэкшы, які прыбыў у Віцебск са спецыяльным каралеўскім даручэннем, смаленскія бежанцы атрымалі адказы на тыя пытанні, якія іх надзвычай цікавілі. Ён павядоміў іх, што дзве вялікія царскія арміі пад камандай Шарамецьева і Стрэшнева акружылі з поўначы землі Вялікага Княства Літоўскага і займалі горад за горадам. На працягу лета ім здаліся Веліж, Дзісна, Усвят, Невель, а ўслед за тым і Полацк, Друя, Іказнь і цэлы шэраг менш значных гарадоў і замкаў.

– Хачу звярнуць вашу ўвагу, панове, – казаў Мадэкша, – што ўсе гэтыя гарады я наведаў мінулай вясной яшчэ раз і папярэдзіў іх кіраўніцтва ад імя караля

аб пагражаячай небяспецы. Аднак, як відаць, ніхто не прыняў усур'ёз маіх парад і папярэджанняў. Адны палічылі, што яны дастаткова забяспечаныя ад нападу, іншыя не верылі ў маскоўскую агрэсію. Цяпер вось усе яны пажынаюць вынікі сваёй бяспечнасці, распушчанасці і ленасці...

– Поўная катастрофа! – усухвалявана выкрыкнуў Абуховіч. – Смаленск за-бранны, Радзівіл разбіты, вораг у цэнтры і на поўначы краіны!.. Чаго ж нам чакаць далей?!

– Становішча сапраўды надзвычай складанае, – пацвердзіў Мадэкша, – але ж яшчэ не ўсё страчана. Яго міласць кароль аб'явіў паспалітае рушэнне, падцягваюцца рэгулярныя вайсковыя часці з Кароны. Ды і армії Радзівіла і Гасе-ўскага папаўняюцца, рэарганізуюцца і ў хуткім часе будуць гатовы даць ворагу належны адпор.

– А дзе цяпер назначаны зборныя пункты сіл паспалітага рушэння? – запытала пасля доўгай задумы ваявода.

– Адзін з іх, бадай ці не самы важны, знаходзіцца недалёка адгэтуль, – адказаў Мадэкша, – у Даўгінаве.

– Аказваецца, я не памыліўся, – сказаў Абуховіч, – калі намерыўся туды падацца. Большаясь з прыбыўших са мной сюды, таксама будуць кіравацца, як мне сказалі, на той зборны пункт. Некаторыя, ведаю, ужо знаходзяцца ў дарозе па напрамку Бешанковічы, Лепель.

– Ваш намер, пане ваявода, я лічу правільным, – сказаў Мадэкша. – Заўтра і я рушу ў гэтym жа напрамку і нейкую частку дарогі буду вашым спадарожнікам, калі адложыце ваш выезд на заўтра.

– З вялікай прыемнасцю прымаем вас у сваю кампанію, – сказаў Абуховіч.

– Пабудзем тут яшчэ суткі – пачакаем вас.

Частка адзінаццатая

Абуховічай абоз, да якога прылучыўся і Мадэкша, накіраваўся з Віцебска на Бешанковічы, Нізгалаў, Камень, Пішну і Беразіно. За Каменем каралеўскі высланнік развітаўся са сваімі сябрамі і спешным маршам рушыў ў пайднёвым напрамку. Ён сказаў, што павінен зазірнуць у Лепельскі замак, а адтуль будзе падавацца праз Барысаў у Менск і далей – да каралеўскай кватэры.

У Бярэзіне засталі значны атрад войска пад камандай капітана Чаховіча, асабіста знаёмага з Абуховічам і з Запольскім. Пры сустрэчы ён акрэсліў ім агульную ваеннную сітуацыю. На поўначы наступ маскоўскіх сіл, як быццам, пры-пыніўся, а вось на поўдні дзве іхнія арміі пад камандай Трубяцкога і Чаркаскага апаноўваюць Магілёўшчыну, а казакі на чале з Залатарэнкам занялі Рэчыцу, Гомель, Чачэрск і Новы Быхаў. Гэта звесткі, якія ён толькі што атрымаў са штаба паспалітага рушэння, які знаходзіцца ў Даўгінаве.

Чаховіч не раіў ваяводзе ехаць са сваім абозам у Даўгінава, бо там, як казаў, «пальца не ўцінеш, так усё занята войскам, якога з кожным днём становіцца ўсё больш».

– Ездыце ў Докшыцы, – казаў ён, – там свабадней.

У Докшыцах Абуховіч з Запольскім спыніліся калія карчмы, спадзеючыся

знайсці ў ёй месца для адпачынку. Заўважыўшы знатных людзей, карчмар выйшау насустрач і з ніzkімі паклонамі пачаў запрашыць іх у сваё памяшканне. З такімі ж паклонамі ён прасіў размісціцца ў вялікай агульнай зале, дзеля таго, што гасцінныя пакоі ў карчме займае ўжо некалькі дзёп адзін знакаміты шляхціч.

– Нічога, – сказаў Абуховіч, – думаю, што з тым шляхцічам мы неяк змірымся, а ты тым часам падрыхтуй нам што-небудзь перакусіць. Толькі жывава!

– Будзе зроблена, яснавяльможны пане! – адказаў карчмар і з паклонам знік за дзвярамі.

Віктар памог Запольскаму ўвайсці ў карчму і распрануцца, а сам вярнуўся на дзядзінец, дзе размісціўся ваяводавы драгуны і абоз. Іншыя абознікі, прыбыўшыя з Абуховічам, раскватараўваліся ў розных дварах і сялібах.

Пасля абеду, які падала прыгожая маладжавая шынкарка, Абуховіч скажаў:

– Трэба даведацца, што тут за шляхціч заняў усю карчму. Пайду зірну, ці не пацясніцца ён на нашу карысць, інакш давядзеца начаваць тут на лаве.

І ён падышоў да дзвярэй, што вялі ў глыб карчмы, і пастукаў. Ніхто не адзвіўся. Тады ён паціснуў клямку і пераступіў парог пакоя, які аказаўся зусім пустым. Нікога не было і ў двух суседніх. І толькі ў самым апошнім рагавым пакойчыку ўбачыў ляжачага ў ложку чалавека, з галавой накрытага кожухом.

– Добры дзень, – прывітаўся Абуховіч.

Чалавек адсунуў каўнер кожуха, прыўзняў калматую галаву, зірнуў на прыбылага і, не адказаўшы на прывітанне, адварнуўся да сцяны.

– Выбачайце, калі ласка, мне сказаў, што пан займае ўсе гасцінныя пакоі, а я бачу, што яны вось пустуюць, дык ні не адступіў бы пан для мяне хоць адну спальняй, – звярнуўся Абуховіч.

– Займайце хоць усе, толькі адчапіцесь ад мяне, – прабурчай чалавек з ложка.

– Чаму ж так няветліва адказваеш, вашмасць, на шляхецкае запытанне? Не ведаеш, з кім маеш справу.

– А мне хоць бы і сам кароль... адчапіцесь і ідзіце ўсе да д'ябла.

– Аж так? – здзвіўся Абуховіч. – Паглядзім, хто з нас пойдзе да д'ябла.

І ён павярнуўся і выйшаў з пакоя. Клікнуўшы карчмара, запытаў:

– Каму ты, кажаш, здаў усе гасцінныя пакоі?

– Іх заняў пан Готскі. Ён заплаціў мне за цэлы тыдзень наперад і загадаў нікога туды не пускаць.

– А што за саноўнік гэты пан Готскі? Граф? Кашталян?

– Я не ведаю, вяльможны пане, ягоных чыноў, знаю толькі, што чалавек ён вельмі... ну, прашу прабачыць, чалавек, які не толькі груба лаецца, але і рукам волю дае. Ну ён мне прыгразіў... З ім быўлі трэы ягоныя кампаньёны, але сягоння зранку ён з імі пасварыўся, пасля яны блісці на панадворку шаблямі, і адзін з іх пана Готскага дужа скалечыў – глыбака рассек яму руку. Усе яны быўлі моцна падпіўшы, я думаў, што наогул пазабіваюцца... Страх, што тут рабілася... Мы зрабілі пану Готскаму перавязку, і цяпер ён ляжыць у крайнім пакоі, ушчэнт п'яны, нікога да сябе не пускае, лаецца і ўсё п'е...

– А дзе ж тыя, што з ім блісці?

– Біўся адзін, іншыя два толькі прыглядаліся. А як пан Готскі паваліўся, дык пасядалі на сваіх коней і паскакалі ў бок Даўгінава. Усе цяпер туды падаюцца на паспалітае рушэнне. І пан Готскі, відаць, туды ж накіроўваўся...

– Ясна, – сказаў Абуховіч.

Тым часам на дзядзінцы таксама ішла гутарка пра ранішні паядывнак. Рассказваў адзін з конюхай Готскага:

– Ён п’е бязбожна, цвярозым амаль не бывае, наогул, паганы пан, не давядзі Бог... Як яго толькі тая гары не спаліць!

Віктар, даведаўшыся, што Готскі знаходзіцца тут у карчме, адразу паймкнуўся пайсці да яго спаганяць сваю крыўду, але пачутае спыніла. Ён зразумеў, што дарма пачынаць гаворку з гэтым разбэшчаным самадуром, дык махнуў рукой і сказаў сам сабе: «Ягоныя сябры заплацілі яму за мяне. Чорт з ім!»

У гэтую ноч Абуховіч спаў вельмі дрэнна. Доўга не мог задрамаць, хоць паслугач, прынёсшы з воза падушкі і пярыны, добра нарыхтаваў пасцель, хоць перад сном глыніў немалую чару венгерскага. Як толькі загасіў светло, абступілі яго галоднай чарадой клапы і пачалі дапякаць, як крапівой. Прыйшлося ўставаць, зноў запальваць свечку і ганяць праклятае плюгаўства. Прылёг, але крывапіўцы і пры святле забіраўся пад коўдру і бязлітасна даймалі. Заснуў толькі пад раніцай неспакойным хваравітым сном.

Кепска спаў у пакойчыку побач і пан Запольскі. Яго, апроч клапінага нашэсця, мучыла параненая нага, балела ў грудзях і не давалі спакою думкі пра перажытае і пра вельмі няпэўнае, злавеснае будучае. Ён таксама пры святле траскучай свечкі варочаўся ўсю ноч з боку на бок.

Раніцай, калі Абуховіч толькі прачнушыся і збіраўся клікнуць паслугача, каб той падаў вады памыцца, у пакой увайшоў Давідоўскі..

– Прабач мне, – сказаў з парога, – але тут нейкі пасланец прыбыў, як казаў, са штаба і перадаў гэта, адрасаванае табе, пісьмо.

– А дзе той пасланец?

– Аddaў пісьмо і паскакаў назад.

– I не чакаў адказу?

– Сказаў, што адказу не трэба.

– Цікава, – сказаў Абуховіч і пачаў разглядаць замацаваны васковай пячаццю з нейкім невыразным гербам ліст. Раскрыў, адкінуўшыся на падушку, і пачаў чытаць: «Милостивы пане Обухович, а мой ласкавы пане! З умыслу моего посылаю служку нашега давнога, пана Іоахіма Говорку, обвешчавшы добroe здоровие Вашмосци чыли нездоровие, в яким тот час господь ховатъ рачыт после того перепуду московскага»...

– Што за чапуха нейкая? – прамовіў, спыніўшы чытанне.

Сеў на ложку і працягваў:

«И я так знаю, што нудно Вашмости на душы. Не гневайся, Твоя Милость, на мене, што тытулу воеводскага не доложыў. Написавшы б я воеводою смоленским, то бы я солгав; написавшы б опять безвоеводзким, то бы се Вашмость гневал, хоць не за што»...

– Гэта варожае пісьмо! – узарваўся з пасцелі Абуховіч. – Гэта піша нейкі вораг! Ты толькі паслухай, Стэфан!

«Я так разумею: коли Смоленск oddали, то и тытул продали. Много людей об том завещали, што люде и гроши побрали. Лепей было, пане Филипে, седзець табе у Липе. Уваляўся есь в великую славу, як свиня у грась»...

Далей чытаў ціха, грозна наморшчыўши лоб, і час ад часу паўтараў:

– Ну й нягодні! Ну й нахабнік! Слухай, што ён далей вярзе:

«А што мы дурные у кажухах сем лет Смоленска добывали, то вы мудрые у соболях за четырнадцат недель oddали... Об меншую, чаю, віну, кажут людзе. Осьцика небоштыка напалохав кат у Вильне, аж мясо его валялося, што одно карточку писав до Москвы неосторожна. Мы и цара в ногу цаловали и гроши побрали, а без маль нам тое не минется!»

– Як думаеш, Стэфан, чыя гэта работа? – запытаў, спыніўшы чытанне Абуховіч.

– Вядома, нейкага твайго заклятага ворага, – адказаў Давідоўскі.

– Я ўжо здагадваюся, хто аўтар гэтага паганага пасквіля, але чытайма далей.

Пасля гэтага ёнуглыйбіўся ў ціхе чытанне ліста, твар ягоны наліўся ненатуральнай чырваниню, рукі дрыжалі.

– Вось паганец! Вось зладзюга! – выкрыкваў ён штохвіліны. Ты толькі слухай:

«Циунец мой... чув од когось и то мене звестив, што ляхы на Вашмости вельми позакарычывали хвости. Одно б только сейм дошов, альбо оны быв, хотун Вашмости о тое турбоват. Не кепско! Дай то, боже, штоб ся тое дармо не минуло... И тое кажут доводне, што во всіх штурмах Вашмости только одного ткача забито и то не вельми знаменитого».

– А тут далей гэты мярзотнік апаганьвае маіх продкаў, майго дзеда і бацьку...
І вось што плявузае далей:

«До души то мени так дивно, што Вашмости трыста подвод под одну постель Москва дала! То б гэто не постель была так вельми цяжкая! Хыба кождая перына обернулася в чэрвоныя золотые? Сяк так нагородився Вашмости пуд московски»...

Дачытаўшы ліст да канца, Абуховіч скамечыў яго і са злосцю кінуў пад печ.

“Гэты ліст, – думаў ён, – напісаў не хто іншы, як толькі Цыпрук Камуняка. Не дарма ж бачыў яго зімой у Смаленску ў хеўры з Вяжэвічам і ягонай кампаніяй. Так, гэта яго работа . Ён мне помсціц за даўнейшае, здавалася б, даўно забытэ. Ад яго, магчыма, паходзяць і ўсе тыя бязглаздыя плёткі пра нас, якія нам давялося пачуць па дарозе. Нічога, калі гэты ліст змайстраваны толькі ў адным экземпляры... А калі ён яго размножыць і вылье ўсю гэту чарнату публічна, дык век будзе ад яе не адмыцца... Што рабіць? Як арганізаваць абарону?”

– Што ты думаеш пра ўсё гэта, стары дружка? – звярнуўся ён да Давідоўскага.

– Я думаю, што гэты ліст і наогул усю гэту гразь, – сказаў Давідоўскі, – твой гэты вораг можа пуспіць у людзі, каб цябе канчатковая затаптаць. Таму, я думаю, табе трэба неадкладна скласці абвяржэнне ці, інакш кажучы, напісаць усю праўду пра абарону Смаленска і паслаць гэты свой ліст каралю, у сейм ці там яшчэ куды.

А пад тым лістом падпішуцца ўсе чэсныя грамадзяне, што там былі і перакрылі ўсю аблогу.

– Праўду кажаш, дружка, трэба скласці абвяржэнне і чым хутчэй, тым лепш, пакуль сведкі не параз'яджалаіся хто куды, – патакнуў Абуховіч.

Гэты ліст і злосныя чуткі, што ішлі следам за ім, прымусілі Абуховіча неадкладна сесці за напісанне справа задачы аб абароне Смаленска. І вось 23-га кастрычніка 1654 года ён нарыхтаваў вядомы “Акт пратэстацыйны”, у якім да-кладна апісаў сапраўдныя прычыны падзення Смаленска. Гэты акт пацвердзілі сваімі подпісамі пятнаццаць грамадзян, удзельнікаў абароны горада. Гісторыя захавала нам прозіўшчы гэтых знатных асоб. Вось яны:

1. Ян Ваяводскі, суддзя смаленскай зямлі.
2. Станіслаў Уніхойскі, падсудак смаленскі.
3. Аляксандр Парчэўскі, пісар земляў смаленскіх.
4. Каспар Глушынскі.
5. С. І. Баканоўскі.
6. І. Красоўскі.
7. Ян Нецяшэўскі.
8. Самуэль Лыка.
9. Ян Бака.
10. Ян Кароль Пасэк з Гославіц.
11. Габрыэль Кіневіч.
12. Войцех Якубовіч.
13. І. Бжэзецкі.
14. Ваўжынец Пржэвальскі.
15. Стэфан Давідоўскі.

Акт гэты, напісаны ў некалькіх экземплярах, быў высланы каралю Яну Казіміру, канцлеру Вялікага Княства Літоўскага, прымасу і маршалку сейма. Аднак, у той час ніхто з іх не прааналізаваў яго і не зварнуў на яго належнай увагі. А грамадства пакрыла імя Абуховіча ганьбай і кпінамі. З’явіліся патрабаванні здаць былога смаленскага ваяводу пад суд.

Не было знятага грамадскае ганьбаванне за здачу Смаленска і з імі гетмана князя Януша Радзівіла. І яму прыйшлося апраўдвацца ад прад’яўленых шматлікіх закідаў пісьмом да прымаса Ляшчынскага, якое ён адправіў з Менска 2-га снежня 1654 года.

Частка дванаццатая

Леапольду Запольскаму не сядзелася на месцы, і пасля нядоўгага адпачынку ён загадаў фурману рыхтавацца ў далейшую дарогу. Маршрут быў выбраны праста на захад, каб найкарацейшым шляхам праз Мядзел і Кабыльнік выбрацца на Віленска-Полацкі гасцініц.

– А адтуль, – казаў ён, – праз Свір, Міхалішкі і Лаварышкі да дома міль пятнаццаць-васеннаццаць. Гэты шлях мы адolleем за сутак двое, ну можа, спатрэбіцца трохі больш...

Спадарожнікаў у гэтую дарогу не аказалася, дык прыходзілася ехаць у адзі-

ночку. У Докшицах абоў яшчэ больш расфарміраваўся, людзі пачалі раз'яджацца ў розных напрамках, пераважна на поўдзень. Запольскаму раілу не адставаць ад грамады і падавацца разам з іншымі на Будслаў, Крывічы, Куранец і Вілейку да Маладзечна, а адтуль вядомай і, напэўна, бяспечнай дарогай у Вільню праз Ашмяны.

«Па лясах і пустынных пузцыянах, як вядома, – казаў яму, – развязлося шмат розных бандаў, збунтаваныя халопы рабуюць і нават забіваюць падарожных, дык у адзіночку ехаць цяпер вельмі небяспечна».

Напаміналі словаў капитана Чаховіча, які казаў ім у Бярэзіне, што прайдзісвёты рознага паходжання, выкарыстоўваючы карабельскую ўніверсалы аб мабілізацыі, надаюць самі сабе чыны капитанаў і ротмістраў, арганізуяць атрады і займаюцца бандыцкім промыслам.

Пан Леапольд адмахваўся ад гэтых перасцярог прыказкай «Ваўкоў баяцца – у лес не хадзіць».

– А ў крайнім выпадку, – казаў ён, – нас трох чалавекі, мы маём зброю і ўмеем ёю валодаць.

Перакаваўшы коней і наладзіўшы воз, фурман Міхалка і Віктар далажылі пану Леапольду, што могуць прадоўжыць падарожжа. І вось у пачатку трэцяй дэкады кастрычніка шэрай туманнай раніцай вырушуў з Докшиц на параконнай падводзе Запольскі з фурманом у суправаджэнні коннага Віктара.

Да Парафіяна даехалі даволі хутка. За ноч дарога трохі падмерзла, дык колы пасоўваліся даволі гладка, аднак каля паўдня пачало хмарыцца і сыпануў дробны, як праз сіта, калючи даждж і не спыніўся аж да вечара. Балоцісты шлях размок, пасоўвацца становілася што раз цяжэй. Да Мядзела дабраліся толькі позней ноччу ўшчэнт вымакшыя, змораныя і азябшыя.

Пры ўездзе ў горад іх запыніла варта. Пасля строгага і дакладнага допыту, адзін з жаўнерай давёў іх да карчмы, дзе яны пасля доўгага стукання ў дзвёры і пазачыненія аканіцы нарэшце так-сяк уладкаваліся на начлег.

Пан Запольскі празяб, пачаў кашляць і адчуваць ламату па ўсім целе, разбалелася галава, пачалася гарачка. Нараніцы стала ясна, што далей ехаць нельга, што неабходна затрымацца да часу, пакуль хворы не ачуняе. Па просьбе Віктара жонка карчмара напарыла малінніку, і гэты навар далі выпіць пану Леапольду, укрылі яго кажухам.

Тым часам кашталян замка, даведаўшыся пра смаленскіх бежанцаў, пажадаў іх убачыць і пачаць ад іх навіны. Быў гэта стары жаўнер, бывалы не ў адным баі і паходзе, каржакаваты вусаты шляхціч гадоў за сорак, па прозвішчы Гулевіч. Пра Запольскага ён чуў як пра знакамітага і багатага вяльможу, але асабіста не быў з ім знаёмы, дык рашыў, што контакт з такім чалавекам можа быць карысным з любога пункту гледжання, і ўласнай асобай з'явіўся ў карчме.

Сустрэўшы на дварэ каля воза Віктара, ён запытаў:

– Хто ты і адкуль прыбыў?

Віктар, уцяміўшы з постасці, з вонраткі і тону гутаркі, што перад ім хтосьці з тых, што мае тут немалую ўладу, адказаў:

– Я суправаджу на радзіму раненага палкоўніка армii Рэчпаспалітай, вяльможнага пана Леапольда Запольскага.

– А дзе пан палкоўнік?

– Ён захварэў і ляжыць тут у карчме ў бакоўцы, – адказаў юнак.

– Правядзі мяне да яго, – загадаў прыбылы.

Віктар моўчкі пайшоў наперад, за ім пакрочыў кашталян.

У змрочным пакойныку на вузкім тапчане ляжаў пад цёплым накрывам Запольскі. Пачуўшы, што нехта ўвайшоў у каморку, ён запытаў:

– Гэта ты, Віктар?

– Я, пан палкоўнік, – адказаў юнак, – і тут да пана госць.

– Хто такі? – прыўзніў галаву хворы.

– Да паслуг ясна вяльможнага пана, кашталян тутэйшага замка, капітан Гулевіч, – пачуў адказ Запольскі. – Прашу прабачыць, – прадаўжаў кашталян, – за парушэнне панскага супакою. Мне далажылі аб прыбыці сюды ўночы шаноўнага пана, дык я асабіста пажадаў прывітаць такога высокага госця і даведацца, ці не магу быць ясна вяльможнаму пану карысным.

– Вельмі мне прыемні прывітаць рыцара так высокага звання і становішча, – адказаў пан Леапольд. – Прашу толькі дараваць мне, што вітаю шаноўнага пана ў такім выглядзе і ляжачым, але мяне напайлі тут нейкім зеллем, укрылі, каб прапацеў, бо дарогай прамок і трохі прастудзіўся.

– Я хачу запрапанаваць вяльможнаму пану змяніць кватэру, – сказаў, наблізіўшыся і ўглідаючыся ў худы зарослы твар, кашталян. – Цесна тут і брудна, неадлаведны гэта прыпынак для так шаноўнай асобы. Ці не згадзіўся б вяльможны пан перабрацца да мяне ў замак? Там і кватэра лепшая, і ёсьць у мяне спрактыкаваны цырульнік, які хутчэй верне шаноўнаму пану здароўе.

– Я вельмі ўзрушаны высакароднай прапановай шаноўнага пана і з удзячнасцю яе прымаю, – адказаў Запольскі. – Сапраўды, памяшканне тут не зусім адпаведнае для хворага чалавека.

– Буду лічыць за вялікі гонар аказаць шаноўнаму пану паслугу, – сказаў з паклонам Гулевіч.

Не мінула пасля гэтай гутаркі і дзвюх гадзін, як Запольскі, вымыты ў лазні, ляжаў у чыстай пасцелі, і аб ім клапаціўся пад пільным вокам дабрадушнай кругленыкай бландзінкі, жонкі кашталяна, пані Матыльды, рыжабароды цырульнік-немец, пан Радтке. Ён даў хвораму выпіць нейкі навар, агледзеў паразеную нагу, замяніў на ёй павязку, прыклайшы на пашкоджанае месца тампон, насычаны болеўтаймоваючай маззю.

Падмацаваны выдатнымі кулінарнымі тварэннямі і келіхам венгерскага віна, пан Запольскі праспаў амаль цэлія суткі.

Тым часам Віктар з Міхалкам аказаліся героямі дня. Іх таксама частавалі, чым маглі, і шчыра цікавіліся іхнімі ваеннымі прыгодамі. Калі яны сядзелі ў вялікай залі з куфлямі піва ў руках, акружаныя ваеннымі людзьмі, абаронцамі замка, да іх далучыўся і сам кашталян. Ён вельмі ўважліва слухаў расказ пра барацьбу за Смаленск і старанна выпытваў пра розныя падрабязнасці.

Гасцінныя мядзельскія гаспадары затрымалі Запольскага аж на троє сутак.

– Не адпушчу шаноўнага пана, – цвярдзіў Гулевіч, – пакуль мая пані Матыльда не прызнае пана палкоўніка зусім здаровым і пакуль не пасведчыць мне

гэтага цырульнік.

Гэты праставаты дабрак, адрэзаны ад свету лясамі, балотамі ды азёрамі, пастваўлены абараняць не надзвычай моцны замак, рады быў пачуць весткі з шырокага свету і прагна слухаў навіны пра нашэсце маскалёў, пра абарону Смаленска і ўсхвалявана паўтараў:

– Калі мянэ насыціgne вораг, я замка не здам, узарвуся, калі не будзе іншага выхаду, а не здам!

Напярэдадні выезду на вячэры Гулевіч са спачувальным уздыхам прамоўіў:

– Цяжкая яшчэ дарога чакае шаноўнага пана...

– Ну, тут у параўнанні з тым, што мы праехалі, застаецца зусім нямнога, – адказаў Запольскі.

– Я не толькі пра тое, пан палкоўнік, – працягваў кашталян, – а хачу сказаць, што небяспечна ехаць цяпер вось так амаль у адзіночку. Вельмі ж многа развязлося злачыннага люду, які жыве рабункамі...

– Гэта праўда, – пацвердзіў Запольскі, – па дарозе мы бачылі папаленяя двары, абязлюднелыя вёскі.

– Дарогі сталі цяпер вельмі небяспечнымі, – гаварыў Гулевіч. – Цяпер можна падарожнічаць толькі збройным атрадам або вялікай грамадой. Я дзіўлюся, што едучы сюды з Докшыц, вы не натрапілі на якую-небудзь банду. Іх поўна цяпер усюды. Я выпраўляю ад часу да часу на дарогі патрулі, каб трохі пастрашаць гэта збунтаванае хамаўё, але, як стала чуваць, гэтым ганебным рамяством пачалі займацца не толькі просталюдзіны, а і прадстаўнікі шляхецкай крыві. Не магу сабе ўявіць, куды мы коцімся, што нас чакае далей! Кашмар ды і толькі!.. Вось што, пан палкоўнік, заўтра дзесятак маіх малайцоў правядзе вас да Кабыльніка. На жаль, далей мая ўлада не распасціраеца. Кабыльнік, як шаноўнаму пану вядома, знаходзіцца на Віленска-Полацкім шляху. Там бывае значны рух. Я раджу пану палкоўніку там прыпыніцца і пачакаць якога-небудзь спадарожнага абозу ці атрада і ехаць у грамадзе, бо апошнім часам той шлях набыў вельмі дрэнную славу.

Запольскі выслушаў перасцярогі і рады кашталяна і сказаў:

– Я вельмі ўдзячны пані і пану за гасціннасць, за старанную апеку і за добрыя парады. Лічу сваім вялікім шчасцем сустрэчу з шаноўным панствам, ад усёй душы дзякую пані Матыльдзе, клопатамі якой я зноў адчуваю сябе здаровы�. Прашу лічыць мянэ сваім даўжніком, мой дом у Міцкунах і гарадскі ў Вільні прашу лічыць сваім домам. Вашай гасціннасці не забуду ніколі. Але мне здаецца, што перасцярогі пана кашталяна наконт небяспекі перабольшшаныя. Мы трох загартаваныя ў баях жаўнеры, у нас ёсьць зброя, дык голымі рукамі нас абы-хто не возьме. Я думаю, што фатыга пана кашталяна лішняя і што патруля для нашай аховы выпраўляць не варта.

– І ўсё ж, – умяшала пані Матыльда, – беражонага, як кажуць, Бог беражэ. Не адмаўляйцеся, пан палкоўнік, ад аховы. Мой муж знае добра тутэйшыя ўмовы і не дараваў бы сабе век, калі б на падначаленай яму тэрыторыі пасцігла пана якая-небудзь непрыемнасць.

– Мне толькі застаецца яшчэ раз вам, шаноўнае панства, горача падзяка-

ваць. Прапанову пана, шаноўны пан кашталян, я прымаю з удзячнасцю, – сказаў на заканчэнне гутаркі Запольскі.

А назаўтра на досвітку ягоная падвода, акружаная больш чым дзесяткам узброеных коннікаў, выехала ў напрамку Кабыльніка.

Частка трывнаццацатая

У Кабыльніку чакаць спадарожнікаў, як раіў Гулевіч, пан Леапольд не захацей.

– Можа цэлы тыдзень не здарыцца аказіі, – казаў ён, – а за гэты час мы будзем ужо дома.

І вось падарожныя на Палацкім шляху. Восень падараўала ім адзін з тых чудоўных дзён адцвітання, так званага бабінага лета. Было ў наваколлі і ўпла, і ціха, як вельмі рэдка здараецца ў такую пару. Віктар сядзіць у сядле, папусціўшы павады, і глядзіць на дарогу. Паміж капытнікам і каляінамі плывуць струмені зялёной, месцамі ўжо парыжэўшай травы, над галавой цяністым бальдахінам звісаюць лісты магутных дубоў, клёнаў і бяроз. Карэнні дрэў, як вужакі, выпаўзаюць на дарогу і варожа грукочуть пад коламі, аднекуль з гушчару далятая чырыканне нейкай лясной птушкі. У паветры пралятаюць апошнія павуцінкі і сярэбранымі нітачкамі асядаюць на траве і на прыдарожных кустах. Высачэзныя сосны дзенідзе высуваюць з акружаючай іх лістоты свае кучаравыя кроны побач з ялінамі, утыкаючымі крыжастыя верхавіны ў белыя кучкі воблакаў...

Віктар глядзіць на гэтую прыгажосць і не можа нацешыцца, надыхацца чудоўным водарамі свежага ляснога паветра, настоенага на жывіцы і духмяным лясным зеллі.

Маўчыць зачараўаны лясной прыгажосцю пан Запольскі, моўчкі трymае ў руках лейцы і Міхалка; толькі крэкчуць няспынна калёсы ды глуха пастукаваюць аб дарожны ток конскія капыты.

Тры чалавекі – тры розныя лёсы. Кожны з іх думае пра сваё і па-свойму ўяўляе сваю будучыню. Цёмнай і невыразнай малюеца яна ў думках Міхалкі. Ён прыгонны, ягоны лёс не розніца ад лёсу вось гэтых коней, куды іх пакіруюць, туды і пацягнуць яны свой цяжкі воз. Няма чаго марыць і будаваць планы, за яго падумае пан і пакіре ягоным лёсам.

Віктар вольны, але вольны, як тая птушка, у якой няма гнізда. Вось ён давяze пана Запольскага да яго дому, а што далей? Вайна працягваецца і разгараетца, дык, як відадзь, зноўку не мінуць ваеншчыны. Зноў прыйдзеца падстаўляць галаву пад шаблі і кулі, ваяваць за невядома чые інтарэсы. Духоўнікі,магнаты і шляхта заклікаюць абараняць бацькаўшчыну, сваю зямлю, свой дом, сваю веру. А дзе ў яго тая зямля, свой дом? А вера ў яго тая ж, што ў маскалёў і казакаў, дык навошта яе і ад каго абараняць?.. Бацькаўшчыну? Яе апанавалі палякі праз сваіх духоўных, якія кляць з нашай мовы, веры, звычаяў. Каму спачуваць у гэтай вайні? Хто тут вораг, а хто дабрадзеі?...

І хоць навокал так прыгожа, невясёлыя думкі мітусяцца і ў галаве пана Запольскага. Вось ужо больш года мінула ад таго часу, як прыйшлося пакінуць дом. За гэты час не меў амаль ніякіх звестак пра лёс сваёй сям'і і гаспадаркі. Ці ўцалеў

двор? Дзе цяпер жонка з дачушкамі? Што з імі? Які будзе вынік гэтай вайны? Што будзе, калі сапрауды, як не выключае гэтага Мадэкша, высадзяцца яшчэ і шведы? Як прыйдзецца абараняцца на некалькіх франтах, калі дзяржаўны скарб пусты, а ў краіне пануе анархія і нечуваны дагэтуль эгаізм?.. О, лепш не думаць!

І пан Запольскі мружыць вочы і стараецца задрамаць, заснуць, каб адагнаць невясёлыя думкі.

Ехалі памалу, бо адзін з коней згубіў падкову і закульгаў. У Свір прыбылі змярканнем і спыніліся каля прыдарожнай карчмы.

Запалоханы карчмар адчыніў ім вароты ў заездную стадолу, але з войканем і ўздыхамі заяўіў, што не мае чым прыняць шаноўнага госця, бо злачынцы так яго абрабавалі, што і сам з сям'ёй не мае чаго есці. Няма таксама і аўса для коней, засталася толькі жытняя салома ды кучка благога сена, якога нават каза не хоча нюхаць...

І сапрауды пуста было і ў стадоле, і ў карчме, куды Віктар памог зайсці Запольскаму. У памяшканні было цёмна і зімна. Свечак у карчме таксама не аказаўся. Аднак прадбачлівія Гулевічы забяспечылі свайго госця ўсім неабходным. У возе пад саломай Міхалка знайшоў мех аўса, а ў скрынцы, пагружанай пад пільным вокам пані Матыльды, аказаўся і хлеб, і скорам, і розныя далікатэзы хатнія нарыхтоўкі, і гладыш з віном, і нават свечкі.

На жаданне Запольскага жонка ці дачка карчмара – раскудлачаная, акрытая шэрымі лахманамі жаночая постаць – падпала і ў печы. Праз хвіліну ў святліцы стала цяплей. Падарожная павячэралі пры запаленай ваксовой свечцы, і Міхалка пайшоў начаваць у стадолу на воз, а Запольскі з Віктарам уладаваліся каля стала на лавах.

Уночы разбудзілі іх гучныя галасы і стук у дзвёры. Віктар, які толькі пачынаў драмаць, пачуў грубую польскую лаянку – хтосьці пагражай, што загадае карчмара павесіць. Пасля заскрыпелі вароты стадолы, чуваць было, што прыезджыя ставілі коней на начлег. Праз нейкі час у карчму ўвайшлі чатыры ўзброенныя чалавекі і, падкінуўшы смалякоў у печ, пачалі распранацца і падсаджвацца да стала з мэтай павячэратаць. Калі адзін з іх даволі бесцырымонна праціснуўся каля лавы, на якой ляжаў Запольскі, той адазваўся:

– Ці не выпадала б перапрасіць, шаноўны пане, і наогул паводзіць сябе больш далікатна?

– Хацелася б ведаць, хто тут такі далікатны так шырока разлёгся? – адазваўся закрануты шляхціц.

– Абавязак першым адрэкамендавацца таму, хто з'явіўся пазней, – павучальна прамовіў Запольскі.

Тады адазваўся высокі, хударлявы, сіавусы, са значнай лысінай на цем'і рыцар, які, спыніўшыся каля расчыненай печы, грэў над попытам забінтанаваную далонь правай рукі:

– Прашу прабачэння ад сябе і ад маіх таварышаў за парушэнне пансага супакою. Я Ян Драздоўскі, падчашы браслаўскі, былы кашталян крэпасці Іказнь. А з кім мы маем гонар?

– Вельмі прыемна, – адказаў Запольскі. – Леапольд Запольскі, грамадзянін віленскага павету, палкоўнік войска Рэчыпастпалітай.

— Ах! — падарваўся Драздоўскі, — прашу прабачэння яшчэ раз. Не спадзяваліся мы застаць так шаноўнага рыцара ў гэтай, даруйце, паганай дзіры.

— Каб не гуляць у недамаўлянні, — адазваўся Запольскі нанова, — дапоюно, што я паранены ў баі пры абароне Смаленска і накіроўваюся ў сваю маёмысць на лячэнне. Дзеля таго і вітаю шаноўнае таварыства ў такой пазіцыі.

— О, ляжыце вяльможны пане, ляжыце! — перабіў яго Драздоўскі. — А хто тут, калі можна ведаць, апрач шаноўнага пана?

Запольскі, у прадбачанні, што калі прыезджыя шляхціцы даведаюцца, што Віктар не іхняга саслоўя, дык могуць загадаць яму пакінуць кватэру, сказаў:

— А гэта мой баявы таварыш, які памагае мне дабраца да дадому, пан Віктар Ясеньскі.

Прытым, прыўняўшыся, так глянуў на Віктара, што той зразумеў манеўр пана Леапольда і моўкі апусціў галаву. Зрэшты Запольскі быў блізкі праўды, бо з удзячніцтвам за аказваемую яму паслугу і наогул за спрыт і розум юнака, якога палюбіў, ужо некалькі разоў абяцаў прыпісаць яго да свайго герба і хадайніцтва у сейме аб наданні яму шляхецтва.

Для начлегу карчмар унёс два кулі саломы, на якой на падлозе і ўлёгся са сваімі спадарожнікамі Драздоўскі. У іншых каморках былі павыбіваныя вокны, таму прыйшлося ўладкоўвацца ўсім разам. А перад сном прыезджыя селі за вячэрну, якую прамочвалі прывезеным з сабой моцным напіткам. Паступова, калі настрой іхні стаў паляпшацца, яны разгаварыліся, пачалі распытваць пра смаленскія падзеі і расказалі, што і яны такія ж пераможаныя, што і яны былі змушаныя здаць сваю крэпасць маскалям.

— Вось і мне, як і Абуховічу, робяць тыя самыя закіды, — сказаў Драздоўскі.

— Лёгка гаварыць і крытыкачаць, а каб другі апінуўся ў маёй скуре, дык я паглядзеў бы, як ён паступіў бы...

— А куды панове цяпер накіроўваецца? — запытаў Запольскі.

— Па выкліку канцлеру Вялікага Княства еду ў Вільню апраўдаўвацца, — адказаў Драздоўскі. — А вось гэтыя паны суправаджаюць мяне і ў патрэбе будуць за мяне сведчыць.

— Скажыце, калі ласка, Іказнь, калі не памыляюся, знаходзіцца дзесяцьці на Браслаўшчыне? Гэта ладны горад?

— Сама мясціна не вельмі вялікая, а цвярдыня была моцная. Яна знаходзіцца на возеры, на высіпе, — расказваў Драздоўскі.

— І як жа да вас маскалі дабраліся? — пацікавіўся Запольскі.

— Тунэль падвёў, — умяшаўся ў гутарку адзін са шляхціцаў.

— Як гэта разумець? — абалёршыся на локаць, запытаў пан Леапольд.

— Пан Зубрыцкі кажа праўду, — зноў загаварыў Драздоўскі. — Там ёсьць праход пад возерам, зроблены даўно для сувязі з наваколлем. Вось маскалі выкарысталі яго і ўварваліся да нас уночы...

— Як жа вы не ўпільнавали? — папракнүў Запольскі.

— Схізматыкі здрадзілі! — зноў загаварыў Зубрыцкі.

— Ці схізматыкі, ці не, невядома, — працягваў былы кашталян, — але што без здрады не абышлося, дык гэта факт. Здраднікі паказалі ўваход, дык вораг выскачыў адтуль, скуль мы ніяк не спадзяваліся...

- Ну а Браслаў ад вас ці далёка? Можа, і ён ужо забраны?
- Ад нас да Браслава каля дзесяці міль. Там, чуваць, яшчэ трymаюцца, – адказаў Драздоўскі, – але акруга запруджана маскоўскай ваеншчынай.
- Браслава не возьмуць, – адазваўся іншы шляхціц. – Я знаю гэту крэпасць, я, можна сказаць, тамашні. Я там жыў доўгі час.
- Цікава, што з сябе ўяўляе браслаўскі замак? – працягваў цікавіцца Запольскі.
- Замак стаіць на гары паміж азёрамі, – пачаў расказваць шляхціц, які называў сябе Рыпінскім. – Ён абароджаны двайнім палісадам, ніжэйшым і вышэйшым. У агароджы сем вежаў. Брама вялікая, вароты ў ёй падвойныя на вялікіх жалезных антабах. Над брамай – вежа з дзвюма байніцамі. За брамай з левага боку – два вялікія будынкі, стары цэхгауз і новы... Гармат там, ведаю, многа рознага калібру...
- А ці шмат там абаронцаў?
- Добра не ведаю, але, думаю, што ўлічыўшы жыхароў горада, мо больш тысячы набярэцца.
- Не вельмі багата, – сцвердзіў Запольскі.
- На гэтym начная бяседа закончылася, і праз некалькі хвілін усе, скаваныя моцным сном, дружна захраплі.
- Нараніцы, яшчэ ў прыцемак, кампанія Драздоўскага рушыла далей.
- Ну вось, – сказаў Віктар, – былі спадарожнікі ды вельмі спяшаліся, паехалі без нас.
- Нічога, – сказаў пан Леапольд, -- заедзем і адны, ужо мала засталося.

Частка чатырнаццатая

Выехаўшы з карчмы, спыніліся ў канцы мястечка каля кузні, каб перакаваць закульгайшага каня. Аднак майстэрню засталі зачыненай і каваля не было. Віктару, пакуль яго знайшоў, прышлося абысці некалькі хат. Гэта быў сівы, каржакаваты, гадоў каля пяцідзесяці мацак. Спачатку ён не хацеў ісці ў кузню, адмаўляючыся на розныя лады, але, спакушаны сярэбранай манетай, нарэшце згадзіўся.

Убачыўшы на возе паважнага пана, ён пасмілеў і разгаварыўся:

– Цяжка цяпер стала жыць, паночку, прыядзяюць розныя людзі, загадваюць рабіць, падганяюць лаянкай, пагражают, і рэдка каторы ўважыць працу. Яшчэ, бывае, і кухталёў надаюць. Развялося злыдняў, што не давядзі Бог, і няма ад іх жыцця. Загневаўся Бог на нас грэшных. І што будзе далей, калі зноўку ўстановіца парадак, ніхто не ведае...

– Пра якіх злыдняў ты гаворыш? – запытаў пан Запольскі.

– А пра тых, паночку, – адказаў каваль, – што мірных людзоў абдзіраюць, падарожным дарогу заступаюць, у якіх няма крыжа на грудзях, а ў душы сумлення.

– І шмат тут такіх каля вас? – цікавіўся Запольскі.

– А хапае, паночку, і каля нас і далей ад нас, – працягваў майстара, стругаючы конскі капыт. – Людзі праязджаюць і расказваюць, ды і самі мы не раз іх бачылі. Спярша швэндаліся то тут, то там невялікім хеўрамі, здараляся, што каго дзеі

абяруць, але такога, як цяпер настала, не было.

– А што змянілася цяпер?

Стары адагнуўся, агледзеўся навокал і пачаў гаварыць прыцішаным голасам:

– Скажу я вам, паночку, бо бачу, што вы здалёк едзеце і таго, што тут робіцца, не ведаеце. З'явіўся ў тутэйшай акрузе нейкі, як ён загадвае сябе называць, капітан, сабраў грамаду злыдняў і распараджаецца, як яму ўздумаецца. Ягоныя абібокі шныраць па сёлах, загадваюць даваць ім харчы, а то і гвалтам бяруць тое, што ім спадабаецца, здзекуюцца з жанчын, з дзяўчат, запыняюць падарожных на шляху і абдзіраюць. Не давядзі Бог, як яны ўеліся тут усім у косці!

– І даўно ўжо дзейнічае тут гэты “капітан”? – пытаў далей Запольскі.

– Ды так, паночку, – недзе з пайзімы ці нават яшчэ раней. Асабліва з вясны расперазаліся ягоныя малойчыкі і гуляюць дагэтуль.

– А які ён з сябе той іхні правадыр? Ты бачыў яго?

– Аднойчы быў тут, паночку, ля кузні, але я добра не прыгледзеўся, бо толькі пасля мне сказали, што гэта быў ён.

– Дык усё ж, які ён? Малады? Стары?

– Малады, паночку, не раўнующы, як гэтыя вашы спадарожнікі. Хударлявы такі, цыбаты, з рыхай бародкай. Хлюст нейкі! Быў ён тут са сваёй хеўрай у пачатку лета. Чалавек дваццаць было іх тут тады на конях. Я падкаваў ім ці не пяцёра коней, а як аказаўся наконт платы за работу, дык ён паказаў мне бізун...

– А сам ён займаецца рабаваннем?

– Цяпер, кажуць, выязджает рэдка. Сядзіць у маёнтку пана Пшыбыльскага, які ваюе дзесьці ўжо больш года. Прымазаўся, кажуць, да пані і стараецца яе забаўляць, каб не сумавала па мужу...

– А дзе той маёнтак?

– Я не ведаю, кажуць, дзесьці ўбаку ад шляху пад Лаварышкамі. Гэта мне цыганы казалі, яны тут анагадай праязджалі. Цыганы, ліха на іх, усё ведаюць. Яны расказвалі, што маскалі ідуць на нас з вайной, што шмат гарадоў ужо заваявалі... Калі толькі не лгуць...

– На жаль, гэтым разам не лгуць, – сказаў з уздыхам Запольскі. – А гэты капітан, можа, ад віленскага ваяводы сюды пастаўлены? Можа, яго прыслалі сюды для падтрымання парадку?

– Не, паночку, відаць, нікім ён не пастаўлены, самазванец ён. Былі тут некалькі разоў ваяводскія стражнікі, выпытвалі людзей пра гэту банду і казалі, што няма тут ніякага капітана, а толькі самазванец і бандыт.

Гаваркі стары, пакуль падкаваў каня і падцягнуў падковы ў абодвух іншых, расказаў некалькі гісторыяў рабункаў і іншых злачынстваў, пра якія апошнім часам там хадзіла чутка.

Расплатціўшыся з кавалём за работу і падзякаваўшы за інфармацыю, падарожны падаліся да пераправы цераз Вілію. Паром аказаўся на супрацьлеглым беразе, і доўга давялося клікаць перавозчыка і чакаць, пакуль ён прывёў сваё судна. На пароме было некалькі сялян і сялянак; усе яны, апранутыя ў вельмі паношанае самадзялкове адзенне, былі босья з худымі, зблізкімі тварамі, на што Віктар адразу звярнуў увагу.

На пытаннне Запольскага, чые яны, некаторы час маўчалі, а пасля адзін з іх адказаў:

– Нічые мы, самі свае...

Але іншы, маладзейшы, перабіў яго:

– Раней былі мы панскія, а цяпер вольныя сыны сялянскія. І ўся група падалася ў местачковую вуліцу.

– Вось яны, бунтары, толькі чаго яны даб'юцца? – сказаў ціха Запольскі.

– Бедны абяздолены люди...

Час быў даволі позні, сонца пачало ўжо хіліцца з паўдня і скоса праз галлё дрэў плямамі клалася на дарогу.

– Шмат часу змарнавалі мы сягоння, – сказаў палкоўнік, – перш пры кузні, а пасля на пераправе, але будзем дабірацца да Лаварышак хоць і па ночы. А там мы ўсё роўна, як дома, застанецца дарогі мілі дзве...

Некаторы час ехалі спакойна лесам, заглыбіўшыся ў свае думкі, і раптам з абодвух бакоў дарогі выскакыла супроць іх больш дзесятка шэрых чалавечых постасцей. Два бамбізы, ухапіўшыся абапал за конскія аброні, крыкнулі Міхалку:

– Стой! Кіруй налева!

Адначасова некалькі іншых злыдняў акружыла Віктара і, пакуль ён ахамянуўся, сцягнулі яго з сядла, павалілі на зямлю, звязалі руکі назад і адрезалі рамень з шабляй, якую ён і не паспей вырваць з ножнаў.

Пан Запольскі прыўстаў на возе і, выхапіўши шаблю, крыкнуў:

– Якім правам? Як смееце вы заступаць чэсными грамадзянам дарогу?!

– А хто ты такі чэсны грамадзянін? – выкрыкнулі яму ў адказ.

– Не вам буду здаваць справаць! – крыкнулі Запольскі, – Спыніце беззаконне!

І таго, які схапіў яго за крысо, каб сцягнуць з воза, паласнуў плазам шаблі і збіў з ног.

Але ў гэты момант адзін з нападаўшых сцебануў нейкай ламачынай па конях, тыя раптам рванулі воз, і пан Запольскі, страйціўшы раўнавагу, паляцеў дагары праз сядзенне і зваліўся на зямлю. А тады наваліліся на яго цэлым натоўпам і пачалі біць кулакамі, штурхаць нагамі, а ўрэшце той пакрыўджаны учапіўся пяцярнёй у ягонае горла...

Праз некалькі хвілін пан Запольскі знерухомеў, і тады забойцы адступіліся, пастаялі над ім, а пасля адцягнулі труп з дарогі ў роў...

У гэты час Віктар ляжаў ніцма на зямлі пад ботам аднаго з бандытаў і амаль не бачыў лютай расправы над сваім апекуном. Міхалка, нацягнуўши лейцы з усёй сілы, сядзеў здзервянем на ад жаху і глядзеў на забойства недаўменнымі вачыма.

Яшчэ раз агледзеўшы труп, абмацаўшы ягоныя кішэні і завалодаўшы ўсім, што там было, бандыты загадалі Міхалку кіраваць падводу на лясную дарогу. Віктара пагнапі за возам, на які ўзвалілася столькі чалавек, колькі магло прыляпіцца. Адзін ехаў конна на Віктаравым кані, некалькі плялося за возам.

Ідучы без шапкі са звязанымі назад рукамі, Віктар прыглядаўся да сваіх канваіраў і думай над тым, што гэта за людзі і куды яны яго вядуць. З таго, як хутка і зладджана быў выкананы напад, ён рабіў вывад, што бандыты заўважылі

іх загадзя і дакладна спланавалі свае дзеянні.

“Яны, напэўна, сачылі за намі са свайго берага, як мы клікалі перавозчыка і як перапраўляліся праз раку”, – закончыў ён свой домысел.

Усіх злачынцаў было каля дваццаці чалавек. Гэта былі пераважна маладыя, па-рознаму ўзброеныя, але даволі прыстойна апранутыя мужчыны. Апароўшы ў возе скрынку з харчамі, яны спынілі коней, акружылі воз, уміг ачысцілі ўсё да апошняй крошкі і, перадаючы з рук у рукі глячок з віном, асушылі яго да дна. Пасля гэтага з ажыўленым гоманам, быццам нічога, вартага ўвагі, не здарылася, рушылі далей.

Праз некаторы час лес расступіўся, адкрылася шырокое поле, і Віктар убачыў воддарль справа акружаны высокімі таполямі і ліпамі панскі двор, а злева ў лагчыне шэрую вёску, за якой цягнуліся палі, узгоркі і асвечаныя чырванню заходзячага сонца далёкія ўзлескі.

Спыніліся на шырокім дворскім дзядзінцы. Адзін з бандытаў загадаў маладзейшаму з ледзь прыкметным пушком на круглым ружовыем твары:

– Ідзі і далажы пану капітану і запытай, што рабіць з затрыманымі.

Той паслухмяна падаўся у бок ганка з высокімі драўлянымі калонамі, густа абвітымі хмелем ці дзікім вінаградам. Праз нейкую хвіліну ён вярнуўся і сказаў:

– Пан капітан загадаў паставіць коней у стайню, калёсы на ток, а затрыманых зачыніць у камору. Заўтра ён усё агледзіць і вырашыць справу канчатковая. Сягоння не мае часу.

– Пані не адпускае, – з'яўлічыўся нехта.

Некаторыя зарагаталі, а пасланец сказаў:

– Я не ведаю, не мая гэта справа...

Пасля гэтага падводу з прывязаным да драбін Віктаравым канём накіравалі ў напрамку гаспадарчых будынкаў, а Віктара і Міхалку, падвёўшы да нейкай доўгай нізкай баражнага тыпу будынкі, увялхнулі ў цесную цёмную каморку і запёрлі за імі дзвёры грубай драўлянай завалай.

Апынуўшыся ў цёмнай клеці, вязні не адразу заўважылі пад столлю нешырокую – як руку прасунуць – шчыліну, відаць, дзеяла доступу паветра.

– У цябе рукі не звязаны? – запытаў Віктар.

– Не, – адказаў Міхалка.

– Ну дык развязы мае, бо зусім іх не чую.

Міхалка доўга вобмацкам калупаўся над вузламі, нарэшце вяроўка апала, і Віктар з цяжкасцю вярнуў свае рукі ў нармальнае становішча.

Абмацаўшы навокал сцены і пераканаўшыся, што ніякай лавы ці іншай мэблі ў каморцы не было, яны селі на цагляную падлогу і на доўгую часіну замаўчалі, кожны па-свойму перажываючы напаткаўшую іх трагедыю.

Правеўшы нач у халоднай каморы то стоячы, то седзячы, то ходзячы з кута ў кут, каб разагрэцца, на наступны дзень каля паўдня пачулі яны бразгат завалы. Дзвёры адчыніліся, і адзін з учараашніх злыдняў гукнуў:

– Ты, у вайсковым, – да капітана!

Віктар выйшаў у сенцы, а канваір зноў заклаў завалу на дзвёры, пакінуўшы ў каморы Міхалку аднаго.

На дзядзінцы далучыўся да іх яшчэ адзін ахойнік, і яны з аголенымі шаблямі

пагналі вязня ў бок панскага палаца.

На ганку, на які вялі шырокія драўляныя сходкі, сядзеў у крэсле, заклаўшы нагу на нагу, “капітан”. Віктар спыніўся каля сходкаў з заложанымі назад рукамі і ўзняў галаву. Зірнуўшы на твар “капітана”, ён не павертыў сваім вачам.

“Кашмар нейкі ці што?” – мільгнула думка. Ён працёр вочы і паглядзеў ізноў. Не, сумненняў не было. У асобе “капітана” ён пазнаў Цыбульскага! І ў гэты момант у ягоным сэрцы ўспыхнула такая злосць і агіда да гэтага вылюдка, што на нейкую хвіліну ён анямеў.

А тым часам “капітан”, паварушыўшыся ў крэсле, запытаў:

– Хто ты? Адкуль і куды вы ехалі?

Але, угледзеўшыся ў твар вязня, які моўкі ўпартага свідраваў яго вачьма, раптам зблізіў і нейкую хвіліну сядзеў з раскрытым ад здзіўлення ротам. Пасля заёрзаў на крэсле і зварнуўся да сваіх целаахоўнікаў:

– Ідзіце ўсе адгэтуль і пакіньце нас адных!

Паслухмияны падначаленыя, моўкі зірнуўшы адзін на аднаго, хутка зніклі ў глыбіні двара. Цыбульскі, пакінуўшы сваё крэсла, спусціўся ўніз і, стаўшы на самым ніzkім прыступку, прамармытаў:

– Вось нечаканая сустрэча! Адкуль ты тут узяўся, Ясень? Здароў.

І ён выцягнуў руку для прывітання. Але Віктар не зварухнуўся і толькі ўпартага ўглядаўся ў вочы былога таварыша. Цыбульскі збянтэжана апусціў руку і сказаў:

– Гневаешся? Маеш шчасце, што трапіў да мяне. Іншыя маглі б і забіць.

– Якія гэта яшчэ іншыя? – запытаў Віктар.

– А, напрыклад, тыя, якіх мы некалі ездзілі лавіць, будучы ў Гядэйках. Касачовы, які называе сябе Чмелем, Чартапалохам і яшчэ чорт ведае кім. Гэтым збунтаваны хам падбухторвае мужыкоў супроць шляхты... Выступае супроць мяне... маіх дружыннікаў...

– А ты чым займаешся? – Гледзячы яму ў вочы, запытаў Віктар.

– Я? Я наводжу парадак у павеце, змагаюся з такімі вось касачамі і з іншымі...

– З чайго ўпаўнаважання?

– А што ты мяне дапытваеш? Мне здаецца, што маё права задаваць пытанні?! – пачаў нервавацца Цыбульскі.

– Рабаваць на дарозе, забіваць мірных грамадзян, гэта па-твойму называеца наводзіць парадак?

– Mae людзі не забіваюць, – апраўдваўся Цыбульскі.

– Няўко не забіваюць? – насмешліва сказаў Віктар.

– Хіба ў крайнім выпадку, пры самаабароне... – выкручваўся Цыбульскі.

– Учора на маіх вачах гурма тваіх малойчыкаў задушыла, скатаваўшы, пажылога, раненага ў баях, знакамітага грамадзяніна тутэйшага павету, – паведаміў Віктар..

– Гэтага не можа быць! – выкрыкнуў Цыбульскі.

– Няўко не пахваліліся?

– Хіба ён супраціўляўся? Я нічога пра гэта не ведаю! – мітусіўся Цыбульскі.

– Можаш пераканацца, труп ляжыць на шляху ў рове, калі яго заnoch ваўкі не расцягали, – цвёрда сказаў Віктар.

– I хто ж ён, калі гэта праўда, той знакаміты грамадзянін? – пацікавіўся нарэшце “капітан”.

– Вучоны муж, палкоўнік арміі Вялікага Княства Літоўскага, уладальнік маёнтка Міцкуны, пан Леапольд Запольскі, вось хто!

– Пан Запольскі?! Пан Леапольд?! Не можа быць! – выкрыкнуў у сполаху Цыбульскі.

– I усё ж я не лг... .

Цыбульскі саскочыў са сходкі, прабег уздоўж яе, угнуўшы галаву, пасля спыніўся перад Віктарам, моўкі паглядзеў яму ў очы і прамовіў:

– Слухай, Ясень! Калі толькі гэта праўда, дык ведай, што я тут... я ў гэтым не вінаваты! Такога загаду я не даваў! Я наадварот, я.... за шляхту! Я ў гэтым разбяруся! Я строга пакараю віноўных...

Было відаць, што ён не на жарт напалохаўся tym, што здарылася, і ясна ўсвядоміў, чым можа скончыцца ягоная гульня ў “капітана”. Ён зразумеў, што забойства такога знакамітага вяльможы, які сябраваў з Радзівіламі, з канцлерам і быў асаўбістам знаёмы з каралём, несумненна, не застанецца без следства і можа каштаваць галавы.

Памаўчайшы нейкую хвіліну, ён пачаў гаварыць прыміраным тонам:

– Слухай, Ясень, калі што якое, дык запомні: яго забілі не мае людзі! Зразумеў? Не мае! Ты не ведаеш скуль яны ўзяліся... Я вярну ўсё, што яны забралі. Я адпушчу цябе – едзь, куды табе трэба, толькі дай мне слова, што не будзеш сведчыць супраць мяне! Зразумеў? Пра тое, што ты тут быў і мяне бачыў – нікому ні слова! Зразумеў?

– Пана Запольскага нельга так пакінуць у лесе, – сказаў Віктар, – яго трэба завезці дамоў і пахаваць, як належыць, у сямейнай грабніцы.

– Ну вось, едзь сабе, едзьце абодва, толькі... Я загадаю даць вам падводу... завязіце яго дамоў. Хто там яшчэ быў з табой?

– Прыгонны пана Запольскага, фурман Міхалка.

– Ну вось і яму скажы, каб языка не распускаў. Дык абяцаеш?

– Што ж, забітага не ўваскрасіш, – сказаў Віктар, – а час цяпер такі, што наўрад ці хто буцэ займача следствам. Столікі народу гіне ўсюды! Мы аддамо яму апошнюю паслугу. Чалавек ён быў сапраўдны, не раўня... абы каму... А ты... Ды не суддзя я табе і не даносчык, няма чаго табе лішне палохацца. Хай будзе па-твойму, толькі з увагі на наша даўнейшае знаёмства скажу: па слізкіх сцежках ходзіш, ці не варта было б адумацца?

– Толькі не чытай мне мараляў, бо я гэтага не цярплю, – сказаў спахмурнелы Цыбульскі. – Я чалавек нярвовы, магу загневацца і адмяніць свае рашэнні...

Частка пятнаццатая

Цыбульскі, які патрабаваў ад Віктара слова, свайго слова не стрымаў: не вярнуў ён ні павозкі, ні коней, ні таго, што было на возе. Верны сваёй ілжывай натуры і хцівасці, загадаў запрэгчы для адпраўкі затрыманых дрэннуюю канінку ў

слянскі расхлябаны воз на драўляных восьях.

Калі Віктар пачаў абурацца і хацеў падацца з пратэстам у палац, стары мясцовы конюх, які нарыйтоўваў фурманку, сказаў яму:

— Слухай, малады чалавеч! Не хвалюйся ты і не сунься да яго на яго самога скардзіцца. Не знаеш ты гэтага чалавека. Ён капрызны, ганарысты не ў меру і неўраўнаважаны. Ад яго можна ўсяго спадзявацца. Яшчэ падзякую, што адпускае. Вашых коней ён не аддасць, а калі б дзеля вока і аддаў, дык усё роўна загадаў бы сваім галаварэзам выскачыць наперад і адабраць. Не праехалі б вы на іх і паўмілі. Вашы коні адборныя, вайсковыя, ён іх аглядаў, хваліў, дык нізвашота з імі не развітаецца. Павер мне...

Віктар нейкі час чартыхаўся і пляваўся, аднак змушаны прызнаць рацыю доварам старога конюха, падскочыў бокам на драбіну і загадаў Міхалку паганяць.

Хоць ехалі памалу, дарога праз лес да шляху не вельмі здоўжылася. У рове так, як быў пакінуты, ляжал труп пана Запольскага.. Усклаўшы яго на воз, пасунуліся далей. У Лаварышках, куды прыехалі познім вечарам, не запыняліся і раніцай наступнага дня прывезлі мёртвага гаспадара дадому.

Маёнтак аказаўся значна пацярпеўшым – згарэў млын, спаленым аказаўся кароўнік, ад якога засталіся толькі масіўныя мураваныя шулы, але жылы дом і большасць гаспадарскіх будынкаў уцалела. Пані Эмілія яшчэ мінулай восенню выехала да сваіх бацькоў у Варшаву і там прабывала з дачушкамі дагэтуль. Гаспадарка трymалася на ўмеласці і старанні аканома Барэйкі.

Вялікім болем адзвалася ў сэрцах слуг і суседзяў вестка аб смерці пана Запольскага. На пахаванне з'ехалася некалькі суседніх шляхецкіх сем'яў, сышліся сляяне з прыгонных вёсак. Пахаванне адбылося сціпла і без лішніх цырымоніяў. Ксёндз адправіў у касцеле жалобную імшу і правёў труну нябожчыка на магільнік да сямейнай грабніцы Запольскіх.

Па загаду Барэйкі памінальны абед для шляхты быў дадзены ў гасціннай залі дома, а сляян частавалі на дзядзінцы, дзе былі расстаўлены доўгія сталы і лавы.

У абедзвюх групах у час жалобнага абеду прысутныя ўспаміналі добрым словам на рэдкасць справядлівага і разумнага пана і мілага суседа, аднак галоўнай тэмай гутарак была вайна, нашэсце маскоўскіх і казацкіх арміяў і небывалае бязладдзе ў краіне. Усіх трывожыла няпэўнае сучаснае і мо яшчэ больш злавеснае таямнічае заўтра...

Віктар прабыў у Міцкунах тыдзень. Не знайшоўшы сабе адпаведнага занятку, не могучы ні на чым засяродзіцца, сумаваў, хварэў душой і нарэшце вырашыў падацца ў родныя мясціны, у горад Вільню шукаць новай долі.

У марозны дзень пачатку лістапада, развітаўшыся з гасцінным Барэйкам, з Міхалкам, з якім пасябрываў за час супольных прыгод, і з іншымі дворскімі людзьмі, закінуў торбачку з харчам, нарыйтаваным яму на дарогу добразычлівай кухаркай і выйшаў на дарогу.

Мінуўшы браму, адразу прыпомніў, як у прыгожы вясновы дзень пайтара года таму назад развітаўся тут са сваім незабыўным настаўнікам і ягоным калегам, як спыніўся ў лесе папасвіць Зорку, і як яе адабрала ад яго п'янай кампаніі разбэшчанага гулякі Готскага...

А ўслед за тым аднавіліся ў памяці далейшыя падзеі: пажар сцірты, смяротны прыгавор пані Асецкай, Анечка, ксёндз, вартоўня ў садзе і мудры спакутаваны дзед Тамаш.

– Трэба мне іх наведаць, – сказаў сам сабе, – паглядзець як яны там жывуць. За гэты час Анечка напэўна значна падрасла, – працягваў думаць, – невядома, ці жыве яшчэ дзед Тамаш... Каб той пракліты Цыбульскі не забраў каня, дык было б больш прыстойна з'явіцца да іх у выглядзе збройнага коннага рыцара. Каб жа... каб жыў пан Запольскі, дык з часам мог бы я з'явіцца да іх і ў шляхецкім стане. Тоё, што ён абяцаў мне, абавязкова бы выканаў... А так, круг замкнуўся. Вось я такі самы адзінокі і бедны, на той самай дарозе, як і паўтара гады назад... Быццам і не было Гядэйкаў, смаленскага пекла і ўсяго таго, што адбылося раней і пасля. Толькі тады бытала вясна, усё навокал цвіло і зелянела, а цяпер дрэвы стаяць голыя, а па замерзлай грудзе марозны вецер ганяе апаўшыя жоўтыя лісты.

Спыніўшыся на паляне, дзе прыйшлося развітаца з Зоркай і са сваім рамізніцкім лёсам, прысёў на пянёк і яшчэ раз перажыў у думках тыя балочныя хвіліны, пачынаючы ад якіх яго жыццё неспадзявана і крута павярнулася ў зусім нечаканы бок.

У двор Асецкай рашыў зайсці праз сад, каб найперш убачыць дзеда Тамаша і ад яго даведацца пра ўсе іншыя іхнія навіны.

Знайшоў знаёмы пералаз і падаўся напрасткі да дзедавай хаціны. Колішняга гаспадара ў ёй не аказалася, будыніна стаяла пакінутай, толькі вецер паскрыпваў напаўрасчыненымі дзвярьмі.

Віктар пастаяў за парогам пустой каморкі, потым памалу выйшаў і разгледзеўся навокал. Воддарль пад яблыніямі заўважыў дзвюх жанчын, якія зграбалі сухія лісты. Падышоў да іх.

– Добры вечар, жанчынкі, памагай вам Бог, – прамовіў ветліва. – Скажыце, калі ласка, дзе знайсці мне дзеда Тамаша?

– А ён цяпер жыве ў палацы пры кухні, – адказала старэйшая. – Ён аслабеў, нездаровы, дык яго цяпер даглядае ахміstryня.

– А навошта вам дзед Тамаш? – пацікавілася маладзейшая, абапёршыся на граблі.

– Ён мой даўнейшы сябра, – адказаў Віктар.

– Жартуеце, – зноў адазвалася старэйшая. – Вельмі ж не раўня вы яму гадамі.

– Гэта не перашкода, – апраўдваўся Віктар, – я кажу праўду.

– Тады ідзіце вось гэтай сцежкай, – махнула граблямі жанчына, – дык якраз трапіце туды, куды вам трэба.

– Дзякую, я знаю дарогу, – сказаў юнак на развітанне.

Яшчэ больш здзіўлена паглядзелі жанчыны на маладога незнёмага і доўгі час стаялі, пазіраючы яму ўслед.

Дзяўчына ў белай хусінے, у трэпках на босую нагу, несучы ваду, паказала яму каморку дзеда, якая, відаць, калісьці прызначалася для кухаркі ці была жытлом кухонных дзевак. У ёй было адно невялікае акно, печ-ляжанка, стол, лава ды палок. У куце над сталом вісёй абложаны вянком з дзеразы цёмны абраз, калія парога на калодцы стаяла вядро з вадой, а побач з ім невялікая конаўка.

Усё гэта паспей заўважыць Віктар перш, чым убачыў на палку пад шэрай радзюжкай скурчаную постаць старога.

Пачу́шы стук дэзвярэй, дзед падняўся і сеў на пасцелі, спусціўшы над падлогай худыя босья ногі. Ён здзіўлена глядзеў сваімі падслепаватымі вачымі на ўвайшоўшага, не пазнаючы яго і не разумеочы, што тут трэба гэтаму маладому чалавеку.

- Добры вечар, дзядуля. Што, не пазнаў мяне? – адаўваўся Віктар.
- Добры вечар, – адказаў стары. – Не, нешта не прызнаю.
- Я той Віктар, што жыв ў табой у садовай вартоўні.
- Ах ты, божачка ж мой! – саскочыў стары з палка. – Віктар! Той самы! А я і не пазнаў! Ах ты, божачка ж мой!

I, падбегшы да юнака, ухапіў яго ў абдымкі.

– А я ж пра цябе так часценька думаў! – выкryкваў ён. – Ах ты, божачка ж мой! А я ўжо не спадзяваўся цябе ўбачыць! А ты з'явіўся! Ах ты, божачка ж мой! А як жа ты да нас трапіў? И не забыўся ж ты пра мяне старога! Вот дзякую табе, дарагі дружа, дарагі ты мой хлопча!

Ён адсоўваў юнака, прыглядаўся да яго і зноў хапаў яго ў абдымкі.

– Вельмі рады! Аж не скажу табе, як я рады цябе бачыць, – паўтараў ён.
— У мяне ж няма нікога на свеце! Я тады палюбіў цябе, як сына, а ты раптам знік. I вось зноўку з'явіўся! Ах, божачка ж ты мой! Ну сядай, распраніся ды раскажы, дзе ты бываў, як жыв з таго часу...

Заспакоўшы збольшага дзедаву цікавасць, Віктар запытаў:

– А што ж чуваць у вас? Як жа тут вам за гэты час жылося?
– У нас? – перапытала дзед. – А што ж у нас магло змяніцца? Толькі вось бачыш, перамясцілі мяне з той развалюхі ў гэту каморку. Анечка так распарадзілася. Гарэзлівае дзяўчо, але разумнае і надзвычай добрае. Каб не яна, дык я там абавязкова даў бы дуба ад холаду, або якая-небудзь бэлька мяне прыбліла б. Праз яе і маці стала людчайшай. Даўней яна не знала над намі, прыгоннымі, літасці і не зважала на нічые слёзы, а цяпер слухае Анечку, і шмат лягчэй стала жыць тутэйшым людзям. А дзяўчо гэта, бывала, падбяжыць да мяне, як я пляту кошык, лапці ці там сявеńку якую з саломы, прывітаецца і смяеца: “А ты, дзядуля, усё пляткарыш?” Гэта яна дзеля жарту сумысле казала не “пляцеш”, а “пляткарыш”. А ты, кажа, дзядуля, найлепшы ў свеце пляткар! I смяеца са свайго жарту аж заліваецца. Пляткар, кажу я ёй, нельга ж жыць без работы. А яна мне: адпачынь, дзеду, ці ж мала ты за свой век напрацаваўся... А пасля насела на матку, каб тая мяне сюды перасяліла. Вось так я тут і апынуўся.

– А цяпер што? Прыйходзіць яна сюды да цябе?
– Няма яе тутака цяпер, мой дружа, няма. Маці павезла яе ў Вільню вучыцца. Да нейкіх, кажуць, законнікаў ці манашак павезла. У пані ёсьць свой дом ў Вільні, дык яна туды перабралася на зіму. Нядайна, і двух тыдняў няма, як яны выехалі.

– А хто ж гаспадарку пільнуе? – запытаў Віктар.
– Гаспадарку? – перапытала дзед. – Аконам ёсьць, гайдукі тыя самыя швэнда-юцца, рылы па распасвішы. Хапае бяздзельнікаў на мужыцкую шыю... Пляменнік панін наведваецца калі-нікалі і свае парадкі наводзіць. Цягаюць кожны сабе,

пакуль усяго да рэшты не расцягнуць... З паняй нешта зрабілася, кожнаму лішне давяраць стала... А ў дому парадак. Ахміstryня новая тут ёсьць ад леташній восені. Добрая і разумная жанчына, хоць маладая, дай ёй Бог здароўе. Яна і мяне глядзіць...

Тым часам пачало змяркацца. У каморку ўвайшла маладзіца са свечкай у руках.

– Мне сказаі, – прамовіла яна, – што ў цябе, дзядуля, госьць. Прыйшла глянуць і запытаць наконт вячэры.

Але ў той момант свечка ў яе руцэ задрыжала, захісталася і ледзь не пагасла. Напружкыўшы ўсю сілу сваёй волі, жанчына спынілася, абалёрлася бокам ад стол і, заікаючыся ад здзіўлення, запытала:

– Няўжо... Віктар? Сябра нашага Алесь? Якім цудам?

– Так, гэта я, даражэнъкая... Марыся.

Яна спярша кінулася да яго, але ў апошні момант неяк засаромелася, спыніла свой парыў і працягнула руку для прывітання.

– Адкуль, як вы сюды трапілі? – выкрыкнула яна, зачырванеўшыся да сальных вушэй.

– Дўога пра гэта рассказваць, – адказаў ён, не выпускаючы яе рукі і пільна гледзячы ёй у очы. – А наогул, можна сказаць, зусім выпадкова.

– А наш Алесь, дзе ён? Не з вамі? – запытала яна, ахамянуўшыся ад першага ўражання.

– На жаль, няма яго... тут, – адказаў запаволена.

– Што з ім? Ён загінуў? – глядзела дапытліва яму ў очы.

І калі ён абмяркоўваў у думках, як сказаць, каб слова аказаліся найменш балючымі, яна загаварыла зноў:

– Ён загінуў... я знаю. Ён сніўся мне два разы, і я ведаю, што яго няма ўжо ў жывых...

У голасе яе адчувалася хваліванне, змешанае з цымянай надзеяй, што пачуе пярэчанне. Але Віктар, уздыхнуўшы, сказаў:

– На вялікі жаль, яго ўжо няма... загінуў у Смаленску.

Пачуўшы гэта, яна прысела на канец лавы і закрыла очы фартухом, з-пад якога пырснулі слёзы. Калі яна трохі супакоілася, папрасіла Віктара сесці прыстале і расказаць пра сябе і пра лёс яе няшчаснага брата.

З вялікай увагай і цікавасцю слухаў апавяданне і дзед, зредку просьчы што-небудзь пайтарыць, калі не дачуў, ці калі не зразумеў, раствумачыць.

Заспакоіўшы цікавасць слухачоў, госьць звярнуўся да заплаканай і ўсхваляванай пачутым Марысі:

– А цяпер вы раскажыце мне, як вы сюды трапілі і як вам тут жывеца.

– Што ж я? – адказала Марыся. – Мяне сюды прывёз ваш колішні таварыш, мой цяперашні муж, Цыбульскі. Ён пляменнік пані Асецкай...

– Дык вы... Замужам? – здзіўлена запытаў Віктар.

– Замужнія я ўжо. Як мы прыбылі сюды, дык пані вельмі гневалася на нас, асабліва на Ежага, і сказала, што знаць нас не хоча, пакуль мы не ажэнімся. Ну мы тады пайшли ў касцёл, узялі шлюб, і пані нават справіла нам невялікае вяселле. Ад таго часу я жыву тут, і ўжо хлопчык у мяне нарадзіўся, яму пайшоў ужо

чацверты месяц, прыгожанькі хлопчык і такі шустры, увесь у бацьку. Зразу пані мяне недалюблівала, усяк мяне муштравала, але пасля падабрэла і даверыла мне ўсе ключы. І вось я цяпер тут загадчыца хатній гаспадаркі – ахміstryня, – закончыла яна з горкай усмешкай свой расказ.

– А ваши хатнія ведаюць пра вас?

– Ведаюць. Сымон знайшоў мяне і хацеў забраць дамоў, але як пані сказала, што мы ўзялі шлюб, дык толькі вылайяў мяне брыдка і паехаў. З таго часу – ні яны да мяне, ні я да іх... І нічога пра іх не ведаю...

– І завошта ж яны так? Чаму гневаюцца?

– Не ўзлюбілі Ежага. Яны не знаюць яго, ён чалавек вельмі харошы, і мяне шкадуе, і хлопчыка нашага Юрачку любіць. Толькі непаседлівы ён, гарачы, увесь час у руху, усё заняты сваімі справамі, рэдка спыняецца дома.

– А дзе ён цяпер? – Віктару захацелася ведаць, што яна знае пра свайго мужа.

– Цяпер, казаў ён мне, – адказала чыстасардэчна, – што камандуе вайсковым атрадам, што атрымаў чын капітана. Іхняя вайсковая часць у нейкім сяле недалёка ад Віліі, але мясцовасці не называў, бо, кажа, мы сёння тут, а заўтра хто ведае дзе.

– А сюды наведваеца ён часта? – далей выпытваў Віктар.

– Уперад прыязджая часцей, – гаварыла Марыся, – а цяпер яны ад'ехаліся некуды далей, дык ужо ладне, мо з месяц, як не быў тутака. Вядома, ваенная справа... Ён, напэуна, быў бы рады з вамі ўбачыцца, вы ж разам з ім служылі ў Гядэйках, але вас у адзін бок накіравалі, а яго ў другі. Ён не хоча тут заставацца, усё ўспамінае сваю Вішнеўшчыну, дзе нарадзіўся. Вось, кажа, сабяру грошай і адкуплю бацькаў маёntак, які забраў у яго за даўгі граф Храптовіч, а тады пераедзем туды... Але я загаварылася, а там, можа, мой малы прачнунуўся. Пайду скажу дзяўчыне, няхай прынясе вам сюды вячэр. А пасцелім вам у гасцінным пакой.

– Не турбуйцеся, – сказаў Віктар, – я пераначую тут з дзедам. Вось падсуну гэты зэдлік да лавы і выйдзе мне выдатны палок.

– Ну, як знаеце. Тады я загадаю прынесці для вас пасцель сюды, – сказала яна і выйшла хуткім крокам з пакойчыка.

– Добрая жанчына, – сказаў дзед пасля хвіліны маўчання, – толькі бядачка зусім сляпая. Яна хваліць свайго мужыка, а ён слова добрага не варт – ашуканец, хвалько, хлюст ды і толькі. Я яго даўно знаю, ён жа, можна сказаць, тут гадаваўся. Нічога добрага з яго не вырасла... Не магу зразумець, як яна не бачыць таго, што кожнаму відаць з першага разу.

Віктар моўкі патакваў старому і адначасова думаў, што мог бы адчыніць ёй вочы на праўду, але, па-першае, сказаў таму абібоку, што не судзя яму і не даносчык, а па-другое, невядома, як яна прыме тое выкрыццё. Можа, не паверыць і падумае, што паклёнічаю на яе мужа і чарню яго з зайздрасці. Відаць, няхай

НА ХУТКІХ КРЫЛАХ ВОЛЬНАГА ПЕГАСА

Пятро Бітэль Жонцы Ніне Пятроўне

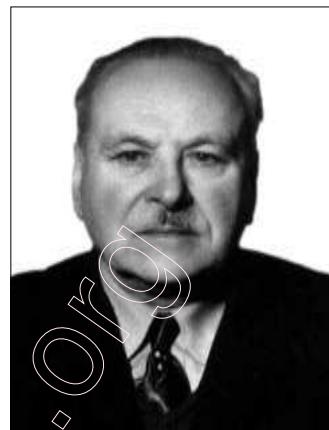
Як добры дух, ты днём і ўночы
Вяла з маёю смерцю бой,
І пільны клопат твой жаночы,
І клопат дочак, што з табой
Мяне ў цяжкі час даглядалі
І аж да самазабыцца
Усе старанні прыкладалі,
Каб я вярнуўся з небыцца –
Стварылі цуд.
Я ажываю
І зноў вясну сустрэць магу.
Удзячны я і адчуваю
Сябе ў нясплачаным даўгу.
Калі ж мінула нас такое,
Я веру: мы йшчэ не адну
З табой сустрэнем у спакоі
Пяшчотна-светлую вясну.
1989 г.

УНУКУ

Любіць сваё – зусім не значыць
Чужое ганьбіць, адмаўляць.
Вось за чужым свайго не бачыць,
Не вывучаць, не шанаваць –
Злачынствам будзе без сумнення,
Бо ёсьць такі закон жыцця:
Шануй чужое аж да пакланення,
Сваё любі да самазабыцца.
1985 г.

ЗЯЛЁНАЯ ЦАРЭЎНА Казка

За дрымучымі барамі,
За далёкімі марамі
Шмат вякоў таму назад
Жыў на свеце цар Дукат.
Быў ён слайны і багаты:
Меў і замкі, і гарматы,
Безліч войскаў, ваявод
І на моры грозны флот.
Пражываў ён у сталіцы

Пятро Бітэль (1912-1991) - беларускі пісьменнік і перакладчык. Нараадзіўся ў м. Радунь. Скончыў Вышэйшыя настаўніцкія курсы ў Вільні (1939) і Мінскія педінстытуут (1970). Аўтар шматлікіх паэтычных і перакладных кніг.

Разам з жонкаю-царыцай
За сцяной грубой, за ровам
У палацы мармуровым.
(А палац той, парк ды стаў
Мо з паўгорада займаў).
І была ў цара Дуката
Дочка Ляля.
Даўгавата,
Мо са два дзесяткі год
Цар з царыцай і народ
Той наследніцы чакалі,
Дык маленъкую віталі,
Як умелі і маглі,
Жыхары ўсёй той зямлі.
Прыбылі на'т з-за граніцы
Віншаваць цара, царыцу
Каралі і ўладыры
І прывозілі дары.

Цар з царыцаю для Лялі
Служак верных падабралі,
І з дзён першых нянек пяць
Стала Лялю даглядаць –
Калыхаць, карміць і песціць,
Апранаць, мыць, коскі плесci,
У калясачцы вазіць,
Малачком парным пайць,
Берагчы ўвесь час і ўсюды
Ад спякоты, ад прастуды,
Ад нявыспаных начэй
І ад злых людскіх вачэй.
Так царэўна падрастала
І падлеткам жвавым стала.

Лялю цар любіў бясконца,
А царыца на яе
З захапленнем, як на сонца,
Вочы ўзводзіла свае.
Дык ля мілай іх дачушкі,
Быццам пчол над вуллем рой,
Мамкі, нянькі, слугі, служкі
Мітуслівай грамадой
Завіхаліся, гудзелі
І снавалі ўверх то ўніз,
Пільна слухалі, глядзелі,
Каб найменшы на'т капрыз
Царскай дочки дробнай Лялі
Выпаўняўся ўраз, як след,

А пры tym усе ўслаўлялі
Лялін разум, косак цвет,
Стройны стан і твар цудоўны,
Блеск вачэй і быстры зрок.
І ўсім зборышчам шматслоўна
Словы Лялі
паўтаралі,
Выхвалялі кожны крок.

Лялін твар быў, праўда, гожы,
Стройны быў яе і стан,
Хоць, каб хто хацеў, быць можа,
Дашукаўся б і заган,
Бо яны былі, напэўна,
Як і ў кожнага з людзей.
А калі дзяўчо – царэўна
І з манаraphай род вядзе,
Дык ёй чэсць, пашана, слава
І паклон, і пахвала,
І... на ўсе бяспраўі права.

Ляля гэта паняла
І чым большай падрастала,
То tym горш сябе вяла
І ўсіх вокал муштравала.
У яе капрызаў многа
Завялося ды такіх,
Што пастаў пры ёй хоць бога,
Дык і той не споўніць іх.
То давай ёй зорку з неба,
Месяц дай у ясны дзень,
То ёй снегу ўлетку трэба,
То патрэбен наччу ценъ.
Заганяла слуг прыдворных,
Навакол навёўшы жах
Крыкам, рэчкай слёз прытворных,
Злосным блескам у вачах.
А чаго б не пажадала,
Падавай ёй тут жа ўраз.
Хто ж спазніўся чуць, бывала,
Ці не выпаўніў прыказ,
Дык абласе і збясчэсціць,
Зробіць гэтакі разнос,
Што не хопіць сілы знесці
Тым, каго пракляты лёс
Прымушаў з ёй жыць, карыцца.

*Ілюстрацыя А.Бярэзіна да казкі
«Зялёная царэўна»*

Так міналі дні, гады,
І не зналі цар з царыцай,
Дзе ратунак ад бяды,
Што на старасць ім прыпала,
Замуціла іх спакой.
І гадалі ўсё, бывала,
Як ім з дочкай жыць такой?
Цар знядужаў, а царыца
Пасівела, “шмат здала”.
З Лялі норавам змірыцца
І яна ўжо не магла.
“Мо яе зачараравалі? –
Думу думалі ўдваіх, –
Ці не клікнуць нам да Лялі
Знахароў, шаптух старых,
Каб нам дочку палячылі?”

А прыдворныя паны
За царом сваім сачылі
І заўважылі яны,
Што ён піць пачаў замнога,
Перастаў начамі спаць,
Не прымай амаль нікога...
Тут задумалася знаць.
“Захварэў наш цар, няйнечай, –
Ціха шэпчуцца паны. –
Мо ў палітыцы наўдачы?
Мо пагроза ёсць вайны?
Мо бунтую люд прыгонны,
Каб сваіх пазбыцца пут?
Мо дзе зноўку на загоны
Шаранчы зваліўся бруд?
Ды чаму ж ён анікому
З нас не кажа, што і як,
А засеў, запёрся ўдому,
Як, прабачце, той дзівак?
Хай бы склікаў збор-нараду,
Слова мовіў, слова даў,
Дык знайшлі б супольна раду,
Толькі б знаць у чым бяды”...

Але хутка зразумелі,
Што не змогуць памагчы
Іх цару лякарствы-зеллі
І ніякія ўрачы.
Хутка ведалі напэўна
(Чутка неслася цішком),
Што віною тут царэўна,

Што яна ўвесь царскі дом
Дном уверх перавярнула
І што так сябе вядзе,
Што, гаворачы агулам,
Замак царскі аж гудзе.
Дык замоўклі і чакалі,
Балазе, што цар здароў.
А тым часам цар да Лялі
Запрашаць стаў знахароў.

І сышліся тут бабулі,
Знахары і дактары,
Каб з дзяўча, як пах з цыбулі,
Выгнаць нороў той стары.
Ды нішто не памагала,
А царэўна з кожным днём
Новых дзіваў вымагала,
Замак ставіла ўверх дном.
Дзе з ёй справіца шаптухам
Ці вучоных грамадзе,
Калі Ляля іх і вухам,
Нават вухам не вядзе!
Насміхаецца з замовай,
Вон шпурляе кожны лек,
Учыніла, адным словам,
З лекароў сапраўдны здзек.

“Выгнаць гэтых дармаедаў! –
Зазлаваўся цар Дукат, –
Я амаль адразу ведаў,
Што карысці з іх не шмат”.
І ўжо з думаю баярскай
Раду зладзіў бацька-цар,
Як з ягонай дочкі царскай
Выгнаць звычак злых кашмар.
Ды не ўрадзілі нічога,
Не знайшлі бяды прычын,
Дык, спаслаўшыся на бога,
Разышліся ўсе з нічым.

А тым часам мары ў Лялі,
Каб усе яе красу
Праслаўлялі, выхвалялі,
Каб на тварык, стан, касу
З захапленнем пазіралі,
Каб за ёй адной сачылі,
Каб яе найпрыгажэйшай,
Наймудрэйшай, найстрайнейшай

З-пасярод жанчын лічылі,
Каб паклоны білі нізка.
Сто разоў на дзень, бывала,
Плаці, стужкі ды маністы
Прымірала, апранала,
Ды заўжды было ёй мала,
Не хапала ёй чагосьці,
Дык бясконца ў гневе, злосці
Бацьку, маці да��учала,
Слуг прыдворных муштравала.

Зноў прайшлі са два гады,
І пра нормавы царэўны,
Пра яе характар гнеўны
Слых насіўся заўсягды.
Жаніхі, што перш ляцелі,
Быццам мухі ў мёд, да Лялі,
Пазаціхлі і асепі,
Сваташь Лялю перасталі.
І памалу ў замку стала
Сумна, змрочна і панура,
Толькі Ляля, быццам бура,
Там гуляла, бушавала.

Быў пры замку парк дрымучы
З мнóstvam дрэў і ручаём,
Дзе блішчай ля скальной кручы
Светлы, чысты вадаём,
Дык над тым вось вадаёмам
Ляля, звесіўши касу,
Днямі цэльмі без стомы
У вадзе сваю красу
Разглядала адзінока.
Ёй здавалася, што вокал
Дрэвы-волаты шапталі,
Пелі птушкі на галлі,
Што красуні, роўнай Лялі,
Не знайсці ва ўсёй зямлі.

Ды шумелі не пра гэта
Дрэвы-волаты, кусты –
Праслаўлялі песня лета,
Грэлі ў сонейку лісты.
Птушкі ж Лялю заклікалі,
Каб вучылася спываць,
Павучок нашэптваў Лялі,
Што вучыцца трэба ткаць,
Крот вучыў капаць зямліцу,

Пчолкі ў вулей мёд насыць,
 А мурашкі клапаціца
 Пра малых і ў згодзе жыць.
 Навучалі ставу хвалі
 Супакою, дабраце,
 Падружыцца намаўлялі
 З тым, што вось жыве, цвіце.

Але седзячы няспынна
 На пакрыўленай вярбе,
 Не хацела знаць дзяўчына
 Пра нішто, апрач сябе.
 Заплятала што раз косы,
 Думкі думала свае,
 А той шум рознагалосы
 Не даходзіў да яе.

Раптам чуе голас нейкі
 З прыбярэжнае травы,
 Дык падняўшы толькі вейкі,
 Не крануўшы галавы,
 Бачыць: рыбка так няўдала
 З хвалі сконкула ўгару,
 Што на беразе апала.
 “Ой, царэўна, я памру,
 На паветры задыхнуся,
 Паратуй мяне з бяды!” –
 Просіць рыбка.
 “Хто прымусіў
 Вылятаць цябе з вады?
 Не чакай маёй падмогі,
 Да цябе каб падысці,
 Замачыць прыйшлося б ногі”.
 “Кроکаў тут не больш шасці, –
 Кажа рыбка, – устань, царэўна,
 Мне ў няшчасці памажы!”
 А ў адказ ёй Ляля гнеўна:
 “Як ты ўпала, так ляжы!
 Валаводзіцца ахвота
 Мне тут з вами. Многа вас,
 Развялося, як балота.
 Дзе ў мяне той лішні час?”
 Рыбка трэці раз сказала:
 “О царэўна! Я ж прашу
 У цябе надзвычай мала.
 Пашкадуй маю душу!”
 Ды на гэта ўжо царэўна
 Ёй адказу не дала,

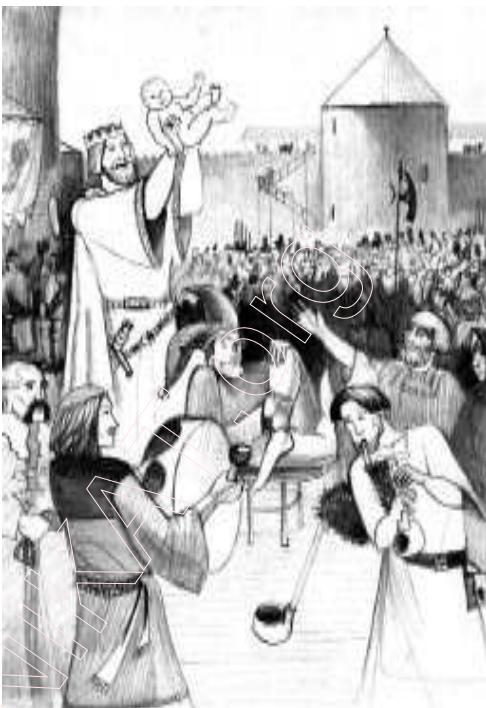
А сядзела з мінай гнеўнай,
Ногі звесіўшы з ствала.

Тут спружынілася рыбка
І, асіліўши бяду,
Уверх падскочыла і шыбка
Раптам плюхнула ў воду.
Пырскі ўгору шуганулі
(Моцны быў аднак жа ўдар)
І дзяўчыну агарнулі,
Хваляй кінуўшыся ў твар.

А калі апала хвала,
Паглядзелася ў воду
Нездаволеная Ляля
І адчула ўміг жуду:
Твар яе быў скрэз зялёны,
Як ля берага трыснёг
Ці дубоў магутных кроны.
І той колер так прысох,
Што яна як ні сцірала,
Як ні мылася вадой,
Зеляніна не адстала.
Дык з вялікаю бядой,
Са слязамі ў трывозе
З парку з крыкам ва ўвесь дух
Бегла Ляля, па дарозе
Напалохаўшы ўсіх слуг.

І ізноу у царскі хорам
Панаехалі ўрачы,
Але ўсе сказалі скора,
Што не змогуць памагчы
Тут ні лекі ні замовы,
І мо толькі хіба щуд
Верне твару цвет ружовы,
Той зялёны змыўшы бруд.
Дык паплакаў цар з царыцай,
Паўзідыхаў прыслужніц рой,
І ўсе мусілі змірыцца
З гэтай Лялінай бядой.

А яна перш гаравала,
Зачыніўшыся ў цішы,
Ды мяняцца стаў памалу
Змрочны стан яе душы.
Больш не гналася за модай,
Нервавалася радзея,

*Иллюстрация А.Бярэзіна да казкі
«Зялёная царэўна»*

Падружылася з прыродай,
 Стала лепшай да людзей.
 Навучылася ад птушак
 Песні звонкія спяваць,
 Ад камарыкаў і мушак
 Граць на гуслях, танцеваць.
 Павучкі ёй паказалі
 Спосаб ткаць і прасці ніць,
 Дык сабе саткала Ляля
 Вэллюм з шоўку твар закрыць.
 І ўжо больш не бедавала
 Аб патрачанай красе.
 Працавала
 І спявалася,
 Хворым, бедным памагала,
 Танцевала пакрысе,
 Каб пацешыць бацьку, маці.

І прызналі хутка ўсе,
 Што больш мілага дзяўчаці
 На ўсім свеце мо няма.
 І прызналі недарма.
 І ўсе Лялю пакахалі,
 Усе пра Лялю гаварылі,
 Лялю ўсюды ўсе хвалілі,
 Што другой такой няма.
 І хвалілі недарма.
 Ажывілася сталіца,
 Змрочны замак, парк ажыў,
 Дзееці, кветкі у цяпліцы --
 Кожны з Ляляй падружыў.
 Лялю ўсе к сабе чакалі,
 Лялю з радасцю віталі
 І казалі недарма,
 Што другой такой няма.

Аднойчы весняю парою
 Прыйшла раз Ляля ясным днём
 Да вербы скрыўленай старое
 На той знаёмы вадаём,
 Глядзіць: падняўшы лапкі ўгору,
 Малая жабка там ляжыць,
 Не можа ўстаць. Без разгавору
 Да жабкі Ляля ўміг бяжыць,
 Бярэ яе і ў стаў кідае.
 Паўсталі пырскі па вадзе,
 Вада ў твар Лялі пападае,
 Сукенку мочыць дзе-нідзе.

І раптам з твару, быццам маска,
Спадае зелень на траву,
І твар зацвіў даўнейшай краскай.
Схіляе Ляля галаву,
Глядзіцца ў возера і веры
Сваім вачам не хоча даць.
Пасля, шчаслівая без меры,
Не можа радасці стрымаць.

І на зямлі цара Дуката
Такое выдалася свята,
Якіх дагэтуль не было.
Ад шчасця плакаў цар з царыцай,
І весялілася сталіца
І кожны горад, і сяло.
І ўсе лялю віншавалі,
Шчыра шчасця ёй жадалі
І здароўя і даброт
Аж на сто і болей год.

Юльян Сергіевіч МУЗЫКА

Прысв. старэйшым таварышам па пяру.

Граюць гуслі-самагуды
Мілым тонам пераліўным,
Гэты звон чуваць усёды;
Вабіць гукам сваім дзіўным.

Звоніць гуслі-самагуды...
Гэты гучны звон-пяянне
Сыноў змучанага люду
Заклікае да яднання.

Хто пачуў твой звон-пяяне,
Кроў адвагай закіпела;
Выйсці дружна зыаганне,
Стаць напроціў крыўда смела.

Гэты спевы, гэты гукі
Маё сэрца закранулі,
І цудоўнай песні руکі
У душы струны нацягнулі.

У гэтых струнах адзвавалась
Там магутных гукаў рэха,
І ў адказ ім ціха рвалась,
Песня – уся мая пацеха.

Юльян Сергіевіч (1910-1976) - паэт, перакладчык. Нарадзіўся ў в.Юраўшчына на Маладэчаншчыне. Быў актывістам БСРГ і ТБШ. Друкавацца пачаў у 1922 г. Асобныя творы ўключаны ў зборнік «Ростані волі» (1990).

Дык жа з Богам! Гэй, каціся
 Сярод вескі, крыўды поўнай,
 Апраніся, прыбярыся
 У тон музыкі чароўнай.

Той, якая пацяшае
 Сэрца беднае ад болю
 І гаротнае прабуджэнне
 З векавечнае няволі.

1928 г.

ВЯСКОВЫЯ ПЕСНІ

Летам позняю парой
 каля нашай вескі
 у грамадцы маладой
 чутны адгалоскі.

Рой маркотных, цяжкіх дум
 па палёх разнеслі
 і згарнулі ў сэрцы сум
 у акорды песні.

Дык жа выйдзэм на прастор,
 запляём на волі –
 хай ляціць па родных нівах,
 у магутных пералівах,
 песня нашай долі!

Ціхі вечар ахінае
 нас сваёй заслонай,
 бор задумана заснє
 пад сваёй каронай.

Развітаецца із ім
 вецер шумнаўрылы
 і адойдзе на спачын,
 каб набрацца сілы!

Дык жа выйдзэм
 на прастор і г. д.
 Адгукнецца стары лес
 нашай песні рэхам,
 – прывітанне перашле
 саламянным стрэхам,
 з-пад якіх на вольны свет
 выйдзе адгалоссем
 эта долі нашай цвет,
 гэта песня вёскі!
 Дык жа выйдзэм
 на прастор і г. д.

НЕ ПАКІДАЙЦЕ РОДНАЙ МОВЫ

(Памяці Фр. Багушэвіча)

Як сонца сёння нам свяціла,
Вось такжা й сто гадоў назад –
І так вясна зямлю будзіла,
Шумеў так лес, цвіцеў так сад.
Былі такія ж, як мы, людзі,
Аднака ж як яны жылі –
Аб тым расказваць не будзем,
Бо шмат бы часу занялі.
Успомнім толькі чалавека,
Які ў імглівую пару
І змрочным часе евайго вeka
Над цемрай ўспламяñій зару.
Радзіўся ён з душой паэта,
Але з яе не браў прыкрас
І творчы талент перад светам
Не думаў ставіць на паказ.
Любімая для іншых зоры,
Вясну, бярозкі, васількі
Ён аблінаў. Ён пеў аб горы,
У якім танулы мужыкі.
Упартая думаў над тым кругам,
З якога выхаду няма.
І стаў ён неразлучным другам
Людзей бяздольнага ярма.
Разліўся голас у народзе,
Як жыватворная вада,
І стала марыць аб свабодзе
Сялян сярмяжных грамада.
– Вось колькі музыкі мы зналі, –
Так не адзін казаў мужык.
– Ніколі так яшчэ не грали,
Як тая “Дудка”, як той “Смык”.
Мужык, пакрыўджаны ўсімі,
Цярпеўшы здзекі і прымус,
Знайшоў Краіны сваёй імя
І сам стаў звацца Беларус.
Вось сто, больш-менш гадоў мінула,
Як наш дудар на дудцы граў,
Як да свайго народа чула,
Ён па-бацькоўску прамаўляў.
І з несмяротнай той прамовы
Мы ўзялі правіла ў жыцці:
– Не пакідайце роднай мовы,
Каб без яе не памярці!..
Сягоння ў душы народа,
Той лозунг золатам гарыць, –

Жыве і будзе жыць свабода;
Пісаць, спяваць і гаварыць.
І тая песня, што на ліры
Іграў калісьці сівы дзед,
Гучыць сягоння ў эфіры
Красою вабіць цэлы свет.
Хто ж роднай мовы адчураўся,
Пакрыўдзіў тым скаю сям'ю,
Той вырадкам народа стаўся,
Прадаў за грош душу сваю.
І каб задумаў з нас смяяцца
Такі агідны скалазуб,
Ніхто не будзе з тым згаджацца,
Чаго б хадеў бяздушны труп...
Адкінем лепш такія думкі,
У цене мінуўшчыны свой.
Прад намі новыя малюнкі
І поўны сіл Народ-Герой.
Сягоння наша пакаленне
Удалым талентам сваім
У памяць Бацькі адраджэння
Сыграе ўрачысты гімн.
І загартуе яго слова,
Што нам закон далі ў жыцці:
– Не пакідайце роднай мовы,
Каб без яе не памярці!
Сакавік 1956 года.

Надзея Хоціна

* * *

Над возерам плачуць
Старыя вербы –
Толькі яны ўсё помніць...
Снежань, 2000.

АДЧУВАННЕ

Зноў
Рука ў руцэ,
Не мая, не твая
(Быццам, крылы расправіўшы,
думка ўзляцела)
Толькі
Сэрца ўпала
І вусны дрыжаць,
Сустракаючы позірк нясмелы.

Нар. 1982 г. Скончыла
Маладэчанскае музычнае
вучылішча імя М.К.Агінскага.
Працуе ў музычнай школе
г.п.Беразінскае Маладэчан-
скага раёна. Жыве ў Мала-
дечне.

І ліхтар гасне зноў –
Цемра лашчыць калені.
Я яшчэ не твая,
І кахаць я зусім не ўмею...
Толькі
Рукі спляліся
Міжволі, балюча
Пад сэрцам халоднай завеі.
Вось
Згасае ўсмешка,
І падае сонца.
І ўжо цемрай начной
Нас каханне
Вянчае
Бясконца...
Снёжань 2000 – студзень 2001.

У вянок Максіму Багдановічу

З ружовых нябёсаў сказілася зорка,
Пакінуўшы срэбранны пыл у вышыні,
І плача зямля безназоўная горка,
І песня застыла ў нямой цішыні.

Тужлівія вербы на ўскраі сялібы
Бядуюць аб мары нязыбнай сваёй –
Так у роспачы б'еца ў забітых шыбы
Вясёлка, што памяццю стала маёй.

Вянок заплітаю з калоссеў налітых
І песні збіраю, бы кветкі ў траве.
І чуецца мне паміж словаў славітых
Мелодыя свету, што ў неба заве.

Я зноў Вераніка, што ў сэрцы трывожным
Жыццё падзяліла з дарогай тваёй,
Што па слядах тваіх, так асыярожна,
Ішла, закаханая зоркай сваёй.

Кароткі быў шлях... Абарваўся раптоўна
Той спей, што узнёсся над роднай зямллёй.
Апошнія словаў таемна, чароўна
Ты мне прысвячаеш апошніяй вясной.

Няма больш таго, што раней існавала.
Вясна, як імгненніе надзеі, прыйшла
І песня на Белай зямлі заспявала,
А зорка на неба ўзышла...

Люты, 2001.

“За паўгадзіны да вясны...”**“Песняры”**

Жыццё запавольвае тэрмін
Абдымкаў халодных сваіх.
І горкія кроплі расплаты
Слязамі на вуснах маіх.

Да шчасця чатыры гадзіны,
І толькі адна – да бяды.
Далей і далей ад радзімы
Няпэўныя кроначы гады.

Я памяццю новай гублюю
Нявернае шчасце маё.
І цяжарам сон набывае
Аблічча і рэха тваё...

Дзе шлях мой, маўклівы, адзіны?
Шукаю, ды прочаць гады
Да шчасця чатыры гадзіны
І толькі адну...
Назаўжды.
Сакавік, 2001.

РАЗВІТАННЕ

Пачынаю жыць
З пачатку.
Безуважна,
Безуладна,
Без надзеі,
Без кахання,
Без цябе –
Адна.

Безгрунтоўная пачуцці,
Незнайомая жаданні,
Спачуванні,
Абязанні –
Пошук
Забыцца.

Цягнікі,
Вагоны,
Колы,
Незнайомы пах радзімы,

Так далёка,
Так пакутна –
Позірк
у
Нябыт.

Я губляюся
У думках.
Я шукаю
Свае песні.
Усміхнуцца?
Азірнуцца?
Хто паверыць
Нам?...

Горкі смак
Чужога шчасця.
Развітальны
Водар лета.
Я прачнуся
Вельмі хутка...
Не будзі
Мяне...
Ліпень, 2001.

ГІСТОРЫЯ ВОСЕНІ

Гляджу на сваю касу,
Колеру рабінавай Gronkі,
І ўспамінаю мінулае жыццё.
Я не любіла восень
Тamu, што яна першая
Сурочыла нам расстанне.
Я плакала пад восеніцкім дажджом,
Бо не было каму
Схаваць мяне ад халодных кропляў.
Бо рассыпаныя на плячах хвалі
Цяжарам памяці нагадвалі аб мінульм.
Тamu кожнай восенню
Я памірала зноў і зноў,
Пазбягаючы крыавага лістападу,
Што мякка атульваў сцежкі,
На якіх яшчэ
Чутны былі нашы крокі.
Тamu пад кожным дажджом
Я плакала, горка і безнадзеяна,
Адчуваючы сваю еднасць з ім,
У якую я баялася паверыць,

Бо немагчыма было спыніць
 Шалёны баль Жыцця без Сэнсу.
 Таму кожная восень
 Расквечвала мае косы
 Развітальным золатам лістоты.
 Таму толькі кроплі навальніц
 З апошняй горкай пяшчотай
 Цалавалі мокрыя валасы,
 І спелыя гронкі рабіны
 Пакідалі гаркаваты смак
 На маіх дрыготкіх вуснах.
 І падалі,
 Падалі,
 Падалі
 Слёзы восені –
 Кроплі дажджу,
 Гронкі рабіны,
 Косы мае...
 Як заўсёдная і непазбежная ахвяра
 Напаўзабытым драўляным багам
 Нашых гордых прашчураў
 На таемных старых капішчах
 Невядомай гісторыі восені.
 Гісторыі Смутку і Адзіноты.
Кастрычнік, 2001.

Усевалаад Сцебурака

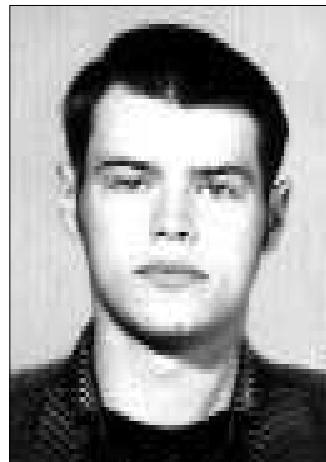
* * *

Калі б лісце, што рвецца з галін,
 Адлятала ўверх, на аблокі,
 То, нагэўна, праз колькі гадзін
 Знік з вачэй бы той абшар сінявокі.

І над намі нязвыклы кілім
 Ахінуў бы бясконцасць нябёсаў.
 Мы пачулі б, як ходзіць па ім
 Басанож уладар нашых лёсаў.

ТРЫЯЛЕТ I

Я ўвосень хачу нарадзіцца
 У калысцы з кляновым лістом.

Нар. у 1981 г. у Жлобіне.
 Вучыцца на гістфаку БДПУ.
 Друкаўся ва ўніверсітэцкай
 газеце "Настаўнік" і газеце
 "Наша Ніва". Жыве ў Вілейцы.

І малочным пасціцца пастом.
Я ўосень хачу нарадзіцца.
Па-над млынам старым за мастом
Павуціннем вандроўным кружыцца.
Я ўосень хачу нарадзіцца
У калысцы з кляновым лістом.

ТРЫЯЛЕТ II

Увосень я раблюся, бы вампір,
І прадчуванне моцна шчыміць грудзі.
Вядома мне, што было і што будзе.
Увосень я раблюс, я бы вампір.
Навошта скоса паглядаюць людзі.
У іх позірках злавесны бліск рапір.
Увосень я раблюся, бы вампір,
І прадчуванне моцна шчыміць грудзі.

* * *

Нават тое, што бачу з вакна –
Далягляд, моцна сціснуты рамай, –
Не дае мне заснуць да відна
Я вандроўнік прад казачнай брамай.

Адчыні мне яе, вартавы,
Я падамся па сцежцы ўпрочкі.
Там засланы мне ложак з травы,
Там шукаюць мяне зорак вочкі.

ВЯРТАННЕ

Шашой вечаровай я еду дахаты
У настроі духоўным – і гэтым багаты.
Усцішнаю думкай мой розум заняты,
Што ветрык у спіну, што ён памагаты.
Я рушу дахаты, і рух той павольны.
Складаецца з рыфмаў мой вершык адвольны
Аб тым, што хаваць у сабе я няздолъны,
Аб тым, што дахаты, аб тым, што давольны.

ЗДРАДНИЦА

Душа, як струна, затрымцела,
Сарвалася ды паляцела.

Ёй гэтак ужо моцна карцела
Пакінучь абрыйдлае цела.
Вышэй вострых шпіляў касцёла
Да Бога, як даўна хацела,
Ляцела яна і зіхцела,
А цела адно сірацела.

* * *

Восень прыходзіць увечары
шэрданем сіавусым.
Ён заглядае ў хаты
да спадароў беларусаў.
Ціха дыхнё на прысак,
моўчкі ля печы сядзе.
Шмат пустых калысак
з ветрам гуляе ў садзе...

Людка Сільнова

НА СЯМІ СКРАЗНЯКАХ (вершы аднае восені)

ВАРТАЎНІК

Звярну пагляд да зор я –
Дазорнага сузор'е.
Апрануты Дазорны
У плашч празрысты, чорны.

Вартую ён адвеку
Наш Край – Бібліятэку.
І свеяць яго вочы
Мне ў сон пасярод ночы.

Нястомны дух із мечам
Ў ablічы чалавечым...
І щыт яго бліскучы
Люструе снег рыпучы.

МІСТЫЧНЫ ВІЗІТ

Міколу Касцюковічу,
аўтару кнігі чарадзейнай
паэзіі “Германія”

Людка Сільнова (1957) - паэтка, публіцыст. Нарадзілася ў г. Маладэчна. Скончыла філфак БДУ. Працуе бібліятэкам у Нацыянальнай бібліятэцы Беларусі. Аўтар кніг «Ластаўка ляціць», «Агністыя дзымухайцы», «Рысасловы», «Зеленавокія воі і іх прыгажуні», Член СП Беларусі. Жыве ў Мінску.

Не блытаць дар з яечняй,
Германію – з Нямеччынай!..

Стайць такая восень!
І тчэцца рай на кроснах.

У даме поўна зрэб'я
І самаробнай мэблі.

На сценах – кроплі страху...
І панарама Прагі

(Ёсць і ў мяне такая!)
Мелодыя ўзникае –

Як прывід даўняй руні,
Арнамент ці карункі

(Ніколі не забуду
Я плеціва тых цудаў!)...

Як лютня і валторна.
Як Людка і Мікола.

ЗАГАДКА

Чаму тваё імя
Рыфмуецца са словам,
Якое, пэўна, я
Не вымаўлю ніколі.

У дачыненні нас
І нашага кахання --
Над свечкай нейкі час
Далоняў дзвюх трымання?

БРАТ І СЯСТРА

“Як нахіліцца над
З вадоў вядзерьцам –
Хачу, – усклікнуў брат, –
З сабой сустрэцца!”

“Я ложак пасцялю, –
Ў адказ сястрыца, –
І ў бель вады наллю,
Каб нахіліцца.

Ўва мне даўно жыве
 Твой дух і воблік:
 Блізня, дзіця ў траве
 І ў пушчы водгук..."

Брат кінуўся ў двубой,
 Як воўк касматы!
 ... За Сіняю гарой
 Згарэла хата.

СКРУШНЫ ДЗЕНЬ

Памірала бабуля...
 Перакінулася ў зязюлю –
 Праз гады і абышыр
 Паляцела ў гушчар
 Да ўсіх продкаў памерлых...

Ноччу знікла вячэра
 На дубовых сталах:
 Збіў крылом вецер-птах!...

...Страшным Млынам стаяла
 Яе хата над ярам
 На сямі скразняках...

СЛЯЗА

О, мой рыцар, пазвані мне,
 Меч свой востры – працягні мне!
 Па ягонаму лязу
 Ў шлях пушчу маю слязу.

А ў ёй – неба акіян,
 Востраў залаты Буян,
 Замак і ля замку – рыцар:
 "З кім я маю гонар біцца?"...

О, мой любы, пазвані мне,
 Меч свой востры – працягні мне!
 Як праменъ, імклівы ён.
 І бліскучы – як мой сон!

ШЫТВО З АБРЭЗКАЎ

Мой каханы,
Я прыкмеціла даўно:
Як складаецца
З абрэзкаў палатно,

Так і мы –
Напэўна, доўга будзем
Вырабляць
Сваё каханне людзям.

Хай смяецца
Нехта ўголас, рэзкі:
“Баба з дзедам!
І жыцца абрэзкі...”

Так складзем мы
Гэтае добро,
Каб запела
Наша палатно!

Наталля Мяцельская

КРЭВА

У кнізе, назва якой «Беларусь», старонка, што я праганую вам перагарнуць сёння, – адна з самых нячытаных. Край на літоўскім памежжы, занядбаны і прыгожы, які адкрыеца за гэтай старонкай, – адзін з самых няходжаных. Яго перасякае амаль сучасная магістраль Мінск-Вільня, але варта збочыць яе, і ў лепшым выпадку нам давядзеца крочыць старым польскім брукам, а ў горшым – гравійкай ці нават ґрунтоўкай. Менавіта на таких старых крэўскіх шляхах трапляюцца непаўторныя, непадзельныя з гэтай зямлёй і гэтымі шляхамі забыткі – паганская камень-валун ці хрысціянская каплічка на раздарожжы, пакінутыя, а часам ужо адроджаныя велічныя касцёлы і гожыя цэрквы ў маленъкіх лясных вёсках, парослыя лаўжом руіны шляхецкіх палацаў і рыцарскіх замкаў, па авваленых сутарэннях і вежах якіх блукаюць прывіды мінулых часоў... Сярэднявечча апошні ўзды.

Сярэднявечча апошні ўзды.

Застылы каменны крык.

Стралой арбалета

Пранэрзаў паветра

Вежы гатычнай штых.

Нацятай струною,

Дакорам спакою

Гатычная вежа звініць над зямлёю,

І цяжкія гукі медных званоў

Ірвуцца з абдымкаў каменных муроў.

І падаюць долу кавалкі іржы,

Крывею гараша над зямлёй вітражы,

І чуецца ў звоне

Магутны харал,

І плавіцца ружы чырвоны карал.

Звіні над зямлёю, каб людзі пачулі

Пра тыя стагоддзі, якія мінулі,

Звіні пра стагоддзі,

Гатычная вежа,

Якія ідуць у блакітным бязмежжы.

Уладзімір Сцяпан.

У лівонскіх хроніках XIII стагоддзя крэўскія землі называюцца Альсэн, і Крэва згадваеца як іхні цэнтр. Гэта былі паўлегендарныя Нальшаны – протадзяржава балцкага племені нальшаў, суседка летапіснае Літвы. Магутны Міndoўг, літоўскі вялікі князь і кароль, пасля смерці сваёй жонкі гвалтам пакінуў сабе яе сястру, не зважаючы, што тая ўжо была ў шлюбе з нальшанскім князем Даўмонтам. Моцы Нальшанаў не хапала, каб супрацьстаяць Літве, але Даўмонт адпомсціў за крыўду, за-

біўшы Міндоўга і двух яго сыноў... У распачатай барацьбе за ўладу пераможцам выйшаў Войшалк – старэйши Міндоўгай сын і, дарэчы, знаміты заснавальнік Лайрышайскага манастыра. Даўшы сабе раду з навядзеннем ладу ў Вялікім княстве, Войшалк звараціўся ў манастыр, «плачучы аб грахах сваіх», як паведамляе летапіс, ну а Даўмонт быў вымушаны ўцякаць. Ён

сеў князем у Пскове, прыняў хрысціянскае імя Цімафей і ажаніўся з дачкой Аляксандра Неўскага. За абарону Пскова ад крыжакоў Цімафей-Даўмонт быў далучаны да пскоўскіх святых. А гісторыя Нальшан на ім скочылася.

Пачалася гісторыя Крэўскага княства.

Сучаснае Крэва – невялікая вёска за які кіламетр ад Віленскай шашы, цяперашні замак – руіны. Але імя гэтай вёскі ўпісанае ва ўсе падручнікі єўрапейскай гісторыі. Але камяні крэўскага замка – аўтэнтычныя, гэта не дэкарацыя і не стылізацыя. Менавіта гэтыя камяні падганялі шчыльна адзін да аднаго рукі нашых продкаў-муляраў, гэтая муроўка памятае ўладарства Альгерда і Ягайлы, смерць Кейстута, ўцёкі Вітаўта, наезды бунтоўнага Свідрыгайлы.

Замак разбураўся, не даследаваны. Толькі напрыканцы XIX стагоддзя Крэўскі замак быў апісаны польскім гісторыкам Балінскім, праз пяцьдзесят гадоў Чэславам Янкоўскім. Пачынаючы з 1970-х у замку праводзіліся археалагічныя даследаванні Міхалам Ткачовым, Алегам Трусавым, Iгарам Чарняўскім. Працы гісторыкаў і археолагаў дазволілі прасачыць рух гісторыі на невялікай прасторы, засяроджанай у крэўскіх мурах.

Крэўскі замак, найстаражытны з мураваных абарончых збудаванняў на Беларусі, паўстай на мяжы XIII–XIV стагоддзяў. Будаўніцтва замка легенды прыпісваюць Гедыміну і ягонаму сыну Альгерду. У ніzkай забалочанай мясціне, на заглыбленых да шасці-сямі метраў падмурках быў пабудаваны няправільны чатырохкутнік абарончых муроў, да якога неўзабаве дабудавалі дзве вежы – на паўночным рагу Княскую, а ў процілеглым куце невялікую безназоўную абарончую. Княская вежа выкарыстоўвалася як жыллё, гэта была сядзіба вялікіх князёў, адсюль і яе назва. У сутарэннях Княскай вежы (а па іншых звестках – у той маленькай, у процілеглым куце) па загаду Ягайлы быў задушаны стары Кейстут, вялікі князь, які трагій у Ягайлаў палон пад час жорсткай барацьбы за ўладу ў Вялікім княстве. У «пакоі» трэцяя паверх Княскай вежы ўтрымліваўся Кейстутаў сын Вітаўт. Адсюль Вітаўт, пераапрануты ў сукню жончынай служанкі, выйшаў, прамінуўшы падманутую варту, на баявую галерэю, здолеў спусціцца з муроў і перайсці роў.

Крэўскі краявід

Цяжка нават меркаваць, на якія шляхі завяла б наш край барацьба стрыечных братоў Ягайлы і Вітаўта, але Спадарыня Гісторыя зрабіла свой калейны паварот. У суседній Польшчы на трон была ўзведзена чатырнаццацігадовая Ядвіга. Дзяўчына была закаханая ў князя Вільгельма, ён нават быў яе нараочоным. Але польскія паны мелі іншыя рацыі. Трэба ж было неяк залагодзіць Ягайлу, які «наядзідаў» са сваім пераможным войскам аж пад Кракаў, рабаваў польскія кляштары і пакрысе далучачаў да Вялікага княства польскія землі. Да таго ж аніяк не пятнаццацігадовы Вільгельм, а толькі магутны князь Літвы здолеў бы абараніць Польшчу ад жахливага крыжацкага Ордэна. І вось юнага Вільгельма выкідаюць з Вавеля (паводле падання ён быў вымушаны ратавацца з замка праз акно на вяроўцы), а Ягайла атрымлівае прапанову стаць мужам каралевы Ядвігі і, такім чынам, каралём Польшчы. А «спасагам» ягоным мелася быць Вялікае княства Літоўскае.

І Ягайла згадзіўся.

Ядвіга была ў роспачы: пашлюбіць каго – літвіна, паганца, дзікуна! Да таго ж, паводле чутак, Ягайла быў «варвар харктарам і пачвара целам», меў поўсць і хвост. Але дзяржаўныя інтарэсы давялося паставіць вышэй за ўласныя. І ўпэйніўшыся праз давераных паслоў (ім было даручана схадзіць з Ягайлам у лазню), што літоўскі варвар не толькі не мае хваста, але нават прыгожы і добра выхаваны, Ядвіга дала згоду на шлюб. 14 жніўня 1385 года ў мурах Крэўскага замка была заключана унія, што носіць імя замка. Ягайла прыняў хрысціянства, шлюб з Ядвігай і унію з Польшчай. Небяспечны Вітаўт быў абвешчаны вялікім князем і стаў фактычным кіраўніком Вялікага княства Літоўскага.

Гэта быў час моцы і славы Крэўскага замка. Пасля пачаўся заняпад. Крэўскае княства праіснавала нядоўга. Ягайла падарыў яго свайму брату Вігунду, але той быў атручаны, а нашчадкай не пакінуў. Крэўскі замак неаднаразова быў абложаны і пашкоджаны. Пасля смерці Вітаўта Вялікага Крэва бралі то Альгердаў сын Свідрыгайла ў 1432 годзе, то Кейстутаў сын Жыгімонт у 1433 годзе. У 1445 годзе пад Крэвам вялікі князь Казімір разбіў войска бунтуўных валожынскіх князёў. На самым пачатку XVI стагоддзя пад замак падыходзілі крымскія татары. У віхуры гэтых падзеяў пакрысе разбураваліся старажытныя муры. І вось ужо ў першай палове XV стагоддзя Крэўскую цвярдыню называюць «закінутай крэпасцю» і «пустым замкам»!

Яскравая старонка ў жыцці Крэва звязана са знакамітым князем Андрэем Курбскім, які збег на Літву ад Івана IV, вядомага ў Маскве як Грозны, а на Беларусі як Жахлівы. Кароль Жыгімонт Аўгуст асабіста надаў Курбскаму Крэўскае староства «па дзяржаўных меркаваннях», хаця такая пасада была для іншаземцаў пад забаронай згодна са Статутам 1529 года.

Як і большасць наших мястэчкаў, Крэва было шматнацыянальным і шматвераўнічым. Ужо не згадаць колькасці крэўскіх святыняў, але дакладна вядома, што існавалі тут касцёл Святога Яна, фундаваны Ягайлам у XIV стагоддзі, касцёл Святой Ганны, касцёл Маці Божай, закладзены ў 1936 і знішчаны ў 1962 годзе, праваслаўныя цэрквы, з якіх захавалася пабудаваная ў 1854 годзе ў немудрагелістым народным стылі царква Аляксандра Неўскага. Ад часоў Вітаўта жылі ў Крэве і наваколлі татары, якія, трапіўшы ў літоўскі палон, засталіся на гэтай зямлі, пашлюбілі мясцовых дзяўчат. Аб старажытнасці татарскіх радоў сведчаць даўнія назва адной з крэўскіх вуліц – Татарская і герб мястэчка «Ляліва», сімваліка якога – маладзік рагамі дагары і над ім шасціканцовая зорка – была распаўсюджана ў гербах шляхецкіх татарскіх радоў на Беларусі, бо адпавядала мусульманскай сімволіцы. Здаўна жылі тут і яўрэі – рамеснікі і гандляры, што дало падставу гаварыць

пра Крэва XIX стагоддзя як пра «беднае яўрэйскае мястэчка». Меліся тут (і, пэўна, не адна) іудзейскія бажніцы і юешывы – пачатковыя рэлігійныя школы для яўрэйскіх хлопчыкаў. На будынку адной з іх дагэтуль можна ўбачыць сляды выкладзенай з цэглы шасціканцовой зоркі Davida.

Да XIX стагоддзя (а, можа, і дасёння?) разам з монатэістычнымі рэлігіямі розных народаў існавалі ў Крэве, як і па ўсёй Беларусі, водгукі паганскіх вераванняў. Паганства, не пераможанае хрысціянствам, спалучылася з ім, пераплялося і зрабілася ягонай часткай. На ўскрайку Крэва, на звычайнай вуліцы ля плата стаіць паганскае камень – абрэг, што меўся бараніца мястэчка ад пошасці. На ім выбітыя праваслаўныя крыжы і лічба 1871 – кажуць, менавіта ў тым годзе лютавала халера.

Падчас першай сусветнай вайны праз Крэва прайшла лінія фронту, на два гады падзяліўшы мястэчка на дзве часткі. Пашкоджаны замак, які страціў свае абарончыя якасці яшчэ ў XVII стагоддзі, быў цяпер «узмоцнены» германскімі бетоннымі сховішчамі. Не даўшы рады з бетонным германскім «замкам» з дапамогай звычайных гармат, расейцы былі вымушаны падвезці сюды па адмысловай вузкалейцы карабельную артылерію. Лёгка ўяўіць, што можа зрабіць артылерыя XX стагоддзя з мурамі, не-прыстасаванымі да агнястрэльнай зброі стагоддзя нават якогасці шаснаццатага семнаццатага!

Што пашкадавалі вайны і час – не шкадавала абыякавасць, што пашкадавалі жаўнеры – не шкадавалі мяшчане. Жыхары Крэва і наваколля разбірапі замак на цэглу. Спініў рабаўніцтва замка выпадак: аднаму з рабаўнікоў цагліна трапіла ў лоб і забіла на месцы. «Як гусі Капітолій, так адзін дурны лоб уратаваў руіны Крэўскага замка», – канстатуепольскі гісторык Чэслав Янкоўскі ў сваёй працы «Ашмянскі павет». Ён жа ўбачыў Крэва мястэчкам «ліхім, нядужкым і мёртвым».

Міжволні ўзгадваюцца падобныя эпітэты, калі прабіраешся па плынным брудзе праз старожытныя ручай Крэвянку да руінаў Княскай вежы, якая ўжо болей за дзесятак гадоў беззынікова «ўпрыгожана» рыштаваннямі і руберойдам.

Але насуперак занядбанасці і заняпаду нашы старыя замкі пасяджаюць надзвычайную чароўную моц, тое, што адрознівае сапраўднае гісторычнае асяроддзе ад малаяўнічых падробак і дэкарацый. Можа, сапраўды, столькі падзея адбылося ля гэтых муроў, столькі трывумфу і роспачы, трагедый, здрад і перамог, столькі нешараговых людзей прайшло тут, што частка іх існасці перайшла ў самое замкавае асяроддце! І тыя адбіткі, водгукі, адгалоскі надалей жывуць у мурах і ўплываюць на кожнага, хто ступае на дзядзінец.

Прывабнасць крэўскіх руінаў нязменная – і летам, калі нагрэтая сонцем цэгла аддае свою цеплыню, і ўвесень, пад дажджком спадаючага жоўтага і чырвонага лісця, і ўзімку, калі замак непраходна засыпаны снегам, і калі крохкі снегавы покрыў асяяде і пакрысе зваліньяе муроўку са свайго палону – як сёлетнія доўгай зімой і запозненай вясной.

Адразу за замкам ляжалі землі Барунскага манастыра. І хаця мэта падарожжа нашай памяці – згадаць замкі, што стваралі лінію абароны ад крыжакскай навалы, але немагчыма ўстрымацца і не збочыць на разбітыя шляхі, што вядзе да Барун і далей – гэн! – да Гальшан, да караткевічаўскага «чорнага замка». А як збочылі, вам неадваротна наканавана сустрэча з нечаканым цудам. За рэдкімі пералескамі, на голай роўнінзе, над маленъкімі вясковымі хатамі раптоўна ўзнімаецца величны гмах Барунскага Петрапаўлаўскага касцёла, які раней разам з манастыром належалі ўніятам.

Святочнымі днямі пляц ля касцёла віруе на тоўстам, а на пад'ездах да Барун па ўсіх трох дарогах, што сыходзяцца перад касцёлам, цесна ад разнастайных «экіпа-

жаў» – ад сялянскіх драбін да шыкоўных «іншамараўк». А ў звычайныя дні ў Барунах ціха і нешматлюдна. Маўкліва і самотна царуе над вясковымі хатамі і навакольнымі палямі зачынены пасля ранішняга набажэнства гмах касцёла. Але варта пастукацца ў дзвёры непрыкметнага драўлянага доміка паблізу яго, і вас гасцінна і добразычліва сустрэне ксёндз Генрык Багушэўскі ці мілья сёстры-місіянеркі, якія не адмовяцца паказаць вам касцёл і распавесці сатаражытныя паданні пра цудоўную абранасць Барун праз Божую Маці.

Ужо сама назва вёскі – Баруны – гаворыць, што калісьці мясціна гэта была баравая. Паводле падання, у 1691 годзе над магутным дубам на лясных ростанях з'явілася Маці Божая, паказваючы рукой на нічым не адметнае месца. Надзвычайную гэту з'яву бачыў Мікалай Пясялик, пасядч абраза Маці Божай, які дастаўся яму ад родзіча – базыльянскага каплана Ясафата Бражыца з Віцебска. Ужо тады абраз быў сплынны са шматлікіх цудаў. З'яўленне Божай Маці Пясялик растлумачыў як Яе загад не хаваць абраз у доме, а ўшаноўваць яго ўсёй грамадой. І вось менавіта на tym месцы, куды паказвала з па-над дуба Найчысцейшая Панна, Пясялик усталяваў крыж і павесіў на ім цудадзейны абраз, вырашыўшы пабудаваць тут царкву. Пачынанне падтрымала дачка Багуслава Радзівіла, уладальніца гэтых земляў, якая выдзеліла пляцоўку для будаўніцтва. Неўзабаве з ахвяраванняў вернікаў паўсталі драўляная цэркаўка, куды абраз Маці Божай быў урачыста перанесены. Не прайшло і двух гадоў, як у глухую гэту мясціну прыбылі з Вільні манахі уніяцкага ордэна базыльянаў і распачалі будоўлю мураванай ужо царквы. Навокал узнікла паселішча, названае Барунамі. Абраз Божай Маці працягваў уражваць незлічонымі цудамі,

якія старанна занатоўваліся, дзякуючы чаму да нас дайшлі імёны і пасады тых, каму Яна дапамагла.

Шмат прыгодаў і падарожжаў давя-ся перажыць цудоўнаму абразу. Падчас Паўночнай вайны, у 1702 годзе, абраз быў перададзены ў войска Міхала Карыбута, князя Вішнявецкага, літоўскага гетмана, бо тут было найбяспечней. На працягу сямі гадоў абраз вандраваў разам з войскам Вішнявецкага. Падчас набажэнстваў проста ў полі, дзе толькі затрымлівалася войска, ставілі крыж, вешалі на ім абраз. Войска сыходзіла, а крыжы заставаліся на стагоддзі, адзначаючы ваенныя шляхі на нашай зямлі. Адсюль і пайшла традыцыя кожны год 29 жніўня, у свята Барунскай Божай Маці, выносіць абраз з касцёла і вешаць яго на ўрыйтум у зямлю вялікім драўляным крыжы, як гэта было дзвесце гадоў таму. Галоўная малітва гэтага незвычайнага набажэнства – аб жаўнерах, палеглых ва ўсіх войнах, і аб тых жывых, каму давялося праціці варнімі шляхамі, і аб тых, хто цяпер служыць у армії.

Баруны сплынныя не толькі з цудоўнага абраза. Цяпер цяжка ўяўіць, што калісьці гэтая маленькая вёска была адным з цэнтраў адукцыі. У пачатку мінулага стагоддзя айцы базыльяне ўтрымлівалі шасцікласную агульнаадукытую школу. Каля 200 вучняў вывучалі тут фізіку, матэматыку, права, гісторыю, геаграфію, мовы рускую, польскую, французскую і лацінскую. Сярод выпускнікоў школы вядомыя польскія пісьменнікі Антоні Адынец, Ігнацы Ходзька, Юллян Корсак. Манастырскі корпус, у якім месцілася школа, быў прыбудаваны ў 1773–1793 гадах да храма, нанова адмурдаванага ў 1747 годзе пасля пажару дойлідам Анісіевічам. Гэты баракальны будынак і дайшоў без зменаў да нашых дзён. Асиметрычная архітэктура позняга барока, празванага «гальміяным», сапраўды нагадвае застыглае попытмі – ці застыглую хвалю. У храме троі алтары. Злева ад двух'яруснага галоўнага – алтар Барунскай Божай Маці. Кажуць, што менавіта пад гэтым алтаром месціцца пень ад таго дуба, над якім з'явілася Панна Марыя.

Паводле іншай версіі падання дуб той рос на пляцы перад касцёлам. Тут, на раздарожжы, дзе сыходзяцца шляхі на Крэва, Ашмяны і Гальшаны, на ўспамін пра цудоўнае з'яўленне выбудавана мураваная капліца. А нават каб і не было з'яўлення, не было касцёла – каплічка, пэўна, усё ж была б. Бо заўжды ставяць беларусы на раздарожжах крыжы ці капліцы – каб стомлены падарожны мог адпа-чыць і, перажаг-наўшыся, разважліва і непаспешліва абраць свой шлях. На Ашмянскі старажытны тракт, да балцкіх дзяржаў, ці то на Захад – на Гальшаны і Трабы, да польскіх рубяжоў, ці то на Крэва, Маладзечна, Мінск і дапей – на Усход. Адвечныя ростані.

“Беларусь” № 7/1996 г.

Алесь Карлюкевіч

Нацыянальны рух – праз лёс асобы

Хурсік В.У.

Белы лебедзь у промнях славы:

Магдаліна Радзівіл: Гісторыя/

В.У.Хурсік. – Mn.: Пейто, 2001. – 112 с. , іл.

Журналіст Віктар Хурсік клопатам у айчынным друку (дакладней, у газеце “Звязда”) займаецца самым што ні ёсьць сучасным: забяспечвае ўсе тэхнічныя запатрабаванні – купляе паперу, рамантую рэдакцыйныя памяшканні, набывае абсталяванне, абівае парогі многіх інстанцый... За пісъмовым сталом сядзіць зредзьчасу. Але ўсё ж піша. У апошнія два-тры гады – усё болей і болей. Друкуеца ў “Чырвонай змене”, “Настаўніцкай газеце”, “Культуры”, часопісе “Маладосць” і, канешне ж, у “Звяздзе”. Па публікацыях і зразумела кола зацікаўлення – гісторыя Айчыны, найперш XIX – пачатак XX стагоддзя ў лёсе Беларусі. Таму зусім і не-выпадковай падаецца мне асобная кніга Віктора Хурсіка пра Магдаліну Радзівіл – “Белы лебедзь у промнях славы”.

Узгадайма ж, хто такая Магдаліна Радзівіл. Каб адказаць на гэтае пытанне, зазірнём у энцыклапедычны даведнік “Асветнікі зямлі Беларускай”. Дзевяці Radzivil лам прысвечаны персанальныя артыкулы. Францішка Уршуля Радзівіл (1705–1753) – пісьменніца, педагог, кіраўніца Нясвіжскага тэатра. Уdal'rykh Крыштоф Радзівіл (1712–1770) – пісьменнік. Соф'я (Апелька-Радзівіл) Радзівіл (1586–1612) – асветніца, прылічаная да святых. Michaіl Kazіmіr Rыбанька Радзівіл (1702–1762) – дзяржаўны дзеяч Вялікага княства Літоўскага, мецэнат. Mіkalaі Radzivіl Чорны (1515–1565) – палітычны, культурны і рэлігійны дзеяч Вялікага княства Літоўскага. Mіkalaі Kрыштоф Сіротка Радзівіл (1549–1616) – дзяржаўны дзеяч Вялікага княства Літоўскага. Maцeй Radzivіl (1749–1800) – драматург, кампазітар. Людвіка Карапіна Radzivіl (1667–1695) – асветніца і мецэнатка. Aльбрыхt Stanіслаў Radzivіl (1593–1656) – гісторык, аўтар мемуараў, прадстаўнік найбынейшага magnaцкага роду на Беларусі. А дзе ж Магдаліна Радзівіл..? А, між іншым, менавіта яна – наўздрэзу бескарыслівы мецэнат, той самы чалавек, дзяякочы падтрымцы якога існавала, рухала беларускую справу і выдавецкая суполка “Загляненіе сонца і ў наша ваконца”. У 1914 годзе Магдаліна Радзівіл аказала грашовую дапамогу літоўскай гімназіі ў Марыямплі, фундавала будаўніцтва гмаху Атэйцынікаў у Коўне (Kaunas). Досьціц цікавая гісторыя з ахвяраваннем Магдалінай на будаўніцтва грэка-каталіцкага калегіума брыльянтавага калье коштам у 15 000 долараў. Як вядома, у свой час у Мінску паўстаў касцёл св. Сымона і Алены (дзяякочы намаганням Эдварда Вайніловіча). Магдаліна Радзівіл, ведаючы што ў касцёл ішли ў асноўным палякі ці апалалячаная беларуская шляхта, задумала стварэнне галоўнага храма для беларусаў. Ужо і праект быў падрыхтаваны. Да новага касцёла меркавалі прыбудаваць дзіцячу бальніцу і амбулаторыю. Княжна Радзівіл рыхтавалася ўкладасці ў реалізацыю праекта 350 тысяч рублёў. Велізарная па тым часе гроши!

Нечакана (нават пасля дазволу гарадской управы – маецца на ўвазе Мінскай)

Міністэрства ўнутраных спраў выступіла супраць.

Магдаліна Радзівіл – гісторычны персанаж, пра які ўпершыню створана, напісана, выдадзена асобная кніга. Яе аўтар – не прафесійны гісторык. Але з поўнай адказнасцю можна сцвярджаць, што перад намі – класічная краязнаўчая работа. Можна нават заўважыць і так: краязнаўча-публіцыстычная работа. Відавочна па ўсім, што Віктар Хурсік у вандроўку да мясцін, звязаных з лёсам сваёй герайні, адправіўся пасля таго, як узбройўся ўсемагчымымі архіўнымі звесткамі, а таксама звесткамі з адкрытых крыніц. Канешне ж, у Жорнаўку, на Асіповічыну ў Віктора Хурсіка было шмат вандровак. І пасля кожнай з іх – удакладненні, новыя звароты ў бібліятэку і архіў. Тут нечым работа краязнаўца нагадвае колішняга руліўца на ніве гісторычнай памяці Міколу Калінковіча і яго дакументальна-краязнаўчыя жыццяпісы пра Аляксандра Блока, Аляксандра Грыбаедава і Уладзіміра Самойлу. І Калінковіч, і Хурсік, у адрозненне ад многіх верхаглядаў, не шкадуюць часу на пошук, удакладненне дэталяў. Збіраючы ўсемагчымую інфармацыю пра гаспадніню Жорнавак, краязнаўца знаходзіць у Германіі дачку (95-гадовую!) кіраўніка маёнтка Жорнаўкі – немца Брутан. Ева Брутан паспела для знаёмства перадаць краязнаўцу альбом са здымкамі пачатку XX стагоддзя. Пагадзіцеся, рэдкая ўдача!

Збіраючыся пазнаёміць чытача з галоўнай герайні, аўтар найперш адкрывае перад чытаем самі Жорнаўкі. Раскрывае гісторыю паселішча, пачынаючы з далёкага сярэднявечча.

Асабліва ўважлівы краязнаўца да радаводу Марыі-Евы-Магдаліны-Іосіфа Эльжбеты-Апалонії-Кацярыны (столыкі імёнаў Магдаліны Радзівіл засталося толькі на паперы, гісторыя ж захавала адно) па бацькоўскай лініі.

Падказвае В.Хурсік і крыніцу знаёмства Магдаліны з беларускімі асветнікамі: "Пасля смерці мужа Магдаліна (нагадаем: 1895 – А.К.)... з радасцю пераехала на радзіму. Жыла ў Кухцічах, Жорнаўках, у Мінску, аднавіла старыя сяброўскія сувязі. Сярод іх з вядомым тагачасным мінскім лекарам Янам Офенбергам, які зрэдку на-ведваў родавую вотчыну Лочын, што за дзесяць вёрстай ад Жорнавак. Офенберг пазнаёміў Магдаліну з цэлай плеядай пісьменніцкіх зорак будучай Беларусі, маладымі паэтамі, мастакамі, дзеячамі тэатра, палітыкамі. Паступова яна ўвайшла ў кола людзей, неардынарных, нераўнадушных да лёсу Бацькаўшчыны, у большасці ўжо пацярпелых за свае нацыянальныя пачуцці і перакананні." У 1904 годзе Магдаліна

пазнаёмілася (выпадкова, у Англіі) з маладым Мікалаем Радзівілам. Нягледзячы на розніцу ва ўзросце, Магдаліна і Мікалай пабраліся шлюбам. Падрабязна апісваючы сямейныя адносіны, стаўленне арыстакраты і мясцовых сялян да гэтага шлюбу, краязнаўца не абыходзіць самых вострых вуглоў. Карыстаецца пры гэтым і друкаванымі крыніцамі, і архіўнымі матэрыяламі. Давярае пры гэтым у большай ступені якраз знойдзеным у архіве сведчанням.

В.Хурсік досыць цікава расказвае пра характар гаспадарання ў радзівілаўскіх маёнтках. Варта зазначыць, што ацэначны кошт толькі Жорнаўкі ў 1910 годзе склаў 2 765 775 рублёў 86 капеек. У каstryчніку 1911 года пачала праца вакансія чыгуначная лінія да Жорнаўкі. Па tym часе падзея выключная. В.Хурсік заўважае: “Як толькі да Верайцоў прабег першы цягнік, у купцах на лес недахопу не стала. Чарговыя лесасекі на восем гадоў былі прададзены купцу Мярэцкаму. У Градзянцы запрацаваў пабудаваны ім тартак-лесапільня, пачалося прамысловасць развіццё края.” І тут хацелася зрабіць невялікае адступленне. Старонкі В.Хурсіка пра эканамічны, гаспадарчы бок справы нагадваюць, што ў нашым беларускім краязнаўстве амаль што абыйдзены велізарны абсяг. Не даследавана гісторыя прамысловасці Беларусі, самых розных яе рэгіёнаў. Не даследавана належным чынам пытанне эканамічнага развіцця края. У свой час, калі толькі падымалася савецкая ўлада, у Петраградзе, прыкладам, пачалі выдаваць зборнікі “Архіў гісторыі працы ў Расіі”. А ў 1931 годзе Максім Горкі кінуў заклік аб стварэнні гісторыі заводаў. Азірнічае на гісторыю Міншчыны, Магілёўшчыны, іншых куточкаў: якія толькі прадпрыемствы не бяруць свой пачатак у цянётах XIX стагоддзя. А чыгунка..?! Яе гісторыя дастойным чынам не адлюстравана ў гісторыка-краязнаўчай, дакументальнай літаратуры.

Але ўсё ж вернемся да галоўнага персанажа кнігі “Белы лебедзь у промнях славы”. В.Хурсік досыць уважліва асвятляе нацыянальную перакананіі Магдаліны Радзівіл. Яна ўсямерна хацела акрэсліць беларускасць нашай Айчыны. І ці не найперш – праз падтрымку літаратурных праектаў. “Завішанскі герб “Лебедзь”, – піша В.Хурсік, – захаваўся на доўгі гады. І не толькі на кніжачцы Максіма Багдановіча, а і на выбраных творах Ядвігіна Ш., Канстанцыі Буйло і, магчыма, іншых творцаў. Праўда, пра дачыненні ўладальніцы герба да з'яўлення на свет гэтых кніг чытачы не даведаліся. Звычайная ў такіх выпадках прыліска аб tym, чым коштам выдадзены кнігі, была выдаўцамі праігнаравана. Хаця, па справядлівасці, менавіта Магдаліну трэба лічыць хроснай маткай Максімавага “Вянкі”. І не толькі з гэтай нагоды, а яшчэ і таму, што менавіта ў яе жорнаўскім маёнтку, у вёсцы Вяззе, пачуў некалі маленькі Максім беларускую мову і праславіў яе сваім талентам”. І далей: “Паступова імя Магдаліны паўстала хадзячай помаўкай. “Ехаць да Магдаліны” азначала тое ж, што ехаць у банк па грошы. Аднак, нягледзячы на яе агромністы фінансавы ўдзел у беларускім адраджэнні і найбольш у арганізацыі выдавецкай справы, сучаснікі яе не ўхвалялі. Схіліць голаў з падзякай перад прадстаўніцай адміраючага саслоўя, памешчыцай было не сучасна, а вось ашукаць яе, пазычыць і не аддаць – было ў той час нармальны з'явай, праявай “сацыяльнай справядлівасці”, павевам часу...”

Безумоўна, кнігу В.Хурсіка нельга назваць “безупречнай”, дасканалай. Але не трэба забывацца, што перад намі – зусім не мастацкі распovskyd. Да таго ж “Белы лебедзь у промнях славы” – першы сур'ёзны дакументальны жыццяпіс Магдаліны Радзівіл.

Хацелася б назваць імёны тых, хто спрычыніўся да выдання кнігі. Грамадскі дарацца – кандыдат гістарычных навук Віталь Скалабан. Падтрымалі ідэю кнігі,

усямерна дапамагалі Віктару Хурсіку Уладзімір Содаль, Уладзімір Дзянісаў, Таццяна Панькова.

Выдадзеная тыражом у 250 экзэмпляраў, кніга пра Магдаліну Радзівіл багата ілюстравана арыгінальнымі фотаздымкамі. Магчыма, пройдзе час – і кнігі, падобныя распавяду пра слайную дзяячку беларускага руху, будуць запатрабаваныя шмат-кратна большымі тыражамі.

Адмыслова для “Камуніката” падрыхтаваў Сяргей Лескець

Куфэрак Віленшчыны

гісторыка-краязнаўчы і літаратурна-мастацкі часопіс Віленскага краю

Набор **Вольга БАГАН**

Карэктурা **Тамара КАЗЛОЎСКАЯ**

Вёрстка **Валянцін ГЕРНОВІЧ**

Мастак **Генадзь СЕЛЯДЗЕЦ**

Выданню гэтага нумара паспрыяў
Цэнтр «Супольнасьць» (Мінск).

Адрас для ліставання: 222310 Маладэчна-4, а/с 35

Рэдакцыя e-mail: chi@chi.org.by,

Дызайн e-mail: gernovich@yandex.ru.

Наклад 299 асобнікаў

Выданне падрыхтавана пры тэхнічнай дапамозе
Рэгіянальнага цэнтра грамадскіх ініцыятываў
г.Маладэчна

На вокладцы калаж Валянціна ГЕРНОВІЧА «Сосны»